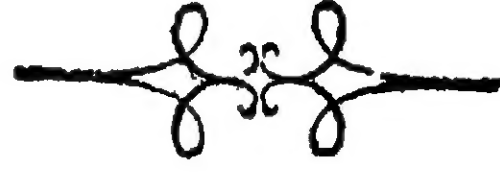

सामान्यनिरुक्तिः ।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिता ।

—

श्रीरघुनं शिरोमणिकृतटीकासहिता

तथा

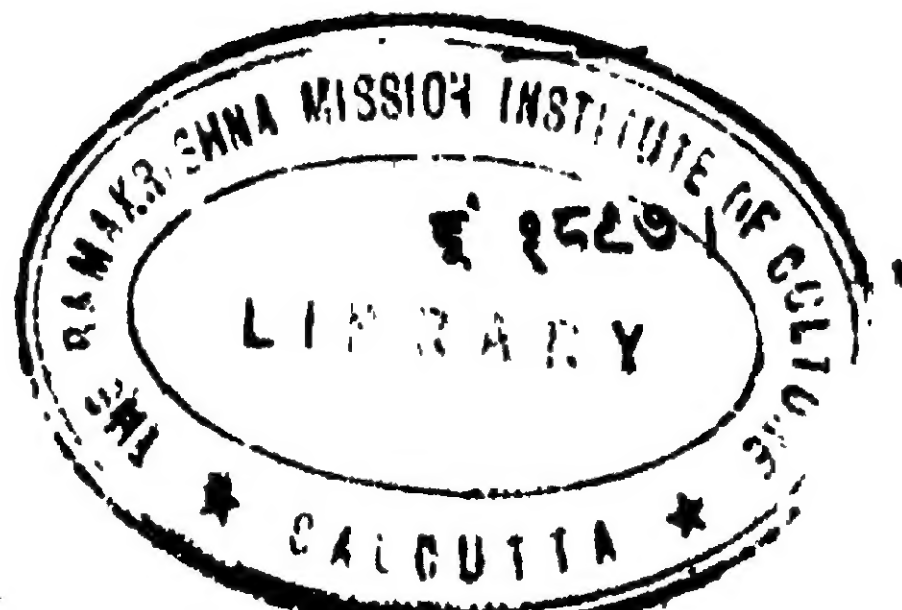
श्रीगदाधरभट्टाचार्यकृतशिरोमणिक-

विह्वलिसमलङ्घिता ।

RMIC LIBRARY	
Acc. No.	63161
Class No.	18146
Date	24.1.68
St. Card	24.1.68
Class.	सङ्कलितगदाधरसैविह्वलिविवादार्थसहिता च ।
Cat.	ash
Bk. Card	ae द्वितीयसंस्करणम् ।
Checked	ash

कलिकातानगरे

सिद्धेश्वरयन्त्रे मुद्रिता ।

प्रसिद्धतकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए

PANDIT KULAPATI JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

सामान्यनिरुक्तिः ।

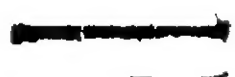

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोज-
कत्वान्निरूप्यन्ते ।

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थ-
ज्ञानविषयत्वं यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमिति-
प्रतिबन्धकत्वं ज्ञायमानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं
यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वं दशाविशेषे हेत्वोरेवा-
साधारणसत्प्रतिपक्षयोराभासत्वात् तद्बुद्धे-
रप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । यद्यपि बाधसत्-
प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न
लिङ्गाभासत्वं तथापि ज्ञायमानस्याभासस्यात्र
लक्षणं यद्वा प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रति-
बध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते अनु-
मितौ तूत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ।

ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्ध-
बाधिताः पञ्च ।

इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिता सामान्यनिरुक्तिः समाप्ता ।

अथ रघुनाथशिरोमणिकृता चिन्तामणिदीधितिः

प्रारभ्यते ।

एतावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य
तत्त्वसङ्गात् तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्यकारित्वाच्च
तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति । अनु-
मितीति यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणं
तद्वत्त्वञ्च दुष्टहेतूनां तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करे-
ऽपीत्यादि वक्ष्यति । तत्रानुमितिपदम् अनुमिति-
निष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमितितत्-
कारणज्ञानपरं साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः
साध्यवानित्याकारानुमितिपरं वा । तेनैकत्र हेतौ
व्यभिचारादिग्रहेऽप्यन्यस्य परामर्शादनुमित्युत्-
पादेन व्यभिचारादप्राप्तादिज्ञानेनान्यथासिद्ध-
त्वाच्च व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वे-
ऽपि न क्षतिरिति वदन्ति । पर्वतो निर्वह्नि-
र्धूमो वज्जेरभिधेयत्वं वा सेयत्वस्य व्यभिचारी-
त्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धादाह यथार्थेति । ननु
प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्या-
देरपि प्रत्येकं हेत्वाभासताप्रप्तिः । अथ विशिष्ट-
विषयज्ञानं प्रतिबन्धकं तद्वटकञ्च न विशिष्ट-

मिति चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं भ्रमविषयविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति । केचित्तु दुष्टानामेव हेतूनामेतानि लक्षणानि तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य तदर्थश्च तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमग्रे च तत्त्वमित्यस्य तद्वत्त्वमित्यर्थः आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति प्राहुः । त्विदमविवक्षितं यद्विषयत्वेन यादृशविशिष्टविषयत्वेन तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावादौ सञ्ज्ञेत्वादिनिष्ठे नातिप्रसङ्गः । अवच्छेदकञ्चेद्धानतिरिक्तवृत्तित्वं तेन विशिष्टस्यासत्वेऽपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः । विशेषणीयञ्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टे सव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः । एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिविरहविशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्तद्विरहो वा साध्याभाववद्बृत्तिसाधनं साधनवद्बृत्तिसाध्याभावो वा हेतुदोषः येन केनापि सम्बन्धेन तद्वाञ्छ प्रकृतो हेतुर्दुष्टः यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्ताज्ञानं

अनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य धर्मिणस्तादृशधर्मवत्त्वं
हेतुदोष इत्यपि कश्चित् । अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे
वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन च हेतुत्वे
पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरहो ऋदस्य वह्निधूम-
शून्यत्वं पर्वतस्य महानसीयवह्निधूमविरहित्वं
मेयत्वस्य केवलधूमस्य वा वह्निव्यभिचारो
विशिष्टस्य धूमस्य वा पर्वतीयवह्निव्यभिचारो न
दोषः । न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वम्
अतस्तद्वर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्वर्मावच्छिन्नतत्सा-
ध्यकतद्वर्मावच्छिन्नतद्वेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं
वाच्यं तथाच निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान्
पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारिणः पर्वता-
वृत्तेर्वा धर्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः
स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धत्वादिति । अत्र
वदन्ति यद्विषयनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्त-
स्तदुत्तरम् अनुमितौ अनाहार्यमानसज्ञाने वा
पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यता-
वच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतु-
तावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च

द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं हेतुदोषत्वं पक्षतावच्छेदक-
वैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु वास्तवं ग्राह्यं
व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च वाच्या । तादृशाव-
गाहित्वप्रसिद्धिराहार्यज्ञान एवाभ्युपेतव्या अन-
न्यगतिकत्वात् एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयादनन्तरं
निर्वहित्वाविशिष्टे वह्नेरग्रहेऽपि न क्षतिस्तस्य
विरोध्यविषयकत्वात् एवं साध्यनिश्चयोत्तरं
तस्याननुमितावपि मानसज्ञानाविरोधित्वाच्च
तादृशि पक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्य-
निरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य च
अवगाहिनो ज्ञानस्य यद्विषयं ज्ञानं विरोधि-
विषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतु-
दोषत्वं ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रह-
विरोधिग्रहविषयत्वम् एवंविधैव रीतिरुत्तरत्र
सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्तव्या इत्यपि
केचित् । केचित्तु यादृशपक्षकयादृशसाध्यक-
यादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावद-
न्यान्यत्वमेकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वा-
भासत्वं स चातिरिक्त एवान्यो ऽन्याभाव इति
न वैयर्थ्यं पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभि-

प्रायेण व्यभिचारादेः साध्यादिभेदनियन्त्रित-
 त्वात् शब्दाभेदमात्रस्य चाकिञ्चित्करत्वादिति
 प्राहुः । स्यादेतत् शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यत्रा-
 साधारणेऽव्याप्तिः सर्वसाध्यवद्ग्राह्यत्वे सत्वासत्त्वात्
 एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्यस्य सत्यतिपक्षे
 नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्ता-
 विरहादित्याशङ्कां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते
 दशाविशेष इति । हेत्वोः सङ्गेत्वोः असा-
 धारणः पक्षमात्रवृत्तिः सन् प्रतिपक्षो विरोधि-
 परामर्शो यस्य स तथा तयोर्दशाविशेषे हेतौ
 सर्वसाध्यवद्ग्राह्यत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्य-
 वत्त्वस्य च भ्रमदशायामाभासत्वात् अनुमित्य-
 जनकत्वात्तद्बुद्धेर्हेत्वादौ साध्यवद्ग्राह्यत्वत्वादि-
 बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वं परमायाति न तु तद्विषयस्य
 दोषत्वम् असत्त्वात् अन्यथा बाधभ्रमेणानु-
 मित्यनुदयात् तस्यापि दोषत्वं स्यात् । कोहि
 साध्याभावतद्व्याप्यवत्ताभ्रमयोरनुमितिविरो-
 धित्वे विशेषः निर्युक्तिकस्तु प्रवादो न श्रेयः ।
 यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं
 तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः

तच्च द्विविधं विषयरूपं साधारण्यादिबाधे च
 प्रमितसाध्याभाववान् पक्षः तद्विषयत्वेन
 ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् अविषयरूपञ्च
 विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकं तद्वत्त्वञ्च ज्ञान-
 स्येव तद्विषयस्य हेतोरपीति तन्न । तद्वत्त्वं हि
 हेतोर्नाभेदेन बाधे तदभावात् अतएव नाश्रय-
 तया वज्जिव्यभिचारिद्रव्यत्वादिमति धूमेऽति-
 प्रसङ्गाच्च । साध्याभाववत्पक्षस्येव साध्याभाव-
 वद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् साधा-
 रण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकत्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेऽति-
 प्रसङ्गाच्च यथाकथञ्चित्तद्वत्त्वस्य चातिप्रसञ्जक-
 त्वात् विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्ग-
 परामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको
 मणिसमवहितो वज्जिरिव दाहस्य । अथ यद्वर्म-
 विशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्धः तदे-
 वात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तं भवति च
 प्रतिबन्धको-भूतविरोधि-सामग्रीकालीनत्वादि-
 विशिष्टे परामर्शे तथा इति चेत् न वैकालादि-
 साधारणकारणघटिता सामग्री क्वापि प्रति-

बन्धिका विशेषतस्त्वत्र तत्सत्त्वे कार्योत्पादस्य
दुर्वारत्वात् किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा यदि च
तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये बाधावतारान्नानुमिति-
प्रतिबन्धः प्रामाणिकस्तदा अप्रामाण्यग्रहाभाव-
स्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यन्तत्र निवेश्यतां
यथा च भ्रमप्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे-
नानुमितिस्तथा तथाविधबाधादिग्रहेऽपीत्यति-
प्रसङ्गः । नचातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्श-
कालीनत्वमपि यदपि तद्विषयत्वेन ज्ञानस्य
अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यं सत्प्रति-
पक्षे च विरोधिव्याप्तादिकमेव तथा तद्वत्त्वमपि
हेतोस्तज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन तस्य समूहालम्बन-
रूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति तदपि तुच्छम् ।
साध्याभाववत्पक्षविषयत्वेन तादृशपक्षज्ञान-
प्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं
तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः
विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टञ्च
तत्राप्रसिद्धमिति चेत्तर्हि किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे
साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः प्रसिद्धः यथाकथञ्चित्
सम्बन्धेन तद्वत्त्वञ्चातिप्रसक्तं धूमादेरपि ज्ञान-

रूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धनं
व्यभिचारादिमत्त्वात् यादृशसम्बन्धवगाहित्वेन
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र
सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च क्वचित् सङ्केताविति
कृतं पक्षवितेन ।

यद्यपीति स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकरादेश्च
निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्षशब्दयोरनुदयात् । नचैवं
नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिना-
प्यागमप्रतिरोधः स्यात् तत्रानुकूलतर्काभावेन
बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानु-
मितेश्चानुत्पत्तेरिति भावः । यद्वेत्याद्यभ्युच्चयमात्रं
प्रत्यक्षं प्रत्यानुमानिकबाधादिनिश्चयस्याप्रति-
बन्धकत्वेऽपि शब्दं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्
योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र
हेतुरिति चेदेवमप्युपनीतभानविशेषं प्रति
तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ।

इति श्रीरघुनाथशिरोमणिकृता सामान्यनिरुक्ति-

टीका समाप्ता ।

अथ मदाधरभट्टाचार्यविरचिता शिरोमणि- टीकाविवृतिः प्रारम्भ्यते ।

हेत्वाभासनिरूपणे प्रसङ्गस्यापि सङ्गतित्वं सम्भवतीति व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति व्याप्तिपक्षधर्मता-विरोधितद्विरहवतो दुष्टहेतोः स्मरणादतस्तदप्रदर्शकमूलस्य न्यूनतां परिजिहीर्षुः प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह । एतावतेति । परिकरः व्याप्तिपक्षधर्मते निरूप्ये अत्यन्तमुक्त-क्रमेण दुष्टहेतोः । स्मृतत्वस्य प्रसङ्गनिर्वाहकस्य लाभाय तत्प्रसङ्गा-दिति सपरिकरहेतुनिरूपितप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । तज्ज्ञानजन्य-जिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः अन्वयश्चास्य निरूपणमित्यनेन तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वादिति मूलम् । यद्यपि हेत्वाभास-निष्ठतत्त्वनिर्णयादिजनकज्ञानविषयत्वार्थकतया शिष्यप्रवृत्त्युप-योगिनिरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनपरं तथापि तन्मात्र-परत्वे सङ्गत्यप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनता स्यादिति तस्यैककार्य-कारित्वरूपसङ्गतिप्रदर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्तुमाह तत्त्वनिर्णयादिति । आदिपदाद्विजयपरिग्रहः तत्कार्यकारित्वात् सपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वात् । प्रयोजकत्वं च जन-कतावच्छेदकादिसाधारणं स्वविषयकज्ञानकार्यं प्रति स्वस्य तथात्वमक्षतमेवेति तत्त्वनिर्णयः प्रमितिकोटिनिश्चयः तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुज्ञानमिव तद्विपरीतकोटिसा-धकस्य हेत्वाभासत्वज्ञानमप्युपयुज्यते प्रतिबन्धकीभूतविपरीत-कोटिव्याप्यवत्ताज्ञानाप्रामाण्यग्राहकत्वादित्युभयोस्तत्त्वनिर्णयप्र-योजकत्वम् । अथवा तत्त्वनिर्णयः साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः तद्वानुमापकहेतोः व्याख्यादिविशिष्टत्वरूपसङ्गतेतुत्वज्ञानमिव विप-

रौतकोटिसाधकहेतोर्दुष्टत्वज्ञानमप्युपयुज्यते । प्रकृतसाध्य-
ग्रहाप्रामाण्यग्राहकविपरौतकोटिसाधकहेत्वदुष्टत्वग्रहविघटन-
द्वारा विजयप्रयोजकत्वं च हेत्वाभासस्य स्वज्ञानाधीनपरोक्त-
हेतुदोषोद्भावनद्वारा व्याख्यादिविशिष्टहेतोश्च स्वज्ञानाधीन-
सन्धायप्रयोगद्वारा बोध्यम् । मूलोक्तलक्षणानां दुष्टहेतुलक्ष-
णत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः । यथार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्यन्तस्य समूहालम्बनज्ञानविषयता-
अयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे विवक्षणीयतया बाधादि-
ज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषयताया अनवच्छेदक-
त्वात् तत्र तत्र हेतावव्याप्तिश्च । यद्विषयकत्वेनेत्यादिलक्षणे च
तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थतया सुतरां तथेत्यत आह । यथा-
श्रुतमिति इदमेतत् लक्षणत्रयं ननु हेतुवदाभासस्त इति
व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वात् दुष्टहेतुनिर्णयस्यैव
प्रतिज्ञातत्वात्तल्लक्षणमेवाकाङ्क्षितमतस्तदनुक्तौ मूलस्य न्यूनता ।
अन्यविधव्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वसम्भवेऽपि
तेचेत्यादिना दुष्टहेतूनामेव विभजनात् दुष्टहेतुनिरूपणस्य
अप्रतिज्ञातत्वे तदसङ्गतेः । एवं दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वे
दुष्टहेतूनां विभागानर्हतया तेषां सङ्करेण विभागव्याघात-
शङ्काया अनवतारात् । उपधेयसङ्करेऽपीत्यादिग्रन्थस्य उपाध्य-
सङ्करेण विभागोपपादनपरस्यासङ्गतिरित्यत आह तद्वत्त्वञ्चेति ।
तादृशदोषवत्त्वञ्चेत्यर्थः दुष्टहेतूनां लक्षणमित्यनुषज्यते
स्फुटमिति शेषः । तथाच दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वेऽपि
दोषलक्षणे कृते दुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन नोक्तानुपपत्ति-
रिति भावः । तदभिप्रायेणैवेति दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः ।
अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वेऽसम्भवात् यत्किञ्चिदनु-
मितिपरत्वेऽतिप्रसङ्गात् प्रकृतप्रक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमा-

वश्यकं तथाच व्यभिचारादावव्याप्तिः । वङ्किर्धूमव्यभिचारी
इति ज्ञानाभावस्य पर्वतो धूमवानित्यनुमित्यजनकत्वात् लक्ष-
णया तस्य प्रकृतानुमितिकारणज्ञानमात्रपरत्वे च बाधादाव-
व्याप्तिः । बाधादिज्ञानस्य परामर्शप्रतिबन्धकत्वादतोऽनुमिति-
पदमजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे तत्रेति । तादृश-
वाक्यलक्षण इत्यर्थः । लक्षणघटकतावच्छेदकमुभयसाधारण-
मनुगतरूपमाह अनुमितिनिष्ठकार्यत्वेति । अनुमितिपदस्य प्रकृत-
पक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारक-
प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरत्वं स्वयमेव दर्श-
यिष्यति । अतो न वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गः । निरूपकत्वञ्चात्र
यदि प्रतियोगित्वं तदा कार्यस्य कार्यताप्रतियोगित्वाभावादनु-
मित्यसङ्ग्रहः । अतः सम्बन्धिपदं सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्-
साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मकनिरूपकत्वस्य लाभाय
अत्र पर्वतो वङ्किमान् ऋदश्च तथा इत्यादिसमूहालम्बनानु-
मित्यादिविरोधिऋदनिष्ठवङ्किभावादिरूपबाधादेः पर्वतादौ
धूमादिना वङ्गादिसाधने दोषताप्रसङ्गः प्रकृतानुमितिनिष्ठ-
कार्यतानिरूपक सम्बन्धिग्रहत्वस्य प्रतिबध्यतानवच्छेदकतया
तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशसम्भवात् ।
तथाविधग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे चानुमित्यविरोधिनि
व्यभिचारादौ परामर्शविरोधिनि बाधादौ चाव्याप्तिः । उभय-
विरोधिपक्षाप्रसिद्ध्यादावेव तादृशप्रतिबध्यतानिरूपकज्ञान-
विषयत्वसत्त्वादतः कल्पान्तरमाह साध्यव्याप्येति । प्रकृतपक्षता-
वच्छेदकविशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न तद्व्याप्ति-
विशिष्ट प्रकृत हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्य-
परमित्यर्थः । एवञ्च तादृशसमूहालम्बनानुमितेर्याप्तिविषयक-
तया व्यभिचारज्ञानादिप्रतिबध्यत्वान्न व्यभिचाराद्यसङ्ग्रहः दर्शित-

समूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय सामान्यपदं तथाच तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वं पर्यवसितार्थः । अत्र च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिप्रकारकानुमितिसामान्यान्तर्गतायां पर्वतो वङ्गिमान् वङ्गिव्याप्यधूमवांश्चेति इत्याद्यनुमितौ ऋदो न वङ्गिमानित्यादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् नातिप्रसङ्गः । बाधसत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिषु अव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेषकत्वनिवेशः । द्रव्यत्वादिना ऋदादिविशेष्यकानुमितौ तथाविधबाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यमतः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । अवच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तेनातेजस्वी पर्वतो वङ्गिमानित्यादौ विशिष्टपर्वतत्वादिमति वङ्गराद्यभावरूपबाधस्य काञ्चनमयः पर्वतो वङ्गिमानित्यादौ चाश्रयासिद्धेः । शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमित्यविरोधित्वेऽपि नासङ्ग्रहः एवमग्रेऽपि बोध्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारकत्वानिवेशे परामर्शविरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्तिः । तत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुपादानेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यं वङ्गित्वावच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य धूमजनकतेजस्वी वङ्गिव्याप्यधूमवांश्च ऋद इत्याद्यनुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् । यत्तु साध्याप्रसिद्धवारणप्रयोजनकत्वं तदुपादानस्य इति तु न सत् । वङ्गिर्न काञ्चनमय इत्याद्यादिनिर्णयस्य पक्षे शुद्धवङ्गित्वादिना वङ्गराद्यनुमित्यविरोधित्वेऽपि द्वितीयदले प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावतत्त्वात्तस्य काञ्चनमयवङ्गिव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यनुमिति-विरोधितया तत्र लक्षणसमन्वयात् । द्वितीयदलप्रवेशाद्वाभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिषु नाव्याप्तिः । तत्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टत्वनिवेशाद्वाभि

चारविरोधयोर्नाव्याप्तिः । वङ्गिधूमव्यभिचारोति ज्ञानदशा-
यामपि द्रव्यत्वादिना धूमादिनिरूपितव्याप्तिज्ञानसम्भवात्
तद्दोषतादवस्थ्यमतो व्याप्ती साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नोपा-
दानम् । अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्ती विशिष्टोपादाय तदुभय-
विशिष्टहेतुप्रकारत्वमेव निवेश्यम् । एकमात्रव्याप्त्युपादाने साधा-
रण्यानुपसंहारित्वयोरेकतरासंग्रहप्रसङ्गात् इत्यग्रे व्यक्तौभवि-
ष्यति । तादृशव्याप्तिद्वयप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतायास्तत्-
साध्यकतद्देतुकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगमस्य
निवेशनञ्च न सम्भवति साध्याभाववद्भूतित्वज्ञानदशायां केवल-
व्यतिरेकव्याप्त्यादिप्रकारकहेतुमत्त्वज्ञानोत्पत्त्यासाधारण्यादेस्ता-
दृशप्रकारताशाल्यनुमितिसामान्यविरोधित्वाभावात् । व्याप्ति-
विशिष्टविषयकत्वमात्रस्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवि-
षयकत्वमात्रस्य वा निवेशे स्वरूपासिद्धावव्याप्तिरतः पक्षांशे
तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकत्वनिवेशः
पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टप्रकारकत्वमात्रनिवेशेऽपि तद्दोषतादव-
स्थ्यम् । धूमाभाववान् क्लृप्त इत्यादिज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतु-
मत्ताज्ञानाविरोधित्वात् साधारण्याद्यव्याप्तिश्च वङ्गित्वाद्यवच्छिन्न-
धूमाभाववद्भूतित्वादिग्रहस्य धूमादिव्याप्तिविशिष्टतत्तद्वाक्यित्वाव-
च्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधित्वात् अतो हेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वनिवेशः । पक्षांशे साध्यादिप्रकारकसंस्कारादेराहार्य-
ज्ञानादेश्च बाधादिज्ञानाप्रतिबध्यत्वादसम्भव इत्यतस्तादृशानु-
मितिव्यापकतानिवेशः । साध्यव्याप्यहेतुधर्मितावच्छेदकसाध्यव-
त्त्वज्ञानस्यैव साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकतया
तादृशाकार-लिखन-स्वरसात्तादृशहेतुविशिष्ट-पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वव्या-
पकप्रतिबध्यत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे पूर्वतत्वाद्यवच्छेदेन

वङ्गेः साध्यत्वे तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभावादेरदोषत्वप्रसङ्गः
सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिज्ञानस्य शुद्धपर्वतत्वाव-
च्छेदेन वङ्गादिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया धूमविशिष्टपर्वत-
त्वावच्छिन्नधर्मिकवङ्गादिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति तदुपेक्षि-
तम् । नच विशेष्यतावच्छेदककोटौ धूमादेरधिकांश्च भागेऽपि
शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धादेर्यत्र संसर्गता तत्र पर्वतत्व-
सामानाधिकरण्येन वङ्गाभावादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं
तादृशानुमितेरपि शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन वङ्गाद्यवगाहित्वादिति
वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मितावच्छे-
दकतापर्यायधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमेव संसर्गांशे भासते नतु
तदेकदेशावच्छिन्नत्वमपि तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित तदे-
कदेशव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्गताया अप्रामाणिकत्वात् । अथ
लिङ्गोपधानमते हेतोः सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया भागात्तादृ-
शसंसर्गताभ्युपगम आवश्यकः अन्यथा शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन हेतु-
मत्त्वज्ञानस्थले हेतुविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नसंयोगादिसंसर्गकानु-
मितेरेवाभ्युपगमे पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधा-
दिग्रहकालेऽपि तत्र तथाविधसाध्यनिश्चयवतोऽनुमित्यापत्तिः ।

न हि सामानाधिकरण्येन बाधसिद्धयोः सत्योरनुमितिं
कश्चिदुपैति तादृशबाधादिग्रहस्य क्वचिदप्यनुमितौ प्रतिबन्ध-
कत्वाभावात्तेषां हेत्वाभासताविलोपापत्तिश्चेति चेदेवमपि लिङ्गा-
नुपधानमते तादृशविषयतायां मानाभाव एव प्रकृतग्रन्थस्तु न
लिङ्गोपधानमताभिप्रायकः तन्मतेऽनुमितेः सर्वत्रैव कारकतया
तादृशाकरणस्याव्यावर्तकतया अनुमितिपदस्य तादृशानुमिति-
परत्वप्रदर्शनासङ्गतेः । केचित्तु लिङ्गानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य
तदुभयपरत्वं व्याख्याय लिङ्गोपधानमते यथाश्रुतपरतामाश्रयते ।
साध्यव्याप्येत्यादिना इत्याकारानुमितिपरं अनुमितेरित्याकार-

तामताभिप्रायकमिति व्याचक्षते । व्याख्याप्रयोजनं स्फुटयति तेनेति । एकत्र वङ्गित्वाद्येकधर्मावच्छिन्ने व्यभिचारादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । अन्यस्य परामर्शात्तद्वङ्गित्वादि-रूपापरधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्मताद्यवगाहिज्ञानात् व्यभिचारादित्यस्यानुमित्यजनकत्वेऽपीत्यनेन सम्बन्धः यत्र तद्रूपावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कथाञ्चित्तद्रूपावच्छिन्न-लिङ्गकपरामर्शः तत्र क्षणैकविलम्बेनानुमित्युपगमे व्यभिचाराभावात् न तत्र व्यभिचारो दर्शितः ।

ननु तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारादिज्ञानाभावस्य हेतुत्वोपगमात् न व्यभिचारः । तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वं च स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधर्मिकव्याख्यादिज्ञानविशिष्टत्वं तादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत् तदन्यत्वमेव वा जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तेन धूमव्याप्यवङ्गिमानयमित्याकारकशब्दादिपरामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे यत्र लौकिकसन्निकर्षादिजन्यो धूमव्यभिचारो वङ्गिधूमव्याप्ये-
न्धनवान् इत्याकारकसमूहालम्बनग्रहस्तज्जन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन वङ्गित्वावच्छिन्नधर्मिकव्याख्यादिज्ञानविशिष्टत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह व्याख्यादीति । क्लृप्तकारणताकव्याख्यादिज्ञानसत्त्वे व्यभिचारज्ञानाभावव्यतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकस्यासिद्धत्वादिति भावः । व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचारज्ञानाभावेनान्यथासिद्धत्व-
शङ्का प्रागेव निराकृता न क्षतिर्न व्यभिचारादावव्याप्तिः । यत्रासद्देतुविशेषे तादृशानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्रत्यदोषे अव्याप्तेर्वक्ष्यमाण-
तया एतादृश यथान्युतव्याख्यायामनिर्भरसूचनाय वदन्तीत्युक्तम् । पर्वतो वङ्गिमान् धूमादित्यादिसद्देतुस्थले बाधादिभ्रमावषये-
ऽतिव्याप्तिवारणाय यथार्थपदं सार्थकयति पर्वतो निर्वङ्गिरिति । अत्रेति पदस्य त्रितयस्थले सम्बन्धात् भ्रमत्रयलाभः प्रत्येकभ्रम-

मादायातिप्रसङ्गसम्भवात् । तादृशसंसृहालम्बनभ्रमपर्यन्तानु-
धावने वैफल्यदिति ध्येयम् । प्रथमभ्रमोऽनुमितौ विरोधी अन्यौ
च तज्जनकज्ञाने तथा तयोरपि प्रथमेऽन्यत्र प्रसिद्धस्य साध्या-
भाववद्वृत्तित्वस्य धूमाद्यंशे भ्रमत्वम् । अन्ये च प्रमेयत्वाभाव-
वृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या न तदभ्रमत्वं किन्तु अभावांशे अनुयोमिता-
विशेषसम्बन्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमिति एतादृशविशेषमादृत्य
शिष्यव्युत्पादनायानेकविधभ्रमकथनम् इदन्तु अवधेयम् अभि-
धेयत्वं प्रमेयत्वव्यभिचारीति तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्व-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वभ्रमो वाच्यः । प्रति-
योगितांशे साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिघटक-
तया तदंशे तदुभयावगाह्यव्यभिचारज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानविरो-
धित्वात् । एवञ्च भेदादौ प्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
प्रसिद्धावपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिकत्वाप्रसिद्ध्या
तादृशभ्रमानुपपत्तिः प्रतियोगितांशे सम्बन्धविशेषाद्यवच्छिन्न-
त्वस्य भ्रम इत्यपि न युक्तम् । तस्य सम्बन्धघटकतया तत्प्रकारक-
त्वघटिततदभ्रमत्वानुपपत्तिः । नच तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिता-
प्रकारक एवात्र भ्रमो विवक्षितः । नतु तदवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वसंसर्गक इति वाच्यम् । लाघवात् प्रतियोगितासंसर्गकज्ञान-
स्यैवानुमितिहेतुतया तत्प्रकारकज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् अत्राहुः
स्वावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्व-
सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वमेव अभावस्य साध्याभाववद-
वृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकं लाघवात् एवञ्च तादृशसम्बन्धेनाभावांशे
साध्यतावच्छेदकप्रकारकव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहविरोधितया
घटत्वत्वादेः प्रसिद्धे न तादृशसम्बन्धेन प्रमेयत्वादेरभावांशे भ्रमा-
त्मक एव तथाविधग्रहो विवक्षित इति किञ्चिदनुपपन्नम् । अन्ये

तु प्रथमे साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानविरोधी हेतौ साध्याभाव-
वदवृत्तित्वरूपव्यभिचारस्य भ्रमः द्वितीये च तदप्रसिद्ध्या व्यापक-
सामानाधिकरणग्रहविरोधी साध्यतावच्छेदके हेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भ्रमोऽभिहितः अस-
मानप्रकारकज्ञानस्याविरोधितया द्विविधव्यभिचारसंग्रहाय
द्विविधव्याप्तिविषयकसमूहालम्बनज्ञानस्यैव लक्षणे प्रवेश्यत्वात् ।
नच हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यतः साध्यतावच्छेदके हेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया तदव-
गाहिज्ञानस्याभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीत्याकारकता न उप-
पद्यत इति वाच्यम् । यतोऽभाववदवृत्तित्वं सामानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं इयमेव हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीति
अत्र व्यभिचारपदार्थः तत्रादिमव्यभिचारतात्पर्यस्थले व्यभि-
चारपदार्थैकदेशभावानुयोगितारूपषष्ठ्यर्थस्य तत्र प्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः
मत्वर्थीयार्थस्य स्वरूपसम्बन्धवान् तस्याभेदेन प्रथमान्तार्थोऽन्वयः
द्वितीये तत्पदार्थपरवाक्यस्थले च तदेकदेशसामानाधिकरण्ये
हेतुपदार्थान्वितप्रथमार्थनिरूपितत्वस्यान्वयः । षष्ठीप्रकृतेस्तद्वर्म-
परतया षष्ठ्यन्तार्थस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वस्य तादृशान्वय-
बललभ्यं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तस्य
च तद्वितार्थसम्बन्धिन एकदेशघटकत्वरूपसम्बन्धे सम्बन्धिन-
श्चाभेदेन प्रथमान्तार्थोऽन्वयः ।

एवञ्चोक्तवाक्यात् तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि लाभात् तत्र तदव-
गाहिभ्रमस्य दर्शिताकारतासम्भवादित्यपि वदन्ति । भ्रमा-
दिति पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वं तस्य प्रतिबन्धपदार्थोऽनुत्पादेऽन्वयः ।
युयार्थेति यथार्थपदेन स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विष-

यता तत्तदनिरूपकत्वरूपस्य सर्वांशे प्रमात्वस्य विवक्षणीयतया दर्शितभ्रमाणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेऽपि न तमादाय दोष इति भावः । अत्र यथार्थपदेन सहेतुस्थलेऽनुमितिविरोधिभ्रमविषयसाध्याभावादावतिप्रसङ्गवारणेऽपि असहेतुस्थले तादृशप्रमाविषयदोषघटकसाध्यादेः प्रत्येकं दोषत्वापत्तिर्दुर्वारैवेति । तदर्थं प्रकारान्तरानुसरणे च ततएव पूर्वदोषस्यापि वारणसम्भवे यथार्थपदं व्यर्थमिति दोषस्य दुरुद्धरतया तस्यैव यथार्थपदाघटितलक्षणान्तरानुसरणे बीजत्वमाह नन्विति । एकदेशस्यापि विशिष्टघटकतया हेत्वाभासपदार्थत्वस्य दृष्टत्वादाह प्रत्येकमिति प्रत्येकपदार्थपर्याप्तसाध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः हेत्वाभासतापत्तिः यद्रूपावच्छिन्नज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वं तद्रूपावच्छिन्ने हेत्वाभासत्वव्यवहारस्य तद्रूपावच्छिन्नमात्रज्ञानाद्देतोर्दृष्टत्वव्यवहारस्यानुदयेन दृष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः । यादृशविशिष्टविषयकत्वं तादृशानुमितिविरोधितानतिरिक्तवृत्तिस्तत्त्वमिति विवक्षया साध्यादौ नातिव्याप्तिरित्याशयेनाशङ्कते अथेति । विशिष्टविषयकं साध्याभाववद्दृष्टित्वविशिष्टसाधनादिविषयकमेव तदघटकं च तादृशविशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थविषयकत्वञ्च न विशिष्टं न तादृशविशिष्टनिरूपितं तथा च प्रत्येकपदार्थविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताया अतिरिक्तवृत्तित्वात् नातिव्याप्तिरिति भावः । व्यर्थमिति यथार्थपदानुपादानेऽपि सहेतुस्थलेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । ननु तत्र भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थस्योक्तरीत्या वारणेऽपि तद्विषयविशिष्टेऽतिव्याप्तिरत आह भ्रमविषयेति । अप्रसिद्धित्वादिति तथाच क्वातिव्याप्तिरिति भावः । केचित्त्विति नन्वस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः । तेषामप्यनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात् न च ऋदादिपक्षकवङ्गादि-साध्यकस्थले वङ्गाभाववद्दृदादिरूपदोषाणामपि दुष्टहेतुत्वमिष्टं ।

वेति वाच्यम् । तद्रूपावच्छिन्नपक्षकतद्रूपावच्छिन्नसाध्यकतद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तेन रूपेण दुष्टस्य लक्षणं यदि तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमिति विरोधि यथार्थज्ञानविषयत्वमात्रं तदा ऋदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमिति प्रतिबन्धकप्रमाविषयवङ्गभाववद्भूदादीनां धूमत्वादिना दुष्टत्वाभावादतिव्याप्तिरित्याशङ्कां परिजिहीषुः तादृशाभावप्रतियोगिनां ज्ञानमिति षष्ठीसमासमादृत्य तादृशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थं व्याख्यास्यति तच्च ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकतामतएव सङ्गच्छतेऽतस्तन्मत-
 एवालम्ब्यैवाह तत्रेति । तेषु लक्षणेषु मध्ये इत्यर्थः । तृतीय-
 लक्षणस्य सर्वमतएव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामताभिप्रायक-
 तथा दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । तदर्थश्चेति तान् दोषानादाय लक्षणं
 सङ्गमनीयमिति दर्शयितुं व्यभिचारादय इति । नतु तेन रूपेण
 लक्षणघटकत्वमित्यवधेयमेवञ्च यथार्थपदादाने दुष्टत्वभ्रममादाय
 प्रकृतहेतुभिन्नेऽतिप्रसङ्ग इति यथार्थपदसार्थक्यम् । यद्यपि पर्वत-
 त्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नसाधने धूमत्वाद्यवच्छिन्नो दुष्ट
 इत्यादेः सङ्गतौ दुष्टत्वव्यवहारस्य नापत्तिस्तत्र तत्तत्साध्य-
 पक्षहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य एव
 प्रत्येतव्यत्वात्तादृशानुमिति प्रतिबन्धकबाधव्यभिचारादेश्वाप्रसिद्ध-
 त्वात् ऋदादौ वङ्गादिसाधनमादाय सर्वत्रैव दुष्टत्वव्यवहार
 इष्टः । तथापि धूमसाधने वह्नित्वेनायं दुष्ट इत्यादौ वह्नित्वाद्यव-
 च्छिन्नहेतुकधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकदोषप्रकार-
 कज्ञानविषयत्वप्रत्ययात् वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्नतादृशानुमिति ।
 प्रतिबन्धकधूमाभाववह्नित्वविशिष्टवङ्गादिरूपप्रसिद्धदोषप्रकार-
 ताशालिभ्रममादाय रासभादितात्पर्येणापि तथा व्यवहारः स्यात् ।

नच तत्र विंशेति तृतीयान्तार्थवह्नित्ववैशिष्ट्यालाभा रास-

भाष्ये तद्बाधेनायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथा सति दोष-
पदार्थघटकानुमितौ वङ्गित्वावच्छिन्नहेतुकत्वालाभात् तन्ना-
भानुरोधेन हेतुप्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोष-
पदार्थघटकहेतौ वङ्गित्ववैशिष्ट्यरूपस्य तृतीयान्तार्थस्य तत्प्र-
कारतायाश्चावच्छिन्नत्वार्थतृतीयान्तलभ्यवङ्गित्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य
अन्वय इत्यस्य एव उपगन्तव्यत्वात् । न च विशेष्ये वङ्गित्वादि-
धर्मबोधकपदसमभिव्याहारस्थले दोषार्थकधातोरेव वङ्गित्वाव-
च्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकोऽर्थः । अथवाऽनुमित्यर्थकसाधन-
शब्दस्यैव वङ्गित्वावच्छिन्नहेतुकानुमिति रूपविशेषलाक्षणिकत्वं
धात्वर्थेऽनुमित्यन्तर्भावे साधनपदार्थानन्वयप्रसङ्गात् । तथाच
विशेष्य एव तृतीयान्तार्थवैशिष्ट्यानवयोपगमान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति
वाच्यमेवमपि वङ्गिना धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्यादिभ्रममादा-
यातिप्रसङ्गादिति यथार्थपदसार्थक्यमथवा इतरभेदानुमापक-
मेवेदं लक्षणं तथाच पर्वतपक्षकधूमसाध्यकवङ्गिहेतुकदुष्टलक्ष-
णस्य तथाविधानुमितिविरोधिव्यभिचारादिभ्रममादाय सद्धेतौ
इतरभेदव्यभिचारात् यथार्थपदं ज्ञानं च अत्र स्वज्ञानविषय-
प्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्वसम्बन्धावगाहि ग्राह्यम् । तेन प्रकृतहेतु-
भिन्नस्य सम्बन्धान्तरेण दोषप्रमाविषयत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । अग्रे-
ऽपि ईदृशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं वाच्यम् । अथ ज्ञायमानपक्षनिष्ठ-
साध्याभावत्वादिना बाधादिदोषाणां प्रतिबन्धकता न सम्भवति
साध्याभावत्वादिना पदार्थान्तरस्यैव यत्र ज्ञानं तत्र दोषाणाम-
ज्ञायमानतया अविरोधित्वेन अनुमित्यापत्तेः किन्तु ज्ञानीयपक्ष-
तावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावत्वाद्यवच्छिन्न-
विषयतावत्त्वेन तादृशविषयतया ज्ञानविशिष्टत्वेन वा तच्च रूपं
तादृशभ्रमविषयपदार्थान्तरसाधारणमेवेति तेषामेव तादृशभ्रम-
दशायां विरोधित्वान्नोक्तापत्तिः ।

एवञ्च सहेतूनामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकनिरुक्तविषयता-
 श्रयवङ्गभावादिप्रमाविशेषत्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न । यद्रूपा-
 , वच्छिन्नविषयतासामान्यं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपविशिष्ट-
 प्रकारकप्रमाविशेषत्वमेव विवक्षणीयम् । ऋदो वक्लिमान् धूमा-
 दित्यादौ तादृशं रूपं ऋदे वक्लिर्नास्ति इत्यादिज्ञाननिरूपितत-
 द्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव ऋदत्वावच्छिन्नविषयतानिरू-
 पितवङ्गभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन दोषनिष्ठानुमितिप्रति-
 बन्धकतायामवच्छेदकत्वात् सहेतुस्थले च तादृशं रूपं न केवल-
 वङ्गभावत्वादिकं तथा तदवच्छिन्नविषयतासामान्यान्तर्गतधर्म्य-
 विषयकज्ञाननिरूपिततादृशविषयतानामनुमितिप्रतिबन्धकता-
 नवच्छेदकत्वात् पर्वतविशिष्टवङ्गभावत्वादिविशिष्टं च न
 किञ्चिदस्तुप्रसिद्धमिति नातिप्रसङ्गः । तृतीयमपि लक्षणमनयैव
 रीत्या परिष्करणीयमिति इदं बोध्यमस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे
 ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामतानाश्रयणेऽपि यद्रूपावच्छिन्न-
 पक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषय तद्धेतुतावच्छेदक-
 वत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यकस्थले तेनैव रूपेण दुष्टत्वमित्यर्थ-
 कतामुपगम्य यथार्थपदसार्थक्यमुपपादयितुं शक्यते । तथापि
 दुष्टस्य दोषघटितत्वानुरोधेन तन्मतमालम्ब्य षष्ठीसमास आहत
 इति । ननु द्वितीयतृतीयलक्षणयोर्दोषेष्वतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च
 कचिद्धेतौ यत्पदेन दोषस्यैवोपादेयतया तत्त्वस्य तन्मात्रवृत्ति-
 त्वादत आह तत्त्वमित्यस्येति । प्रथममात्रस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे-
 नोपपत्तौ चरमयोर्दोषलक्षणत्वमेवोचितं तत्त्वमित्यस्य यथा-
 श्रुतार्थकत्वादनुरोधादतस्तथैवाह आद्यस्यैवेति ईदृशव्याख्याया
 मिदोषत्वात् प्राहुरित्युक्तं लिङ्गज्ञानस्येति । लिङ्गांशनिवेशस्य
 निष्प्रयोजनकतया तस्याविवक्षितत्वमाह लिङ्गमिति । यद्वि-
 षयकत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वं तच्चेदमनतिरिक्तवृत्ति-

त्वरूपमिदानीं निवेश्यते तदासम्भवः विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वङ्गभावविशिष्टहृदादिरूपदोषविषयकत्वस्य शुद्धहृदत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वाद्दत्तः स्वरूपसम्बन्धरूपमेव तद्वाच्यं तथाच पर्वतो वङ्गिभानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकभ्रमविषयवङ्गभावादावतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वात् असम्भवभयेन चावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशनासम्भवात् अतो यद्विषयकत्वेनेति पदं व्याचष्टे यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति यादृशविशिष्टविषयकत्वेन यद्रूपावच्छिन्नविषयताकत्वेन इत्यर्थः । एवञ्च तत्त्वमित्यस्य तद्रूपावच्छिन्नत्वमर्थः । व्याख्याप्रयोजनं प्रकाशयति तेनेति । यत्प्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तौ पक्षविशेषणकभ्रममादाय वङ्गभावादौ नातिप्रसङ्गसम्भवः । पर्वतादावतिप्रसङ्गसम्भवेऽपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोपगमे पर्वतविशेषणकवङ्गभावज्ञानस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासंसर्गावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठप्रकारताकत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् तेन सम्बन्धेन पर्वतादिमत्तायाः पर्वतमहानसान्यतरत्वादिरूपसङ्घेतौ सत्त्वेऽपि प्रसिद्धधूमादिरूपहेतावसत्त्वात्तत्र दुष्टताव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेष्यकेत्युक्तं भ्रमपदं निश्चयसामान्यपरं तेन सङ्घेत्वादीत्यादिपदग्राह्यसाध्यशून्यपक्षकदुष्टहेतौ अनुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयसाध्याभावादेरेव सत्त्वेऽपि नासङ्गतिः इति उक्तव्याख्यानेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवावच्छेदकत्वं विवक्षणीयं विशेषणीभूतवङ्गभावाद्यविषयके शुद्धहृदत्वादिना वङ्गभावविशिष्टहृदादिविषयकज्ञाने वङ्गभावविशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविलक्षणविषयतानिरूपकत्वस्यासत्त्वेनोक्तासम्भवानवकाशात् ।

तथा च केवलवङ्गभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वस्य प्रतिबन्धक-
 तातिरिक्तवृत्तित्वात् नान्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु स्वरूपसम्बन्धरूपा-
 वच्छेदकत्वनिवेशेऽयमेवातिप्रसङ्गो दुर्वारः । अप्रामाण्यज्ञाना-
 भावादिविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमित्येतादृशविवक्षया तादृशाति-
 प्रसङ्गवारणे पुनरसम्भवः वङ्गभावत्वादिना घटाद्यवगाहिनी-
 वङ्गभाववान् कद इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्काधा-
 रणानुरोधेन वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता निरूपिताभावत्वाव-
 च्छिन्नप्रकारता निरूपितहृदत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वे-
 नैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया वङ्गभावविशिष्टहृदत्वावच्छिन्न-
 विषयतायाः तादृशप्रकारता निरूपितहृदत्वावच्छिन्नविषयता-
 त्वेनावच्छेदकत्वेऽपि अप्रामाण्यज्ञानाभावादिविशिष्टवङ्गभाव-
 विशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविषयताकनिश्चयत्वस्यावच्छेदकतापर्याप्त्य-
 नधिकरणत्वादतः तृतीयाया अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेद-
 कत्वं स्फुटयति अवच्छेदकत्वं चेति । इह लक्षणे घटकत्वं
 सप्तम्यर्थः । न च विशिष्टदोषविषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसंशयादौ
 सत्त्वात् पुनरसम्भव इति वाच्यम् । ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदमना-
 हार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरं षष्ठ्यर्थश्च आधेयत्वं
 तस्य यद्विषयकत्वेऽन्वयः एवञ्च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयादृ-
 शविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्तादृश-
 त्वस्य विवक्षणीयतयाऽसम्भवानवकाशात् अनतिरिक्तवृत्तित्वं
 च स्वव्यापकतत्त्वम् । न तु तच्छून्यावृत्तित्वं विशिष्टस्य
 विशेष्यभूतविशिष्टविषयकत्वानतिरिक्ततया तस्यातिप्रसक्तत्वे
 विशिष्टे तस्मिन्नतिप्रसक्तत्वस्य दुर्घटकत्वात् । यत्तु प्रतिबन्ध-
 कताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वमतो नोक्त-
 रीत्याऽसम्भव इति तदसत् तथा सति मूलोपात्तस्य ज्ञान-

स्वेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ऋदत्वाद्यवच्छिन्ना या वङ्गाभाववि-
शिष्टऋदत्वावच्छिन्नविषयकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयता तन्निरू-
पकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन शुद्धऋद-
त्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गाच्च । मन्मते च अनुमितिप्रतिबन्धकता-
याश्च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टऋदत्वाद्यवच्छिन्नविषयितात्वा-
वच्छिन्नव्यापकताविरहेणातिप्रसङ्गानवकाशात् ।

अथैवमपि जातित्वादिना ऋदत्वादिविषयकस्य जातिमान्
वङ्गाभाववानित्यादिज्ञानस्यापि वङ्गाभावविशिष्टऋदत्वावच्छिन्न-
विषयकतया तस्य च ऋदो वङ्गिमानित्याद्यनुमित्यविरोधितया-
ऽसम्भवः । जलवान् वङ्गिमानित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेण अवि-
शेषितधर्मावच्छिन्नपक्षादिस्थलीयस्यापि किञ्चिद्विशिष्टतद्वटितस्य
दोषस्यासंग्रहेण च पक्षतावच्छेदकाद्यंशे अन्याप्रकारकत्वादिनि-
वेशस्याशक्यत्वात् तादृशविशिष्टाघटकपदार्थाविषयकत्वस्य ज्ञाने
विशेषणत्वोपगमे सर्वमाकाशवदित्यादिस्थलीयबाधादौ तद्वट-
काप्रसिद्ध्या अव्याप्तेः । यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य तादृशविशि-
ष्टघटकता तद्रूपावच्छिन्नतत्तद्विषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविष-
यताशून्यत्वं ज्ञाने निवेश्यम् । जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य ऋदत्वादेर्न
वङ्गाभाववद्ऋदत्वावच्छिन्नात्मकदोषघटकतेति । जातित्वाद्यव-
च्छिन्नऋदत्वादिविषयता तादृशविषयता भिन्नैव तच्छून्यत्वं च
नोक्तज्ञानस्येति न दोष इत्यपि न सत् ।

तथा सति ऋदो जात्यभाववान् इत्यादिस्थलीयबाधादेरेव
दुःसंग्रहत्वात् जातित्वादिना ऋदत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकाव-
गाहिनो जातिमान् जातिमान् इत्यादिज्ञानस्य जातित्वाद्यव-
च्छिन्नऋदत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकतारूपविषयताया, निरुक्त-
विषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशज्ञानस्य अनुमित्यप्रतिबन्धकस्य
शून्यत्वास्तेनावारणात् । सैवम् । यतो यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं

तादृशविशिष्ट-विषयकत्वसमानाधिकरणभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतया सामान्यस्यात् अप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकजातित्वादिविशेषितरूपदत्तादिघटित-तत्तद्रूपावच्छिन्न-विषयितात्वावच्छिन्नाभावस्य दोषात्मकविशिष्टविषयितासमानाधिकरणत्वात् तज्ज्ञानस्य व्यावृत्तिरिति तु निष्कर्षः ।

विशिष्टस्य विशिष्टविषयकत्वस्यासत्त्वेऽपि वङ्गभावत्वादिना घटाद्यवगाहिनि भ्रमेऽसत्त्वेऽपि तथा च विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता न सम्भवतीति भावः । भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि तादृशभ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः । नोक्तयुक्त्या पर्याप्तिनिवेशेऽसम्भवः तदनिवेशे पूर्वातिप्रसङ्गो वा । ननु विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयतायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि यादृशविशिष्टविषयतासामान्यस्य तादृशावच्छेदकत्वविवक्षया अतिप्रसङ्गवारणसम्भवात् तदेव कथं न विवक्षितमिति ।

नच सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां विशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वं प्रवेश्यं तदपेक्षया प्रतिबन्धकतायां विशिष्टविषयिताव्यापकत्वनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम् । यतो वङ्गभावविशिष्टहृदादिनिरूपितविषयिताया अनुमित्यप्रतिबन्धक-संशयाहार्थ्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानसाधारणतया नानुमितिप्रतिबन्धकतायां तद्व्यापकत्वमित्यनाहार्थ्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्ट-यद्रूपावच्छिन्न-विषयिताव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां भवता विवक्षणीयं तदपेक्षया लाघवेन च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतायां बाधादिरूप-दोषविशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वमेव विवक्षितमुचितम् । तथा सति निश्चयव्याप्यनिवेशात् समानाकारकज्ञानस्य विषयिताया

भेदस्याप्रामाणिकतया संशयोदिज्ञानीयविषयताया अपि निश्च-
यत्वादिविशिष्टीयतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां अबाधात्
प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां बाधादिरूपदोषनिरूपितविषयता-
त्वव्यापकताया अक्षतत्वात् ।

नच वङ्गभाववान् हृदो वह्निमानित्याहार्यज्ञानीयवङ्ग-
भावविशिष्टहृदादिविषयतानानाहार्यज्ञानसाधारणी तादृश-
हार्यज्ञानसमानाकारकानाहार्यज्ञानाप्रसिद्धेः । हृदो वङ्गभा-
ववानित्यनाहार्यज्ञानीय-वङ्गभावविशिष्ट-हृदादिविषयतायाश्च
वङ्गादिप्रकारतानिरूपिततादृशहार्यज्ञानीयविशिष्टहृदादिवि-
षयताभिन्नत्वात् । तथा चानाहार्यज्ञानवृत्तित्वविशिष्टविषयताया
एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया न दर्शिताहार्यज्ञानीयविषयता-
साधारणविशिष्टविषयतात्वव्यापकत्वमिति वाच्यम् । एवं सति
अनाहार्यज्ञानीयविशिष्टविषयतात्वव्यापकताया एव विवक्षणी-
यत्वात् । तावतापि संशयोन्यत्वाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्व-
यीरप्रवेशेन लाघवानपायात् । मैवम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वप्रवेशे पाषाणमयत्वादयवच्छेदेन वङ्गभाववत्तानिश्चयवि-
शिष्टस्य पाषाणमयत्वविशिष्टस्य पक्षादेर्ज्ञानस्य वङ्गनुमिति-
प्रतिबन्धकतया तदवच्छेदकविषयताकपाषाणमयत्वविशिष्टप-
क्षादावतिव्याप्तेः । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षे
तादृशविशिष्टविषयतायाः पाषाणमयत्वादयवच्छेदेन वङ्गभाव-
वत्तानिश्चयाविशिष्टज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकता-
तिरिक्तवृत्तित्वेनातिप्रसङ्गानवकाशात् ।

न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षेऽपि जला-
दयवच्छेदेन वङ्गभाववत्ताघटितस्य वङ्गभाववज्जलादिमद्वृत्ति-
जलादिविशिष्टस्य हृदादिरूपपक्षस्य जलवान् वङ्गभाववान्
इत्यादिज्ञानसहितस्य जलवांश्च हृद इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञान-

विशिष्टतादृशज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकता-
शून्यज्ञानाविषयस्य सत्प्रतिपक्षाद्यनात्मकस्य वारणाय ज्ञान-
वैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायामवश्यं निवेशनीय-
तया मन्मतेऽपि तत्र नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ज्ञानवैशिष्ट्या-
नवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे प्रतिहेतुव्यापकसाध्या-
भावसमानाधिकरणतद्देतुमत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः साध्या-
भावांशे तद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्वत्ताज्ञानत्वेन स्वतन्त्रसाध्याभा-
वधर्मिकतद्व्यापकताग्रहविशिष्ट-तद्वत्ताज्ञानसाधारणानुरोधेना-
वश्यकल्पप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः । तादृशविशिष्टज्ञानस्य ज्ञान-
वैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावादुक्तविशिष्टेऽतिप्र-
सङ्गस्तु विवक्षणीयविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेनैव वारणीयः ।

नच ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकज्ञानविषयवि-
शिष्टविषयकत्वं नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकतावत् तथा
च दर्शितविशिष्टघटकस्य प्रत्येकज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टा-
त्मकतेति निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वमुक्तविशिष्टस्याक्षतमे-
वेति वाच्यम् । एवमपि वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वस्येव या-
दृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं
प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि
निवेशनीयतया उक्तविशिष्टवारणसम्भवात् । न चैवमुक्तसत्प्रतिप-
क्षाव्याप्तिस्तस्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावप्रतिहेतु-
विशिष्टपक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वादिति वाच्यम् । सत्प्र-
तिपक्ष-घटकतादृशविशिष्टद्वयविषयता-बहिर्भूतनिरुक्तविशिष्टद्व-
यविषयताशून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितार्थकत्वात् ।
यत्र सत्प्रतिपक्षाप्रसिद्धिस्तत्र भिन्नान्तमनुपादेयमेव साध्यादि-
भेदेन लक्षणभेदात् भ्रमात्मकज्ञानीयविषयतासाधारणरूपेणैव
वा प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावादिविषयितोपादेया ।

न च दर्शितविशिष्टस्य संप्रतिपक्षरूपता न स्वीक्रियते अपि तु हेतुतावच्छेदकाघटितसाध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षात्मक-विशिष्टस्यैव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुम-त्पक्षस्यैव उक्तरीत्या संग्रहे तद्धर्मव्यापकसाध्याभावकालीनत-द्धर्मविशिष्टपक्षादिव्यावृत्तिरपि अशक्या स्यादिति अविशेषेण व्यापकताघटितविशिष्टमात्रस्य अलक्ष्यताया एव युक्तत्वात् । तथा चोक्तप्रयासमपेक्ष्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानि-वेशनमेवोचितमिति वाच्यम् । एवमपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्या-पकीभूताभावप्रतियोगित्वघटितस्य मतभेदेनासाधारण्यविरोध-रूपस्य विषयितायाः पक्षधर्मिकप्रकृतहेतुमत्ताज्ञानवैशिष्ट्या-वच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवावच्छेदकत्वात् प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवात् । दर्शितातिप्रसङ्गवार-णाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् ।

न च पक्षवृत्तित्वविशेषितप्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकी-भूताभावप्रतियोगित्वरूपमेवासाधारण्यादिरूपं वाच्यम् । पक्ष-वृत्तित्वाघटितविशिष्टविषयिताया अप्रतिबन्धकज्ञानसाधारण्य-तया प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् तादृशस्य चासाधारण्यादेः पक्षवृत्तित्वविशिष्टप्रकृतहेतुसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व-विशिष्टप्रकृतहेतुरूपनिरुक्तविशिष्टद्वयघटिततया निरुक्तविशिष्ट-द्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि न सम्भवतीति वाच्यम् । पक्षवृत्तित्वा-घटितविशिष्टस्यैवासाधारण्यताया विरोधोऽपि फलतः प्रति-रोध एव तदन्यत्वेन वा विरोधिविशेषणीयमिति पङ्क्तिव्याख्या-नावसरे सङ्गलनीयत्वात् । नन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व-निवेशोऽपि व्यभिचारादिघटितपदार्थान्तरेष्वतिव्याप्तिः तद्विष-यकत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह विशेष-णीयचेति तादृशलक्षणमिति शेषः । तादृशविशिष्टेति अनु-

मितिप्रतिबन्धकतायां यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः । व्यभिचारत्वादवच्छिन्नस्य व्यभिचारत्वादिरूपतादृशरूपावच्छिन्नघटितत्वादसम्भव इत्यतोऽन्तरेति । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकमतः शुद्धव्यभिचारादेर्मयत्वविशिष्टव्यभिचाराद्यभिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । तदघटितत्वञ्च तदविषयकप्रतीतिविषयकत्वं एवं चानुमितिप्रतिबन्धकतायां यादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तादृशं यत् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् स्वं तदवच्छिन्नत्वं समुदितार्थः ।

यद्रूपावच्छिन्ने लक्षणं सङ्गमनीयं तदेव स्वपदार्थः भवति हि व्यभिचारत्वादवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूता ये बाधत्वादयस्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं व्यभिचारत्वादीति तदवच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वादवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयकतावच्छेदकत्वाभावान्न तदवच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरपि मेयत्वादिना व्यभिचारत्वादवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वात् तद्दोषः स्यादतस्तादृशरूपाश्रयधर्मिणां तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वेनाविशिष्य स्वमेव तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन विशेषितम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविषयकत्वस्य व्यभिचारत्वादवच्छिन्नविषयकप्रतीती दुर्घटत्वात् तद्दोषतादयस्यम् । अतः स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वस्य तादृशधर्मविशेषणत्वे व्यभिचारत्वादेरपि मेयत्वादिना व्यभिचाराद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषये व्यभिचारादौ वर्तमानत्वादसम्भव इत्यतस्तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषितः ।

प्रमेयं गगनवत् वाच्यत्वादित्यादौ व्यभिचारत्वादवच्छि-
न्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यदुगगनाभाववन्मेयत्वादि
तदाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिद्धा व्यभिचारादौ तादृशप्रतीति-
विषयत्वस्य दुरुपपादतयाऽव्याप्तिः अतस्तदवच्छिन्नाविषयकत्व-
निवेशः । अत्र च तादृशविशिष्टान्तराविषयकप्रतीतिविषयताव-
च्छेदकत्वस्य दोषतावच्छेदकधर्मे विशेषणतापेक्षया ज्ञानस्येत्यत्र
ज्ञानपदार्थे तादृशविशिष्टान्तराविषयकत्वनिवेश एवोचितः ।
एवञ्च निष्कृष्टवक्ष्यमाणकल्पेऽपि यद्विषयकनिश्चयस्येत्यत्र निश्चय
एव तन्निवेश्यं लाभवादित्यवधेयम् ।

अथ धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वज्जेरित्यादौ बाधा-
देर्व्यभिचारादिघटिततया तत्राव्याप्तिः । न च यदूपावच्छिन्नविष-
यकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-
च्छेदकं तादृशरूपान्तराघटितत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः व्य-
भिचारस्योक्तबाधविषयकत्वान्यूनवृत्तिव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकविषयताकत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतानु-
मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वविरहेण तदघटितत्व-
स्याकिञ्चित्करत्वादिति वाच्यम् । व्यभिचारादौ व्यभिचारत्वादि-
रूपस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेद-
कविषयतानिरूपकतावच्छेदकस्य तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिवि-
षयतावच्छेदकस्याप्रसिद्धाऽसम्भवात् व्यभिचारत्वमेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारत्वादेरेव तथाविधविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वात्
तस्य व्यभिचारत्वादवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक-
त्वाभावात् ।

न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्र-
तिबन्धकता-सामान्यावच्छेदक-विषयिता-निरूपकतावच्छेदकः
कश्चित् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य

एवञ्चूतं यत् स्वं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नावि-
 षयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयतया न दोष
 इति वाच्यम् । तथा सति धूमव्यभिचारिवर्जिमान् धूमवान्
 वज्जेरित्यादौ बाधत्वाद्यवच्छिन्नघटकतावच्छेदकस्य धूमव्यभि-
 चारिवर्जिमत्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-
 दकीभूतस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-
 च्छेदकविषयिता-निरूपकतावच्छेदक-व्यभिचारत्वकत्वादव्याप्ते-
 र्दुर्वारत्वात् । न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
 तासामान्यावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्विषयित्वं यादृशयादृशधर्मा-
 वच्छिन्नानिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीति-
 विषयतावच्छेदकं यत् स्वं तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव समुदितलक्ष-
 णार्थः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न-
 प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतायाः शुद्धव्यभिचारत्वाद्य-
 वच्छिन्ननिरूपितविषयिताया 'मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यव-
 च्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयताव-
 च्छेदकत्वस्य च तस्मिन्सत्त्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेः
 स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात् व्यभिचारत्वादिविशिष्टानिरूपित-
 त्वासम्भवात् व्यभिचारत्वादिविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रति-
 बन्धकतासामान्यावच्छेदिकायाः कस्या अपि विषयताया
 व्यभिचारत्वादिविशिष्टानिरूपितत्वासम्भवात् तादृशविषयतायां
 यादृशधर्मविशिष्टानिरूपितत्वं घटत्वमेयत्वविशिष्टव्यभिचार-
 त्वादेरेव तादृशत्वात् तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-
 दकतया व्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुं शक्यत्वाच्च न काश्चि-
 द्दोषः ।

अथवा यद्वर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-
 मान्यावच्छेदकीभूतविषयितात्वं यद्वर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्यं

तद्धर्मवत्त्वमेव समुदितार्थ इति वाच्यम् । बाधविशिष्टव्यभिचार-
त्वाद्यवच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गात् तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छि-
न्नबाधज्ञानप्रतिबन्धकतायां केवलव्यभिचारविषयतायास्तादृश-
व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायाश्च केवलबाधविषयितायां अनव-
च्छेदकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया एव
तथाविधप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वं तस्याश्च तादृशधर्म-
विशिष्टनिरूपितत्वस्यावश्यकत्वात् प्रथमकल्पे स्वपदेन चरम-
कल्पे च यत्पदेन तस्योपादानसम्भवात् ।

अथ वङ्गाभावादिधर्मिताच्छेदकवङ्गादिप्रकारकबुद्धेरिव
धूमव्यभिचारविशिष्टवङ्गादिधर्मितावच्छेदकस्य धूमव्याप्यतया
वङ्गादिप्रकारकग्रहस्यानाहार्यस्यासम्भवेन तादृशपक्षतावच्छेद-
कावच्छिन्नपक्षकसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्ध्या तादृशानुमिति-
प्रतिबन्धकताघटितयथाश्रुतलक्षणस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षकवङ्गा-
दिहेतुकदोषाव्याप्तिः स्वयमेव वक्ष्यते इति तद्वारणाय आयासो
व्यथेति चेत् भवतु तावदेवं तथापि विशेषगुणाभाववान् घटो
गुणसामान्याभाववान् इत्यादौ दर्शितसमूहालम्बनानुमितिप्र-
सिद्ध्या विशेषगुणवद्वटादिरूपाश्रयासिद्धेर्गुणवद्वटादिरूपबाधघ-
टितायाः संग्रह आवश्यकः । यदि च तत्र घटत्वाद्यवच्छेदेन
गुणवत्त्वमेव बाध आश्रयासिद्धिश्च तत्र घटत्वसामान्याधिकक्षेपेन
घटत्वावच्छेदेन वा विशेषगुणवत्त्वं तस्याश्च गुणत्वरूपसामान्य-
धर्मावच्छिन्ने घटत्वव्यापकताघटितोक्तबाधस्य न प्रवेशः । विशे-
षगुणत्वेन घटत्वव्यापकतायास्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्यरूपेण
व्यापकतायास्तदनन्तर्भावादिति न तादृशाश्रयासिद्धसंग्रह इत्यु-
च्यते तदापि विशेषगुणाभाववान् द्वितीयक्षणावच्छिन्नो घटो
गुणसामान्याभाववानित्यादौ द्वितीयादिक्षणावच्छिन्ने घटे विशेष-
गुणवत्त्वरूपाश्रयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्त्वरूपबाधप्रवेश-

स्वावश्यकत्वात् यथाश्रुतलक्षणे च तत्संग्रहस्वावश्यकतया
उक्तविशेषणदानानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु अत्र वदन्तीत्यादिनिष्कृष्टकेत्येऽपि प्रमेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारादिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य निवेशनीयतया
तस्मिन् दर्शितबाधायसंग्रहो दोष एव । एतेन स्वावच्छिन्ननि-
रूपितविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविशिष्ट-
निरूपित-विषयितात्व-व्यापक-स्वावच्छिन्न-निरूप्यताक-धर्मवत्त्वं
समुदितलक्षणार्थः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकं नैतादृशं स्वं
तदवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता-
कशुद्धव्यभिचारादिविषयितात्वस्य तदवच्छिन्ननिरूप्यत्वाव्या-
प्यत्वात् उक्तस्थले विशेषगुणविशिष्टघटादिरूपाश्रयासिद्ध्या-
दिविषयकत्वावच्छिन्न-विशिष्ट-पक्षग्रहादि-निरूपित-यत्किञ्चित्प्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वस्य
तादृशाश्रयासिद्ध्यादिनिरूपितत्वव्याप्यत्वात् तत्र लक्षणसम-
न्वयः ।

प्रतिबन्धकतायां यावत्त्वानिर्वेशान्नोक्तरीत्या बाधादिविशिष्ट-
व्यभिचारादावतिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्नानिरूपितविशिष्टविषयि-
त्वानवच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयि-
ताको यो धर्मस्तद्वत्त्वं वा समुदितलक्षणार्थः । प्रमेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारत्वादिकं नैतादृशं स्वं तदवच्छिन्नानिरूपितशुद्धव्यभि-
चारत्वाद्यवच्छिन्नविषयितावच्छिन्नायामेव प्रतिबन्धकतायां तद-
वच्छिन्नविषयिताया अवच्छेदकत्वात् उक्तस्थले तादृशविशिष्ट-
बाधविषयकत्वस्य तदनिरूपितव्यभिचारविषयित्वानवच्छिन्नानु-
मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाल्लक्षणसमन्वय इति परास्तम् ।
यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्त इत्यादिनिष्कृष्टक-
ल्पेऽनुमितिप्रतिबन्धकताया अघटकत्वात् प्रतिबन्धकतायां

विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वविशेषणदानस्यासम्भवेन यत्-
पदार्थस्य तादृशपदार्थान्तराघटितत्वेन विवक्षणीयतया उक्त-
बाधापक्षेः शक्यपरिहारत्वात् । अत्र केचित् स्वसजातीयविशि-
ष्टान्तराघटितत्वमेव यत्पदार्थे विशेषणं देयं साजात्यञ्च हेत्वाभा-
सविभाजकरूपेण तच्च रूपं बाधत्वव्यभिचारत्वादि तेन च रूपेण
व्यभिचारादेर्न बाधादिसाजात्यम् इति व्यभिचारघटितबाधादौ
नाव्याप्तिः ।

न चैवं यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभाव-
स्तत्त्वमित्यत्र विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलस्य वैयर्थ्यं घटादेस्ता-
दृशरूपेण सजातीयत्वाप्रसिद्धैव नातिप्रसङ्गादिति वाच्यम् ।
स्वसजातीयविशिष्टान्तरघटितं यत् स्वं तद्विषयकप्रतीति-
विषयत्वस्य विवक्षणेन अनुयोगिनि स्वत्वानन्तर्भावेण पदार्था-
न्तरेऽतिप्रसङ्गवारकतया तद्वलसार्थक्यात् । न च व्यभिचार-
विशिष्टमेयत्वादेर्हेत्वाभासत्वविरहाद्देत्वाभासविभाजकरूपेण स्व-
सजातीयाप्रसिद्ध्या तस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यतया मेयत्वविशि-
ष्टव्यभिचारत्वादिकमेव स्वपदेनोपादेयम् तस्य शुद्धव्यभिचाराद्य-
भिन्नतया व्यभिचारत्वादिरूपहेत्वाभासविभाजकरूपेण तत्स-
जातीयप्रसिद्धेरिति तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचार-
विशिष्टमेयत्वादौ सत्त्वात्तत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ॥ विशिष्टा-
न्तराघटितत्वेनाघटितस्य विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिज्ञान-
निष्ठविषयितासम्बन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
त्वादिरूपस्य व्यभिचारादिविभाजकस्यात्र निवेशात् । तादृश-
रूपस्य च व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादिसाधारणत्वादित्याहुस्तत्र ।
व्यभिचारादिघटितबाधादेरपि विशिष्टान्तराघटितत्वाघटित-
व्यभिचारत्वादेः सत्त्वेन तद्व्यवृत्तकव्यभिचारादेर्व्यभिचारत्वादिना
तत्सजातीयतया तत्संग्रहानुपपत्तेः ।

न च स्ववृत्तियावष्टेत्वाभासविभाजककूपेण साजात्यं विव-
क्षणीयं तथा च बाधादिघटकाव्यभिचारादौ बाधत्वाद्यसत्त्वात्
तत्र तादृशबाधादिसजातीयत्वमतस्तत्संग्रहसम्भव इति वाच्यम् ।
एवं सति बाधविशिष्टव्यभिचारादौ स्ववृत्तिबाधत्वव्यभिचार-
त्वादियावद्धर्मेण सजातीयविशिष्टान्तरस्य व्यभिचारविशिष्टबा-
धादेः प्रसिद्धावपि तद्वटितत्वासत्त्वेनातिव्याप्तेस्तस्माद्व्यभिचारा-
दिघटितबाधादेः संग्रहप्रकारोऽग्रे प्रदर्शनीय एवादरणीयः ।
मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ स्ववृत्तिव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नेना-
तिप्रसङ्गः न तत्र दोषताप्रसङ्गः तत्र प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारी
दोष इत्यादिव्यवहाराभावाच्चेष्टापत्तिः सम्भवति । न च विशिष्ट-
व्यभिचारादेः शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्याक्षततया उक्तवि-
शेषणदानेऽपि तादृशव्यवहारापत्तिर्दुर्वारैवेति तत्रेष्टापत्तौ च
व्यर्थविशेषणमिति वाच्यम् । दोषादिपदस्य निरुक्तविशेषणाव-
च्छिन्नानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-स्वावच्छिन्ननिरूपित-विष-
यिताकत्वेनान्वयितावच्छेदकधर्मबोधकतया व्युत्पन्नतया प्रकृते
च प्रमेयत्वादिविशिष्ट-व्यभिचारत्वादिरूपस्यान्वयितावच्छेदक-
स्योक्तविशेषणविरहेणातिप्रसङ्गभङ्गादिति हृदयम् । नन्वाश्रया-
सिद्धादिस्थले पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादिकमेव दोषः
तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतौ दुष्टत्वव्यवहारनिर्वाहकत्वात् तादृश-
धर्मस्य च तादृशाभाववत् पक्षादिरूपतादृशविशिष्टान्तरघटित-
तयाऽव्याप्तिरित्यत आह एवञ्चेति तादृशविशेषणदाने चेत्यर्थः ।
पक्षतावच्छेदकादिति आदिपदात्साध्यतावच्छेदकादिपरिग्रहः ।
पर्वतादिधर्मिककाञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धौ पर्वतः काञ्चनमय-
त्वाभाववानित्यादिधर्मिविशेषकनिश्चयस्यैव पर्वते काञ्चनमयत्वं
नास्तीत्यादिधर्मिविशेषणकनिश्चयस्यापि विरोधित्वमानुभविक-
मतस्तद्विषयस्यापि दोषत्वमाह पक्षनिष्ठेति आधेयतासम्बन्धेन

पक्षविशिष्टेत्यर्थः । वाकारः समुच्चये । साधनवृत्तिसाध्याभाव इति समानधर्मिकसाध्याभाववृत्तित्वादिप्रकारकज्ञानं अनु-
मितिजनकव्याप्तिर्धो प्रतिबन्धकं साधनवति साध्याभाव इति
ज्ञानेऽपि साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वं तुल्यवित्तिवेद्यतया
नियतो भासत इत्यभिप्रायेण साधनवति साध्याभाव इति
तादृशज्ञानस्यासमानविशेष्यकस्य मणिमन्त्रादिन्यायेन स्वात-
न्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेणेदं तादृशज्ञाने
नियमतस्तदभानेऽपि मणिमन्त्रादिन्यायेन तस्य व्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वमित्यभिप्रायेणेदं इत्यपि कश्चित् । दोष इति । न
हि पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वादिरिति शेषः । तथा चाल-
क्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः ।

ननु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वात्कथं
हेतौ दुष्टत्वव्यवहार इत्यत आह येन केनापीति । एकज्ञानवि-
षयत्वादिना चेत्यर्थः । तद्वान् तदवच्छिन्नो दुष्टपदप्रतिपाद्यः
तथा च हेतोस्तादृशदोषानधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । दुष्ट
इत्यादौ सामान्यतः सम्बन्धित्वस्यैव निष्ठार्थत्वात् न चैवं एक-
ज्ञानविषयत्वादिना वङ्गभाववद्भूदादिरूपदोषस्य धूमादौ सत्त्वेन
पर्वतादौ च वङ्गादिसाधने तस्य दुष्टत्वव्यवहारापत्तिरिति
वाच्यं यतः तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुवाचकपदसमभिव्याहार-
स्थले दुष्टपदस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्ब-
न्धिनो बोधकत्वं व्युत्पत्त्या पूर्ववधारणेऽपि पूर्ववदेव वङ्गिना
धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्यादिव्यवहारो निरुक्तदोषमात्रस्य
दुष्टव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वे दुर्वार इति प्रकृतहेतुतावच्छे-
दकविशिष्टसम्बन्धो निष्ठार्थतावच्छेदको वाच्यः ।

एतज्ज्ञाभायैव प्रकृतहेतुरित्युक्तं ऋदे वङ्गे; साधने धूमो दुष्ट

इत्यत्र ह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकवक्त्रित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छि-
न्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपितविष-
यिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धी धूम इत्यन्वय बोधः । तत्र प्रति-
बन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मविशिष्ट एव दुषधा-
तोरर्थः । साधनपदं लक्षणया धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरं
तत्र ह्रद इति सप्तम्यन्तार्थह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकत्वस्य वक्त्रेरिति
षष्ठ्यन्तार्थस्य वक्त्रित्वावच्छिन्नसाध्यकत्वस्य चान्वयः तादृशानु-
मित्यन्वितसप्तम्यन्तार्थनिरूपितत्वस्य दुषधात्वर्थैकदेशे प्रतिब-
न्धकत्वेऽन्वयः ।

एवञ्च पर्वते वक्त्रेः साधने धूमो दुष्ट इत्यत्र पर्वतत्वावच्छिन्न-
पक्षक-वक्त्रित्वावच्छिन्न-साध्यक-धूमत्वावच्छिन्न-हेतुकानुमितिप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मविशिष्ट-
सम्बन्धी धूम इत्येव प्रतीयते तादृशविशिष्टधर्मस्याप्रसिद्ध एवेति
न तथा व्यवहारः । पक्षविशेषादिकमनन्तर्भाव्य धूमो दुष्ट
इत्यादिव्यवहारस्तु इत्थत एवेति दिक् । साधननिष्ठसाध्याभाव-
वद्वृत्तित्वादेरेव व्यभिचारतया प्रसिद्धिर्न तु तद्विशिष्टसाधनादे-
रतो न तस्य दोषत्वमिति कश्चिदाह व्याचष्टेऽपि लक्षणमन्य-
थैवान्यथातिप्रसङ्गात् तादृशव्याख्यामुपन्यस्यति यादृशेति ।
यद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थकं ज्ञानं ज्ञानत्वावच्छिन्नेत्यर्थकं तस्य धर्मिणः
तद्धर्मावच्छिन्नस्य तेन सम्बन्धेनेति शेषः । तादृशधर्मवत्त्वं
तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं साधनादिविशेषणकसाध्याभाववद्वृत्तित्वादि-
विशेषकज्ञानस्य व्याख्यादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्याभाव-
वद्वृत्तित्वादेराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोषः साध-
नादेः साध्याभाववद्वृत्तित्वादिधर्मिताविरहात् । अत्रापि अब-
च्छेदकत्वं पूर्ववत् न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्ननिष्ठकेवलाभावत्वावच्छिन्नवत्त्वादावतिप्रसङ्गात् तदवच्छि-

अधर्मिकतद्रूपावच्छिन्नवस्तुज्ञानत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकोटौ प्रविष्टत्वात् । अवच्छेदकतापर्याप्तिविवक्षणे च हृदत्वा-
वच्छिन्ननिष्ठवङ्गाभावत्वावच्छिन्नवत्त्वेऽव्याप्तिः । यतो वङ्गित्वा-
दिना घटाद्यवगाहिनोऽपि हृदो न वङ्गिमानित्यादिनिश्चयस्य
हृदो वङ्गिमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया हृदत्वावच्छिन्न-
विशेष्यकवास्तववङ्गाभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन न प्रति-
बन्धकता अपि तु हृदविशेष्यकवङ्गित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
ताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैव अतस्तादृशमेव रूपं
प्रति प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं नतु हृदत्वावच्छि-
न्नधर्मिक-वङ्गाभावत्वाद्यवच्छिन्न-प्रकारकनिश्चयत्वमिति । यद्रूप-
पदेन वङ्गाभावत्वाद्युपादानं न सम्भवतीति पर्वतो वङ्गाभाववा-
नित्यादौ पर्वतत्वावच्छिन्ननिष्ठवङ्गित्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वरूपबाधादा-
वच्छेदकतापर्याप्तिघटितलक्षणस्यापि सत्त्वान्नासम्भवोऽभिहितः ।
पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवङ्गित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वे पर्वतो
वङ्गाभाववान् इत्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तेः ।
पर्वतो वङ्गाभाववान् इत्यादौ पर्वतत्वावच्छिन्ने वङ्गित्वाद्यवच्छिन्न-
वत्त्वरूपबाधादेरसंग्रहभयेन यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छि-
न्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन प्रतिब-
न्धकता तद्रूपविशिष्टे तद्रूपावच्छिन्नविशेषिततद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं
दोष इति विवक्षाया असम्भवात् ।

अत्र साधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरिव साध्याभाव-
वद्वृत्तिसाधनादेरपि दोषत्वे क्षतिविरहात् एतावानायासो-
ऽनर्थक इत्यस्वरसः कश्चिदित्युक्ता सूचितः । यथाव्याख्यातलक्ष-
णस्य यथाश्रुतार्थे निर्वङ्गिः पर्वतो वङ्गिमानित्यादौ प्रकृतपक्ष-
तावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रका-
रकानुमितेरेवाप्रसिद्धाऽव्याप्तिः दर्शयिष्यते । तत्र विशिष्टपक्ष-

तावच्छेदकाद्यप्रवेशेनाप्रसिद्धिरतस्तद्विवेचनप्रयोजनमाह अथेति ।
पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरह इत्यादौ सर्वत्र न दोष इति सम्ब-
ध्यते । तथाच पक्षतावच्छेदकाप्रवेशे पूर्वोक्तयुक्त्या असम्भवः अतः
यत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वमेव
निवेश्यमिति पर्वतो वक्लिमानित्यादौ पर्वतनिष्ठकाञ्चनमयत्वा-
भावादावतिप्रसङ्गस्तस्यापि काञ्चनमयत्वादिसहितपर्वतत्वादिरू-
पयत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्ध-
कज्ञानविषयत्वादिति भावः ।

आदिपदञ्च वस्त्वन्तरसंग्राहकं प्रकृतानुमित्यविषयपदार्था-
भावेऽतिव्याप्तिं सूचयित्वा तद्विषयसाध्याभावे तां सूचयति
ऋदस्येति । ऋदनिष्ठवक्लिशून्यत्वं धूमशून्यत्वं चेत्यर्थः । ऋदनिष्ठ-
साध्याभावेऽतिव्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रक-
तपक्षकत्वरूपसमुदायदलस्यैवानिवेशे बोध्यम् । महानसीयेति
महानसीयवक्लिभावो महानसीयधूमाभावश्चेत्यर्थः । अत्राति-
व्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतसाध्यतावच्छेदक-प्रकृतहेतुतावच्छेदकयोर-
प्रवेशे बोध्यम् । इदमुपलक्षणं साध्यहेत्वोरनिवेशेऽपि जलत्वा-
भावादावतिव्याप्तिर्बोद्धा । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतु-
कत्वानिवेशे पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्तिं सूच-
यित्वा व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्तिं सूचयति मेय-
त्वस्येति । वक्लिभ्यभिचार इत्यनेनान्वयः । अत्रातिव्याप्तिस्तादृश-
समुदायदलस्यैवानिवेशे बोद्धा । प्रकृतहेतुकत्वनिवेशेऽपि एतदो-
षस्य शक्यवारणतया हेतुतावच्छेदकनिवेशाय आह केवलधूम-
स्येति । वक्लिशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमव्यक्त्यव्यावर्तकविशेषणानव-
च्छिन्नस्येत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकानिवेशे पूर्वं साध्यवत्ताज्ञा-
नविरोधिन्यतिव्याप्तिः दर्शिता इदानीं व्यक्तिज्ञानविरोधिन्यति-
व्याप्तिं दर्शयति विशिष्टधूमस्य वा पर्वतीयवक्लिभ्यभिचार इति ।

दोषलक्षण इव दुष्टलक्षणेऽपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्य आवश्यकतां दर्शयति न वा तत्सम्बन्धेनेति । तत्र पर्वतत्वावच्छिन्ने वक्रित्वावच्छिन्नसाधने तस्य विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य पक्षादौ पक्षतावच्छेदकादेर्यादृशसम्बन्धेन विशेषणत्वं यत्राभिहितं तत्र तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं निवेश्यमिति सूचयितुं तत्पक्षकेत्युक्तम् । पक्षतावच्छेदकादिनिवेशे पक्षादिनिवेशस्याप्रयोजकत्वादिति वाच्यमिति । तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकदोषलक्षणे निवेशनीयम् । तथा चेति निर्वक्त्रिः पर्वतो वक्रिमानित्यत्र च पक्षतावच्छेदकनिर्वक्रित्वविशिष्टपर्वते वक्रिवैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितेर्न सम्भवति स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदकस्वप्रकारकानाहार्यज्ञानस्यानभ्युपगमात् पर्वतः पर्वतावृत्तिवक्रिमानित्यत्र पर्वतावृत्तित्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारकत्वमनुमितेर्न सम्भवति स्वस्मिन् स्वावृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारकानाहार्यज्ञानस्याननुभाविकत्वात् । एवं पर्वतो वक्रिमान् वक्रिव्यभिचारिण इत्यत्र वक्रिव्यभिचारित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने वक्रिव्याप्यत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितेर्न सम्भवति पूर्वोक्तयुक्तेः पर्वतो वक्रिमान् पर्वतावृत्तेरित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं नानुमितेः सम्भवति उक्तयुक्तेरिति । यथा विवक्षितानुमित्यप्रसिद्धिप्रयोजकभेदेन नानास्थलेऽव्याप्तिकथनं न कोऽपि हेत्वाभासः स्यादिति । तथा चापार्थक्यरूपनियहस्थानत्वेन तथा प्रयोक्तुर्निगृह्यत्वोपपत्तावपि निर्वक्रित्वेन पर्वते वक्त्रे साधने धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारो दुरुपपाद इति भावः । तादृशानुमितेः तथाविधविवक्षितानुमितेरप्रसिद्धत्वादिति आहार्यपरोक्षज्ञानानुगमादिति भावः । यद्विषयकनिश्चयस्येति यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयस्येत्यर्थः । उत्तरपदस्योत्तरकालीनार्थकतया तदुत्तरमिति धातूपस्थाप्यानुमितिरूपक्रियाविशेषः

प्रथमतो द्वितीया । अप्रिमृकस्य च तादृशज्ञानरूपक्रियाविशेष-
प्रथमतो ज्ञानपदमपि सार्थकं तत्प्रदं च तादृशनिश्चयपरामर्शकम्
कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इत्यनेन अधिकरणे द्वितीया । उत्तर-
पदस्योत्तरकालपरत्वादिति तु न युक्तं व्यापकार्थकस्यात्यन्त-
संयोगस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वात् । अनुमितौ अनुमितिसामान्ये
इयोर्यतिरेक इति सम्बन्धः तस्य तद्रूपावच्छिन्नत्वम् ।

अथ च तज्ज्ञानानन्तरज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावौ तज्ज्ञा-
नीयाया एव विरोधिविषयितायाः प्रयोजकत्वाद्विरोधिविषयि-
तायां तादृशनिश्चयीयत्वकथनं स्वरूपकीर्तनमात्रं न तु लक्षण-
घटकं तथा च यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानु-
मितिसामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं तादृश-
रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमिति समुदितार्थः । वज्रभावविशिष्ट-
ऋदत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयानन्तरं ऋदो वज्रिमान् वज्रिव्या-
प्यधूमवांश्चेत्याकारकानुमितेः कदाप्यनुमित्यनुत्पत्त्या घटाद्यनु-
मितय एव तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गता-
स्तासु च ऋदत्वादिविशिष्टे वज्रित्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगा-
हित्वञ्च वज्रित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छि-
न्नवैशिष्ट्यावगाहित्वञ्च तदुभयाभाववत्त्वमक्षतमेव । तत्र तादृश-
निश्चयीयविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमपि स्वनिष्ठप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
धर्माभावप्रयोजकत्वात् ऋदत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्न-
वज्रित्वविशिष्ट-प्रकारताघटितधर्मावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतानिरूपित-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताया ऋदत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वाव-
च्छिन्नवज्रित्वावच्छिन्नाभावीयप्रकारितायास्तादृशवज्रित्वादिवि-
शिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभावप्रयोजकत्वात् । न च तादृश-
विशिष्टप्रकारताकत्वमात्रं न विपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेद-

कमपि तु तद्विशेषितानाहार्यज्ञानत्वं तत्कथं तत्प्रकारकत्वा-
भावस्य तस्याविधिविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमिति वाच्यम् । विशि-
ष्टाभावप्रयोजकस्य विशेष्यवन्निष्ठविशेषणाभावप्रयोजकत्वात्
अवाहार्यज्ञानत्वाश्रयानुमित्यादिनिष्ठतादृशविशिष्टप्रकारकत्वा-
भावस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वाच्चतेरिति । ऋदो वङ्गिमान्
धूमादित्यादौ वङ्गप्रभावादिविशिष्टदत्ताद्यवच्छिन्ने लक्षण-
समन्वयः ।

निर्वङ्गिः पर्वतो वङ्गिमानित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धा-
वपि वङ्गिमत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्धादिविषयकनिश्चयानन्त-
रप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अन्यत्र प्रसिद्धपक्षतावच्छेदकविशिष्ट-
विषयकत्वावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदक-विशिष्ट-प्रकारकत्वघटितो-
भयाभाववत्त्वमक्षतमेवेति लक्षणसमन्वयः । न चाहार्यज्ञानमात्रे
प्रसिद्धस्य निर्वङ्गिपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवङ्गिप्रकारकज्ञान-
त्वस्य विरोधिविषयकज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तादृश-
धर्मावच्छिन्ने वङ्गादिप्रकारकत्वस्याभावे विरोधिविषयिता-
प्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । तादृशज्ञानत्वस्य प्रतिबध्य-
तानवच्छेदकत्वेऽपि तद्व्यापकस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने वङ्गित्वा-
वच्छिन्नाभावप्रकारकज्ञानत्वस्य वङ्गिविशिष्टपर्वतविषयकज्ञान-
प्रतिबध्यतावच्छेदकतया व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्या-
भावप्रयोजकतया तादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवङ्गादि-
प्रकारकत्वाभावस्य तादृशदोषविषयिताप्रयुक्तत्वस्यावश्यकत्वात् ।
न च विरोधिज्ञानासत्त्वेऽपि निर्वङ्गिः पर्वतो वङ्गिमानित्यादि-
ज्ञानस्यानाहार्यस्यानुत्पत्त्या इच्छादिघटिततादृशाहार्यज्ञान-
सामग्र्यभावस्यैव निर्वङ्गित्वादिविशिष्टे वङ्गादिवैशिष्ट्यावगा-
हित्वभावप्रयोजकत्वं न तु विरोधिविषयकत्वस्य कचिदप्यक्तृ-
त्वादिति वाच्यम् । अभावाधिकरणतायामेव विरोधिविषयितः

प्रयुक्तत्वस्य निवेश्यतया अभावाधिकरणतायाश्चाभावभेदेऽपि
 धिकरणभेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञाने तादृश
 वैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विनिगमनाविरहेण पूर्व
 ज्ञानीयविरोधिविषयिताया अपि प्रयोजकत्वात् । यद्विषयित
 प्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमिति एतावन्मात्रे कृते वृद्ध
 वङ्गाभाववानित्यादिज्ञानीयवङ्गाभावादिविशिष्टहृदादिविषयि
 ताया इव तदन्तःपातिवङ्गाभावत्वादिविशिष्टविषयिताया अपि
 प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रविष्टतया प्रतिबन्धतावच्छेदकस
 हृदत्वादिविशिष्टे वङ्गादिवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य विरहप्रयोज
 कतया बाधाद्येकदेशे वङ्गाभावत्वादिरूपविशिष्टेऽतिव्याप्ति
 रिति । यद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरो
 धिविषयिता प्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशितम् । न च यादृश
 विशिष्ट-विषयिता-सामान्य-प्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमित्ये
 सम्यक् विशिष्टहृदत्वादिविषयितासामान्यान्तर्गतायां हृद इत्या
 दिज्ञानीय-विषयितायामुभयाभाव-प्रयोजकत्वासम्भवादतिव्याप्तेर-
 नवकाशादिति वाच्यम् ।

पाषाणमयो न वङ्गिमानित्यादिज्ञानविशिष्टस्य पर्वतः
 पाषाणमय इत्यादिज्ञानस्य पर्वतो वङ्गिमानित्यादिज्ञानप्रति-
 बन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयिताया भेदाभावात्पाषाणमयत्व-
 विशिष्टपर्वतादिविषयिता सामान्यस्यैवोभयाभावप्रयोजकत्वात्
 पाषाणमयत्वादि-विशिष्ट-पर्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् हृदो
 वङ्गाभाववानित्यादि-हृदादिविषयक निश्चयोत्तरोत्पन्न-घटाद्यनु-
 मितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवलहृदादावति-
 व्याप्तिरतः सामान्यपदं पूरितम् । तथा सति हृदादिनिश्चयान-
 न्तरोत्पन्नानुमितिसामान्यान्तर्गतायां हृद इत्यादिनिश्चयानन्तर-
 ज्ञात हृदो वङ्गिमान् वङ्गिव्याप्यधूमवांश्चेत्याद्यनुमितौ विरो-

धिविषयिताप्रयुक्तादृशोभयाभावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः । द्रव्यत्वा-
दिना वङ्गभाववद्भूदादिविषयकनिश्चयानन्तरमप्युक्तसमूहालम्ब-
नानुमित्युत्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यापि दोषत्वानुपपत्तिरतो यत्पदं
यद्वर्मावच्छिन्नपरतयोपवर्णितम् । उपदर्शित वङ्गभावविशिष्टहृदे
विषयकस्य हृदो वङ्गिमान्न वेति ज्ञानस्यानन्तरं तादृशसमूहा-
लम्बनानुमित्युत्पत्त्या तद्दोषतादवस्थ्यमतो निश्चय इति अनाहा-
र्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितवसंशयान्यज्ञानपरं तेनाहार्याप्रामा-
ण्यज्ञानास्कन्दितस्य च दोषविषयकनिश्चयस्यानन्तरं तादृशानु-
मित्युत्पत्तावपि न क्षतिः । दोषविषयकनिश्चयनाशे सति तादृ-
शानुमितेरुत्पत्त्या तद्दोषापत्तिरतोऽव्यवधाननिवेशः । एवं दोष-
विषयकलौकिकनिश्चयाव्यवहितपूर्वमनुमित्युत्पत्त्यापि तद्दोषो-
ऽत उत्तरेति । तत्सामानाधिकरण्यमप्यनुमितौ निवेश्यमत
एकस्य बाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानुमित्युत्पत्तावपि न क्षतिः ।
बाधादिनिश्चयानन्तरं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नसाध्यादिप्रकारकस्याहार्यस्य लौकिकस्य च प्रत्यक्ष-
स्योत्पत्त्या तादृशज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिवेशः ।
अत्र यत्पक्षकयत्साध्यकयद्वेतुकयादृशदोषविषयकनिश्चयानन्तरं
कस्याप्यनुमितिर्न जाता तत्र तादृशानुमितेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर-
तोऽनुमिति स्थलेऽनाहार्यदोषविशेषाजन्यज्ञानं निवेश्य कल्पा-
न्तरमाह नाहार्येति । तथा च तादृशानुमित्यप्रसिद्धिर्यत्र तत्र
तथाविधमानसोपनीतभानादिकमादायैव लक्षणं सङ्गमनीय-
मिति भावः ।

बाधादिनिश्चयानन्तरमाहार्यसाध्यादि प्रकारकप्रत्यक्षोत्प-
त्त्याऽसम्भवोऽव्याप्तिर्वेत्यतोऽनाहार्येति । शङ्खो न पीत इत्यादि-
निश्चयानन्तरं शङ्खादौ पीतत्वादिप्रकारकज्ञानस्य दोषविशेष-
जन्यवाच्युपादेरुत्पत्त्या शङ्खः पीतः शङ्खत्वादित्यादिस्यलीय-

बाधादावव्याप्तिरतो मानसीति पदं दोषविशेषाज्ज्ञानपरं तेन
 नाहं गौर इत्यादिनिश्चयानन्तरं मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपदोष-
 विशेष-जन्यस्यात्मविशेषक-गौरत्व-प्रकारक-मानसस्योत्पत्तावपि
 अहं गौर आत्मत्वादित्यादिस्थलीयबाधादौ 'नाव्याप्तिः । एतेन
 यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले यद्दोषविषयकनिश्चयानन्तरं विरो-
 धिसामग्र्यादिवशेन मानसज्ञानं कदाचिदपि न जातं तत्राव्या-
 प्तिरित्यपि निरस्तम् । तत्राप्यनुमिति शब्दबोधादिकमादाय
 लक्षणसमन्वयसम्भवात् । पक्षतावच्छेदकेत्यादिद्वयनिवेश-
 व्यावृत्तिः पूर्वरीत्या बोध्या । विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेश-
 प्रयोजनं च स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति यत्र विषयविशेषे समूहाल-
 खनज्ञानं न जातं तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्याव-
 गाहित्व-विशिष्ट-साध्यव्याप्तिविशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहित्वाभाव-रूप-
 विशिष्टाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरतो विशिष्टाभावनिवेशः । तादृ-
 शोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयितावत्त्वं यद्रूपविशिष्टविषयि-
 ताव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वेऽपि तथा
 सन्निवेशेन वैयर्थ्यम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवारणाय यथा-
 श्रुतविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे उपदर्शित व्यभिचारघटित
 बाधाद्यव्याप्तिरिति विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्य स्वविषयता-
 प्रयोज्य तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वरूपं तादृ-
 शविशेषणं निवेश्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिप्रयोज्याया उक्तो-
 भयाभावप्रयोजकव्याख्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायाः शुद्धव्यभिचा-
 रादिविषयताप्रयोज्यत्वनियमेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ न
 विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्य स्वविषयताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभा-
 वप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्गः उपदर्शित-
 व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयताप्रयोज्यायाः पक्षे साध्याद्यव-
 गाहित्वाभावाधिकरणतायास्तद्वत्क-व्यभिचारादि-विषयित्वाप्र-

योष्यतया तत्संग्रहः । न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्त्वग्रह-
प्रतिबन्धकतावच्छेदिकायास्तादृश-बाधादि-विषयितान्तःपाति-
व्यभिचारादिविषयिताया अपि तादृशबाधादिविषयिताप्रयो-
ज्यायां विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकर-
णतायां प्रयोजकतया तादृशबाधादेर्दुःसंग्रह इति वाच्यम् । यत्-
किञ्चिद्विशिष्टान्तर-विषयितात्व-व्यापक-रूपावच्छिन्नाप्रयोज्यता-
निवेशे न तत्संग्रहः सम्भवात् । व्यभिचारादिविषयिताया बाधा-
दिविषयितान्तःपाति-विषयितामात्र-वृत्तिरूपेणैव उपदर्शित
साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण तादृश-
साध्यावगाहिताविरहवत्त्वप्रयोजकत्वात् तादृशस्य च बाधादि-
विषयितान्तःपातिव्यभिचारादिविषयितासाधारण-व्यभिचारा-
दिरूपविशिष्टान्तरविषयितात्वाव्यापकत्वात् तद्व्यापकरूपाव-
च्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्य उक्तबाधादिविषयिताप्रयोज्य उक्तसाध्या-
वगाहिताभाववत्त्वायामक्षतत्वात् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचा-
रादिविषयिताया येन रूपेण व्याख्यादिग्रहप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकत्वं तद्रूपेण निरुक्तविषयितात्वव्यापकेन मेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारादिविषयितान्तःपातिव्यभिचारादिविषयिताया मेय-
त्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्य व्याख्याद्यवगाहिताभा-
ववत्त्वायां नियमतः प्रयोजकत्वान्नातिप्रसङ्गावकाशः बाधसत्-
प्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविधबाधादिविषयकज्ञानस्य
वा अनन्तरं जातायां घटानुमितौ या बाधादिविषयिताप्रयो-
ज्याभावाधिकरणता तस्याविशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वेऽपि
स्वपूर्ववर्तिज्ञानीयविषयिताया एव स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदका-
भावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् एकैकविधबाधादिमात्रज्ञान-
न्तरजातज्ञाने या तत्तदुबाधादिविषयिताप्रयोज्याभावाधिकर-
णता तस्याविशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षण-

समन्वयः । व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्याया दीधितिकुदुक्तीभयाभावाधिकरणताया व्याख्याद्यवगाहिताविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्न तादृशबाधादिविषयितानन्तःपातिव्यभिचारविषयितासाधारणव्यभिचारादिविषयितात्वावच्छिन्नप्रयोज्यत्वनियमात् तत्संग्रहाय तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतापर्यन्तनिवेशः । तथा सति उपदर्शितोभयाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेऽपि तादृशाधिकरणताप्रयोजक साध्यादिमत्वावगाहित्वाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यत्वेन तादृशबाधादेः संग्रह इति दिक् ।

ननु काञ्चनमयः पर्वतो वज्जिमान् धूमादित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षाप्रसिद्ध्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वा-प्रसिद्धिरित्याश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह पक्षतावच्छेदकेत्यादि । आदिपदात् साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरिग्रहः । वैज्ञानिकमिति तत्प्रकारेण ज्ञायमानत्वरूपमित्यर्थः । तथा च पर्वतादेः काञ्चनमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहेऽपि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः । न च हृदो न वज्जिमानित्यादिनिश्चयानन्तरं ज्ञायमाने हृदो द्रव्यं जलमयो वज्जिमान् वज्जिव्याप्यधूमवांश्च इत्याकारकसमूहालम्बने हृदत्वादिना ज्ञायमाने वज्ज्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वसत्त्वादसम्भव इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या पक्षनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छिन्ना साध्यप्रकारता या च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपित व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारता तत्प्रतियोगित्वयोरवगाहितान्तद्वयेन

विवक्षणात् । विशिष्टविषयाप्रसिद्धावपि पर्वताद्यंशे काश्चन-
मयत्वावगाहिभ्रमविषयतायां व्यधिकरणकाश्चनमयत्वाद्यव-
च्छिन्नायाः प्रसिद्धा लक्षणसमन्वयात् व्याप्तिप्रकारतास्थाने च
निरूप्यनिरूपकभावापन्नव्याप्तिघटकतत्पदार्थप्रकारता निवे-
शनीया तेन धूमवान् वह्ने रित्यादौ वह्निव्यापकधूमसामानाधि-
करणादिरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

नन्वत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिष्वेद्विवक्ष्यते तदा व्यतिरेकव्या-
प्तिज्ञानविरोधिनि साध्यादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपानुपसंहा-
रित्वेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानस्यान्वयव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् व्यति-
रेकव्याप्तिविवक्षणे च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यता-
वच्छेदकनिष्ठहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
दावव्याप्तिः । तज्ज्ञानस्य ग्राह्याभावाद्यनवगाहितया व्यति-
रेकव्याप्तिज्ञानविरोधित्वे मानाभावादत आह व्याप्तिष्वेति ।
अन्वयतः अन्वयनिरूपिता प्रकृतहेतुनिष्ठप्रकृतसाध्यनिरूपितेति
यावत् । सा चाल्यन्ताभावान्योन्याभावभेदेन भिन्ना अव्यभिचारित-
त्वसामानाधिकरण्यरूपा मानाविधैव ग्राह्या अतोऽत्यन्ताभावा-
दिगर्भव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानस्य व्याप-
कत्वादिज्ञाने साध्याभाववृत्तिहेत्वादिज्ञानस्य च ग्राह्याभा-
वानवगाहितया अविरोधित्वेऽपि न क्षतिः । व्यतिरेकतः व्यति-
रेकनिरूपिता साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा
ग्राह्या व्याप्तिपदेन विवक्षणीया तथा च तत्तद्व्याप्तिप्रकारता-
निरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताप्रतियोगित्वकूटाभाव
एव निवेशनीय इति भावः ।

ननु निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकाव-
शिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवाप्रसिद्धमिति
कथं लक्षणसमन्वयः ? इत्यत आह तादृशत्वगाहित्वप्रसिद्धिरिति ।

आहार्यज्ञान एवेति निर्वह्णित्वविशिष्टवह्णिप्रत्यक्षं जायतामित्या-
 कारकेच्छाजम्बवत्यक्ष एव इत्यर्थः । विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्व-
 निवेशनप्रयोजनमाह एवमेति । विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवे-
 शनेन च इत्यर्थः । न क्षतिः न निर्वह्णः पर्वतो वह्निमानित्यादौ
 घटादौ अतिव्याप्तिः । तस्य घटादिनिश्चयस्य विरोध्यविषयक-
 त्वात् स्वानन्तरानुमितिसामान्यनिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोजक-
 विरोधिविषयिताकत्वविरहात् वह्निमत्पर्वतादिविषयकसमूहा-
 लम्बनात्मकघटादि-निश्चयानन्तरजातज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभाव-
 वत्त्वस्य तज्ज्ञानीयविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वेऽपि घटादिनिश्च-
 याव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्यान्तर्गत-समूहालम्बनानात्मक-
 घटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभ-
 याभाववत्त्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः । प्रयोज्यप्रयोजक-
 भावश्चायमनुभवसिद्धः स्वरूपसम्बन्धविशेषः विरोधिपदप्रयोज-
 नमाह एवमिति अननुमितौ अपीति न क्षतिः तस्य विरोध्य-
 विषयिकत्वादित्यनुषज्यते न क्षतिः न साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिः
 विरोधिविषयितापदेन तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 कोटौ यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं निविष्टं
 तद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यान्त-
 रविषयितायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-
 पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयिता वह्निभूतविषयिता वा विव-
 क्षितत्वादिति भावः ।

नच सिषाधयिषाधीनायां साध्यनिश्चयोत्तरसमूहालम्बनानु-
 मितौ तादृशोभयाभावसत्त्वात् सिद्धिविषयेऽतिप्रसङ्ग एव नास्ति
 एवंपक्षे साध्यनिश्चयोत्तरं तदतिरिक्ताविषयकसाध्यविधेयकानु-
 मितेरनुत्पादेऽपि पक्षांशे साध्यांशे वा अधिकावगाहित्या अनु-
 मितेः साध्यधर्मितावच्छेदकान्यविधेयककानुमितेः साध्यावच्छि-

अपक्षविधेयकानुमितेश्चोत्पत्त्या तत्रोभयाभावासत्त्वादपि नाति-
प्रसङ्गप्रसक्तिरिति वाच्यम् । यत्र विषयविशेषे सिद्धाधयिषावन्ता-
स्तिष्ठुत्तरं तादृशानुमितिः प्रकृतसाध्यसिद्धाप्रतिबध्यसाध्या-
दिविषयकानुमितिश्च कदापि न जाता तत्रैवातिव्याप्तेः सम्भ-
वात् । द्वितीयकल्पे विषयितामात्रं निवेश्यं न तु विरोधिवि-
षयितापर्यन्तमित्याशयेनाह मानसज्ञानेति साध्यनिश्चयस्ये-
त्यादिः ।

अथ तादृशोभयाभावघटितलक्षणेऽपि केवलनिर्वह्णित्वादि-
पक्षतावच्छेदकवक्त्रादिसाध्यस्थलीयनिर्वह्णनिष्ठवक्त्राभावरूप
बाधादिदोषेऽव्याप्तिः । तादृशबाधादिज्ञानस्याप्रतिबन्धतया तद्दो-
षविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया तथाविधोभयाभा-
वाप्रयोजकत्वात् तस्य दोषत्वानुगमे च तादृशहेतौ दुष्टत्वव्यवहा-
रानुपपत्तेः । तत्रेष्टापत्तौ च निर्वह्णिपर्वतो वह्णिमानित्यादावपि
तत्सम्भवेनैतादृशप्रयासवैफल्यञ्च । न च तत्राभाववान् वह्णिमा-
नित्यनाहार्यज्ञानस्य प्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकीभूतस्याभाववन्नि-
र्वह्णिरित्यादिज्ञानस्य विषय एव दोष इति वाच्यम् ? अभावव-
त्त्वसामानाधिकरण्येन निर्वह्णित्वग्रहस्य तादृशवह्णिमत्वग्रहा-
विरोधित्वात् । अभाववत्त्वाच्छेदेन वक्त्रादिमत्ताग्रहविरोधित्वे-
ऽपि तादृशवक्त्रादिमत्ताद्यवगाहित्वस्य वक्त्राभावादिसमत्वरूपप-
क्षतावच्छेदविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्यापकतया तदवच्छि-
न्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायास्तथाविधोभयाभावाप्रयोज-
कत्वात् तद्विषयस्य दोषत्वानुपपत्तेः । अभाववत्त्वावच्छेदेन निर्व-
ह्णित्वग्रहस्य भ्रमरूपतया तद्विषयविशिष्टस्यैवाप्रसिद्धेः एवं वह्णि-
मान् निर्वह्णिरित्यादिस्थलीयदोषे नितरामव्याप्तिः वह्णिमन्निष्ठ-
वह्णिमत्वादेरेव तत्र दोषत्वसम्भवात् तद्विषयकज्ञानस्य च क्वचि-
दपि प्रतिबन्धकत्वायोगात् एवं यत्र निर्वह्णिः पर्वतो वह्णिमानि-

त्वादौ पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वङ्गभावादिमत्वस्य पक्ष-
तावच्छेदकघटकता तत्र पर्वततत्वादिसामानाधिकरण्येन
वङ्गादिमत्वं न दोषः विशिष्टपक्षग्रहाद्यविरोधित्वेनाश्रयासिद्ध्या-
दिरूपतानुपपत्तेरुक्तरीत्यैतल्लक्षणानाक्रान्तत्वाच्च पर्वतत्वावच्छे-
देन वङ्गादिमत्वञ्चाप्रसिद्धं वङ्गिशून्यपर्वतादेरपि सत्त्वात् नापि
पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन निर्वङ्गिपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वा वङ्ग-
भावादिमत्त्वरूपबाधादिर्दोषः । तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकवि-
शिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकविषयिताघटितधर्मावच्छि-
न्नाप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात् नापि पर्वतत्वाव-
च्छेदेन वङ्गभावादिमत्वम् अप्रसिद्धत्वादिति तत्र न कोऽपि दोष-
स्यात् । यत्तु प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वं यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधिवि-
षयिताया उभयाभावव्याप्यत्वञ्च स्वाश्रयतादृशनिश्चयाव्यवहितो-
त्तरानुमितित्वसम्बन्धेन तादृशसम्बन्धलाभायैव तदुत्तरमनुमि-
तावित्युक्तम् एवञ्च विरोधिविषयकयद्विषयकनिश्चयाव्यवहितो-
त्तरानुमितित्वव्यापकतादृशोभयाभाव इति पर्यवसितम् । एवञ्च
निर्वङ्गिर्वङ्गिमानित्यादिस्थलीयबाधादिविषयितायां स्वरूपसम्ब-
न्धरूपोभयाभावप्रयोजकत्वासम्भवेऽपि निरुक्तोभयाभावप्रतियो-
गितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नप्रका-
रकत्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नाभावप्रका-
रकत्वस्यैव विरोधिविषयकत्वार्थकतया तत्र पतञ्जलं सुसम-
न्वयकमेव तादृशप्रयोजकत्वस्यानिवेशात् ।

न चैवं तत्र वस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशोभयाभावस्य
विरोधिविषयसमूहालम्बनरूपटादिविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्त-
रानुमितित्वव्यापकताया अक्षतत्वादिति वाच्यं विरोधिविषयिता-
नतिरिक्तवृत्तियद्विषयिताशालिनिश्चयस्य निश्चयान्तेन विवक्षणा-
घटादिविषयितायास्तत्र निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्ति-

त्वविरहात् । न चैवं विरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यदीयविष-
यितातत्त्वमित्येतावतैव सामञ्जस्ये शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यत्र
पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वङ्गादेः साध्यता तत्र पर्वतत्वसा-
मानाधिकरण्येन वङ्गभावादिमत्त्वस्य विषयिताया निरुक्तवि-
रोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तितया तत्रातिव्याप्तेर्वारकतया शेष-
सार्थक्यात् तदुपादाने च तादृशवङ्गभावादिमत्त्वविषयकनिश्चा-
यानन्तरं पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वङ्गाद्यनुमित्युत्पत्त्या
तादृशानुमितौ तथाविधोभयसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति
तत्तुच्छं निर्वह्निः पर्वतो वङ्गिमानित्यादौ यत्र पर्वतत्वं सामा-
नाधिकरण्येन वङ्गभावादेः पक्षतावच्छेदकता तत्र पर्वतत्व-
सामानाधिकरण्येन वङ्गादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधि-
त्वेनाश्रयासिद्धनात्मकस्य हेत्वाभासान्तरताभयेनासम्भवस्य-
भावस्य निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतया
अतिव्याप्तेस्तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकगर्भं यद्रूपविशिष्टे
येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं निविशते तद्रू-
पावच्छिन्नविशेष्यकतत्संगं क तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानुमिति-
त्वावच्छिन्न प्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं रूप-
विरोधित्वस्य विषयितायां निवेशे तु शेषवैयर्थ्यम् उक्तरोत्या नि-
र्वह्निर्वङ्गिमानित्यादिस्थलीयदोषेऽव्याप्तिश्च । यत्तु पक्षतावच्छे-
दकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयावृत्तिविष-
यितैव विरोधिविषयितापदार्थः । तथा च यन्निरूपिततादृश-
विषयिताशालि-निश्चयोत्तरानुमितित्वापकोभयाभावस्तत्त्वमिति
समुदितार्थः । निश्चयत्वञ्च विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावाना-
पन्नविरोधिकोटिद्वयप्रकारकैकधर्मविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानत्वं को-
टिद्वये विशेषण विशेष्यतावच्छेदकभावानापादत्वनिवेशात् ।
निर्वह्निः पर्वतो वङ्गिमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यः

वैशिष्ट्यग्रहस्य एकत्र विरोधिद्वयप्रकारकत्वनियमेऽपि न तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयाप्रसिद्धिः । यदीयविषयिता तादृश-निश्चयावृत्तिस्तत्त्वमित्येतावति कृते ऋदो वङ्गव्याप्यधूमवान् इत्यादौ ऋदनिष्ठवङ्गभावादिमत्त्वेऽतिव्याप्तिः वङ्गादिव्याप्य-वत्त्वनिश्चयस्य वङ्गादिनिश्चयवत् कार्यसहभावेन वङ्गभावादि-ग्रहविरोधित्वावङ्गभावादिमत्त्व-विषयितायास्तादृश-निश्चयावृ-त्तित्वादिति न शेषवैयर्थ्यमिति तदपि न वङ्गव्याप्यवान् वङ्ग-व्याप्यव्याप्यवांश्च ऋदो वङ्गभाववान् इत्येतादृशाहार्यज्ञानोप-गमेन वङ्गभावादिमत्त्वविषयिताया वङ्गव्याप्यादिमत्त्वनिश्चय-वृत्तितया उक्तातिव्याप्त्यनवकाशेन शेषसार्थक्यानुपपत्तेः वङ्गि-मान् वङ्गव्याप्यवांश्च ऋदो वङ्गभाववान् इत्येतादृशाहार्यसाध्या-दिवैशिष्ट्यनिश्चये ऋदो वङ्गमानित्यादिस्थलीयबाधादिविषयि-तासत्त्वेनासम्भवप्रसङ्गाच्च वङ्गादिरूपधर्मितावच्छेदकानवच्छिन्न-वङ्गभावादिविशेषित ऋदादिनिरूपितविषयितायाः साध्यादि-निश्चयावृत्तित्वेऽपि घटादिनिरूपिताया अपि दोषविशेषविष-यित्वावच्छिन्नाया विषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तितया घटा-दाबुदासौनेऽतिव्याप्तेर्वारणाय यादृशविशिष्टविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्तितादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव वि-रोधिविषयितेत्यनेन विवक्षणीयतयाऽसम्भवस्याप्रतीकारात् भ्र-मान्यवृत्तियदीयविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्तितदीय-विषयिताया विवक्षणेन निर्वाहेऽपि विरोधियद्विषयिताशालि-निश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये द्वयोर्व्यतिरेक इत्यनभिधाय यद्वि-षयकनिश्चयस्येत्यादिवक्त्राभिधानस्य ग्रन्थकाररौतिविरुद्धत्वात् ।

एतेन विषयिताया उभयाभावप्रयोजकत्वं तादृशोभयाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्न-वैशिष्ट्यावगाहित्वघटितं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गकतद्रू-

पावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वेनानाहार्यं लौकिक-
सन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानत्वेन वा अवच्छिन्ना या प्रतिबध्यता तन्नि-
रूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् एवञ्च यादृशविशिष्टविषयिता-
निरुक्तं तथाविधोभयाभावप्रयोजकताश्रयस्तादृशत्वमेव लक्षणं
विषयितादौ विरोधित्वादिकथनन्तु स्वरूपाख्यानमात्रमिति
प्रलपितमप्यनादेयमेव । निर्वह्निमान् इत्यादिस्थलीयदोषस्य
उक्तयुक्त्या दुःसंग्रहत्वात् ।

अत्र केचित् कश्चिदित्यग्रिमग्रन्थकल्प इवात्रापि कल्पे न दीधि-
कृतो निर्भरः निर्वह्निर्वह्निमान् इत्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेणास्वर-
सस्याग्रिमकल्पे कश्चिदित्यनेनात्रापि कल्पे वदन्तीत्यनेन सूचि-
तत्वात् निर्भरस्तु केचिदित्यादिकल्प एव । अतएव तत्र प्रकर्षबोध-
नाय प्राहुरित्युक्तमिति । परे तु घटाभावादिधर्मितावच्छेदककव-
ङ्गादिज्ञानं प्रति तद्वर्णितावच्छेदककवङ्गाभावादिमत्त्वज्ञानप्रति-
बन्धकत्वे कल्पनीये धर्मितावच्छेदकमेदेन तदकल्पनप्रयुक्तलाघ-
वानुरोधेन धर्मितावच्छेदकमनिवेश्यानाहार्यं विशिष्टबुद्धित्ववङ्गा-
भावादिनिश्चयत्वाभ्यां समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव प्रति-
बध्यप्रतिबन्धकभावः कल्प्यते एवञ्च तद्देशनिष्ठस्य पूर्ववर्त्ति-
प्रतिबन्धकनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धस्य उत्तरवर्त्ति-
निष्ठं प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्देशसम्बन्धित्वं प्रति प्रयो-
जकतया वङ्गाभावादिनिष्ठवङ्गाभावादिप्रकारकज्ञानीयधर्मिता-
वच्छेदकताख्य-विषयतायास्तदुत्तरीत्यन्नानाहार्य-वङ्गादिप्रका-
रकज्ञानस्य वङ्गाभावादिधर्मितावच्छेदकत्वविरहप्रयोजकत्वात्
वङ्गाभावादिविशिष्टे वङ्गादिवैशिष्ट्यावगाहित्वविरहस्य वङ्गा-
भावादिधर्मितावच्छेदककवङ्गाभावादिप्रकारक-निश्चयीयविषय-
ताप्रयुक्तत्वमक्षतमेवेति तादृशनिश्चयविषयस्य दोषत्वमव्याहत-
मेवेति । न च धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या विपरीतज्ञानस्य

प्रतिबन्धकत्वे निर्वह्निविशेष्यकवह्निज्ञानं जायतामित्याकारके-
च्छाजन्यस्य निर्वह्निर्वह्निमान् घटाभाववांश्च वह्निमानित्याद्यां-
शिकाहार्यज्ञानस्य विपरीतज्ञानप्रतिवध्यतावच्छेदकानां क्ता-
न्ततया घटाभाववान् वह्नीभाववानित्यादिनिश्चयकाले तथा-
विधेच्छाकाले घटाभावविशिष्टविशेष्यकवह्निज्ञानं जायतामित्या-
कारकेच्छां विनैव तादृशज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् ।

यतः सामान्यतो वह्नीयादिज्ञानेच्छाविशिष्टान्यत्वरूपमना-
हार्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदकोटौ निवेशनीयं किन्त्वाहार्य-
ज्ञानोपपत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं यत् स्वविषयतावच्छेदकत्वं तद-
वच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकवह्नीयादि-
ज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नाधिकरणता
तद्विशिष्टधर्मितावच्छेदकताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धत्वमुपेयते तादृशेच्छाविरहस्य प्रतिबन्धकविशेषणत्वमेव वा
विशेषणता-विशेषधर्मितावच्छेदकतासम्बन्ध-घटितसामानाधि-
करण्यसम्बन्धेनोपगन्तव्यम् उक्तस्थले च घटाभावादौ तादृशेच्छा-
विरहस्य सत्त्वान्नोक्तापत्तिरधिकमन्यत्रानुसन्धेयमिति वदन्ति ।

निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषसाधारण्याय
प्रकारान्तरेण लक्षणं वर्णयतां केषाञ्चिन्मतमाह तादृशपक्ष इति
पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः । तादृशसाध्य इति साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टसाध्य इत्यर्थः । तादृशहेत्विति हेतुताव-
च्छेदकविशिष्टहेत्वित्यर्थः । ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विष-
यकं ज्ञानमिति योजना ज्ञानं ज्ञानसामान्यमिति तेन घटादि-
विषयकस्य कस्यचित् समूहालम्बनस्य तादृशज्ञानविरोधिबा-
धादिविषयकत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । तथा च स्वावच्छिन्नविषय-
कत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिताकधर्मवत्त्वमिति फलि-
तार्थः ।

अत्र च विषयितानिष्ठं स्वरूपसम्बन्धरूपतादृशज्ञानविषय-
विषयकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतात्मकतादृशज्ञानविरोधित्व-
मेव निवेशनीयं न तु विषयनिष्ठं निर्वाच्यं तादृशज्ञानविरो-
धित्वं तस्यैव लक्षणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत्र च विष-
यनिष्ठस्य निर्वाच्यं तादृशज्ञानविरोधित्वस्य तदपेक्षया लघु-
तया तदेवाह तादृशज्ञानविरोधित्वं वेति तादृशज्ञानविरोधित्वं
यदि तादृशज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकं स्वावच्छिन्नविषयताक-
धर्मवत्त्वं तदा पूर्वनिरुक्तं यथाश्रुतमूलार्थं एव पर्यवसानान्नि-
र्वङ्गिः पर्वतो वङ्गिमान् इत्यादिस्थलीयदोषाव्याप्तितादवस्थ-
मिति तन्निर्वक्ति ज्ञानविरोधित्वञ्चेति तद्विषयविषयकेति । तथा
च निर्वङ्गिः पर्वतो वङ्गिमानित्यादौ तादृशज्ञानविरोधिज्ञाना-
प्रसिद्धावपि तद्विषयविषयकस्य निर्वङ्गिः पर्वत इत्यादिज्ञानस्य
प्रतिबन्धकं यद्वङ्गिमान् पर्वत इत्यादिज्ञानं तद्विषयतामादायैव
वङ्गिमत्पर्वतादिरूपतत्स्थलीयाश्रयासिद्धादौ लक्षणं समन्वयः ।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासौन-पदार्थविषयक-समूहालम्ब-
नात्मकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतद्वाप्यहेतुप्रका-
रकज्ञानविषयविषयिक-घटवद्भूतलादिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविष-
यघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिः । न च पक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यतन्निरूपितव्याप्तिविशि-
ष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वव्यापकविषयिता घटि-
तधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपित-प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वात्व-
च्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्वनिवेशाद् दोषः । घटवद्भूतलादिविष-
यितायास्तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वादिति वाच्यम् । यतः पर्वता-
ग्रंशे वङ्गिमत्त्वाद्यनवगाहिनो निर्वङ्गिः पर्वत इत्यादिज्ञानस्य
या वङ्गिप्रकारकत्वाद्यनिरूपिता निर्वङ्गित्वादिप्रकारतानिरू-
पितपर्वतादिविषयिता सैव अनाहार्यत्वविशिष्टतया वङ्गिमान्

पर्वत इत्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदिका तस्याश्च निर्वर्द्धिः
 पर्वतो वर्द्धमानित्याकारकाहार्यज्ञानसाधारण्ये मानाभावः ।
 आहार्यज्ञानसामग्र्यास्तादृशविषयिताप्रयोजकत्वासिद्धेः विष-
 रीतज्ञानाभावघटितायास्तादृशविषयता-प्रयोजकानाहार्यज्ञान-
 सामग्र्यान्नाहार्यज्ञानाजनकत्वात् तादृशग्रहत्वव्यापिका च वर्द्धि-
 मत्वादिप्रकारता निरूपिता तादृशपर्वतादिविषयिता सा च न
 प्रतिबध्यतावच्छेदिका इति निर्वर्द्धित्वादिप्रकारता निरूपित-
 पर्वतादिविषयतात्वेन निर्वर्द्धिः पर्वत इत्यादिज्ञानीयविषयि-
 तापि तथाविधग्रहत्वव्यापिका इति चेत्तर्हि विषयितात्वादिना
 तद्व्यापकतया उदासीनपदार्थवारणमशक्यम् । मैवं यद्रूपाव-
 च्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नं तादृशग्रहत्वव्यव्यापकं
 तद्रूपावच्छिन्नविशेषकं तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्न-
 प्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकतावच्छेदक-स्वावच्छिन्न-निरू-
 पितविषयिताकधर्मवत्त्वस्य विवक्षणीयतया सर्वसामञ्जस्यादिति
 दिक् ।

अत्र चास्वरससूचनाय कश्चिदिति स चोक्तयुक्त्या । निर्वर्द्धि-
 र्वर्द्धमानित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेण न च धर्मितावच्छेदकता-
 वच्छेदकताप्रत्यासत्त्या वर्द्धिप्रकारकग्रहं प्रति वक्ष्यभावप्रकारक-
 ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामते निर्वर्द्धिर्वर्द्धमानित्येतादृशज्ञान-
 समानविषयकानाहार्यप्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयः ।
 तथापि सम्भवतीति वाच्यं तादृशमताश्रयणे पर्वतो वर्द्धिमा-
 नित्यादौ वर्द्धमानभाववद्भूतादेर्दोषताप्रसङ्गादिति । यादृशेति ।
 सर्वत्र यद्रूपावच्छिन्नार्थकं तावदन्यान्यत्वमिति अत्र च यादृश-
 पक्षसाध्यहेतुकस्थले यादृशदोषज्ञानस्य प्रतिबध्यज्ञानप्रसिद्धति
 यथा निर्वर्द्धिः पर्वतो वर्द्धमान् धूमादित्यादौ वर्द्धिविशिष्टपर्व-
 तादिरूपाश्रयासिद्धि-धूमाभावविशिष्ट-निर्वर्द्धिरूपस्वरूपासिद्ध्या-

दीनां तत्र तादृशदोषाणां ग्राह्याभावतद्व्याप्यरूपघटकभेदेन विशेषणविशेष्यभावभेदेन च विभिन्नानाम् अनुगतेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वरूपासिद्धित्वादिना एव तादृशान्यान्यत्वघटकभेदप्रतियोगिविधया निवेशः । न तु वह्निविशिष्टपर्वतत्वनिर्धूमत्वविशिष्टनिर्वह्नित्वादिना प्रयोजनविरहात् । यादृशदोषविषयकज्ञानस्य प्रतिबध्यज्ञानमप्रसिद्धं यथा तत्स्थलीयस्य निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयस्य च बाधादेर्ज्ञानस्य तादृशदोषाणामगत्या वह्न्यभावविशिष्टनिर्वह्नित्ववह्न्यभावव्याप्यविशिष्टनिर्वह्नित्वनिर्वह्निनिष्ठवह्न्यभाववत्त्वादिना अननुगतरूपेणैव निवेशः ।

अत्र च विशिष्टभिन्नभिन्नत्वस्य शुद्धविशिष्टसाधारणतया सर्वमाकाशवदित्यादौ आकाशाभावविशिष्टसर्वादिरूपबाधादिभिन्नत्वस्याप्रसिद्धतया च तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमविषयिता निरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वमेवाभिमतम् । अयञ्च प्रकारो यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले समूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्रैवादरणीयः । यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवादयथाश्रुतमूललक्षणमेव साधीयः शब्दाभेदस्याकिञ्चित्करतायाः स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यवधेयम् ।

यत्र चाश्रयासिद्ध्यादिरेकविध एव दोषः प्रतिबध्यज्ञानञ्च प्रसिद्धं महानसत्त्ववान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वादिरूपाश्रयासिद्धित्वादेरेव दोषसामान्यलक्षणमुचितं न तु महानसत्त्वाद्यभावविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नादिभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्तं समूहालम्बनानुमितिर्विरोधित्वस्य वा गौरवादित्याशयेनाह एकमात्रदोषस्थल इति । एक एव यत्र दोषस्तद्विषयकज्ञानप्रतिबध्यज्ञानञ्च प्रसिद्धं तादृशस्थल इत्यर्थः । तेन ग्राह्याभावतद्व्याप्यभेदेन विशेषणविशेष्य-

भावभेदेन च सर्वत्र दोषाणां नानात्वसम्भवात् एकमात्रदोषस्थल-
स्याप्रसिद्धत्वेऽपि पर्वतान्यः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादा-
वेकविधमात्रदोषस्थले आद्याभावतद्व्याप्यरूपघटकादिभेदेन
विभिन्नाश्रयासिद्धादीनामनुगमकाभावेनान्यतमत्वस्य लक्षण-
तया आवश्यकत्वेऽपि च न क्षतिः । तच्च तादृशत्वं विरुक्ताश्रया-
सिद्धित्वादिकमिति यावत् ।

इदमुपलक्षणं यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचारविरोधा-
सिद्धयस्तयोदोषा न तु बाधप्रतिरोधौ तत्र परामर्शविरोधित्व-
मेव सामान्यलक्षणं यत्र च बाधप्रतिरोधासिद्धयो दोषा न तु
व्यभिचारविरोधौ क्रदो वह्निमान् धूमात्काञ्चनमयक्रदो वह्नि-
मान् धूमात् क्रदः काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् क्रदो वह्निमान्
काञ्चनमयधूमात् इत्यादौ तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यसाधन-
योर्वैशिष्ट्यावगाहियज्ज्ञानं तद्विरोधित्वमेव तथा एव' यत्र
व्यभिचारासिद्धौ एव दोषौ काञ्चनमयपर्वतो धूमवान् वह्ने-
रित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षविषयकव्याप्तिविशिष्टसाधनग्रहविरो-
धित्वादिकं तथेत्यपि बोध्यम् ।

ननु तद्वर्मावच्छिन्न-भिन्नभिन्नत्वरूपलक्षण-घटक-तद्वर्माणां
भागासिद्धतया हेत्वाभाससामान्येतरभेदाननुमापकत्वेऽपि व्यभि-
चारबोधकतया तद्वितरांशवैयर्थ्यमित्यत आह स चेति । स च
अन्योन्याभावोऽतिरिक्त एवेति योजना स च तत्तद्वर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकः अतिरिक्तस्तद्व-
र्मातिरिक्तः तथा च धर्मभेदान्न वैयर्थ्यं तत्तद्वर्मावच्छिन्नभेद-
मात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगिताव-
च्छेदकोभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदक तद्वर्मरूपत्वेऽपि तादृश-
भेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य नानाधर्मेषु कल्पनापे-
क्षया तद्विशिष्टस्यैकभेदस्य लाघवेन कल्पयितुं युक्तत्वादित्यभि-

प्रायः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण तत्तद्वर्मावच्छिन्ननिरूपित-
विषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य लक्ष-
णत्वे त्वधिकविकाशकतया (अधिकदेशवृत्तितया इत्यर्थः) विशे-
षणसार्थक्यमित्यवधेयम् ।

ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे क्रदो वह्निमान् धूमादित्या-
दिस्थलीयलक्षणस्य पञ्चविधहेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात् तादृ-
शलक्षणाक्रान्तरनां पञ्चविधोक्त्यसङ्गतिरित्यत आह पञ्चविध-
भेदोक्तिरिति पञ्चविधोक्तिरित्यर्थः । तत्सम्भवस्थलेति यत्र पञ्चा-
नामेव हेत्वाभासानां सम्भवः गौरवो घटत्वादित्यादौ तत्स्थली-
यलक्षणाक्रान्तस्य पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

ननु एवं लक्षणाननुगमादितरभेदानुमाने भागासिद्धिरित्यत
आह व्यभिचारादेरिति । साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात् साध्यादि-
भेदनियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वात् तथा च लक्षणस्येव लक्ष्यता-
वच्छेदकस्याप्यननुगमान्न भागासिद्धिरिति भावः ।

ननु एवमप्यनुगतोक्त्यसम्भवात् नायं साधीयानित्यत आह
शब्दाभेदस्येति । इदं पुनरिहावधेयं तावदन्यतमत्वमितरभेदानु-
मापकमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा सति निर्वह्नित्व-
विशिष्टे वक्त्रेः साधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य वह्न्यभाव-
विशिष्टनिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमवदर्थकतया निर्वह्नित्ववि-
शिष्टे वह्निसाधने इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात् । अप्रसिद्ध्या
तस्य हेत्वन्वयिनिर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यकवह्न्यनुमितिप्रयोजकत्वा-
र्थकत्वासम्भवात् किन्तु अभावप्रयोजकम्भमान्यवृत्तिविषयता-
निरूपकत्वमेव । तथा उक्तस्थले च प्रकारताप्रकारतानिरूपित-
व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता च उभयमेव
साधनपदार्थः । प्रकारतारूपसाधनपदार्थोऽपरपदार्थैकदेशे व्याप्ति-
प्रकारतानिरूपकप्रकारतायाञ्च षष्ठ्यन्तवह्निपदवाच्यस्य वहि-

निष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साधनपदार्थोक्तप्रकारतादये च सप्त-
म्यस्तार्थस्य निर्वह्णित्वादिविशिष्टविशेष्यताया निरूपितत्वसम्ब-
न्धेनान्वयः । साधनपदोत्तरसप्तम्या निरूपकत्वं द्वित्वद्वयार्थः ।
निरूपकत्वे च निरुक्तसाधनपदार्थयोः पृथगन्वयः तदन्वितनि-
रूपकत्वे द्वित्वान्वयः । द्वित्वान्विततादृशनिरूपकत्वयोः दोषप्र-
दार्थघटकाभावे च (प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्यर्थः) अन्वयः । तथा
च निर्वह्णित्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्णिप्रकारतानिरूपक-
त्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्णिप्रकारतानिरूपित-
व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य
च द्वयोरभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकवानित्येवा-
न्वयबोधः । प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयितानिरूपकाभावादिमत्त्व-
मादाय पर्वते वह्निसाधने धूमो दुष्ट इति प्रयोगवारणाय विष-
यितायां भ्रमान्यवृत्तित्वं निवेशितम् । दोषघटककेवलसाध्यादौ
दोषव्यवहाराभावादत्रायं दोष इत्यादौ स्वविषयकनिश्चयाव्यव-
हितोत्तरानुमिति-निष्ठतादृशोभयाभावाधिकरणतात्वव्यापकवि-
रोधिविषयिताप्रयोज्यताकधर्म एव दोषपदार्थ इति दिक् ।

असाधारण्यस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगितात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभावव्या-
प्यवत्त्वरूपस्य बुद्धेर्विरोधिविषयकतया साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वं निर्विवादमेव । एवञ्च तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्यजनक-
त्वात् तदबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्येतादृशयथार्थपरस्य
दशाविशेष इत्यादिमूलस्यानुत्थितिः ।

अन्यथा साधारण्यादिज्ञानप्रतिबन्धकताया अपि व्यवस्थाप-
यितुमुचितत्वादतस्तादृशस्थलमन्यथा व्याख्यातुमवतरणिका-
माह स्यादेतदिति । इत्यत्र असाधारणे एतत्स्थलीयासाधारण्य-
दोषे हेतुविशेष्यकभ्रमविषये सर्वसाध्यवद्वाह्यात्मकेऽव्याप्ति-

एति तद्विषयकत्वस्य निरुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञा-
साधारणतया तादृशप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

ननु केवलं सर्वसाध्यवद्ग्राह्यत्वं न दोषः अपि तु साधन-
वृत्तित्वविशिष्टं तादृशविशिष्टविषयकत्वं न प्रतिबन्धकत्वातिरि-
क्तवृत्तित्वत आह सर्व इति । तत्र हेतौ असत्त्वादवृत्तेः साध्यवति
पक्षे हेतोर्वृत्तेरिति शेषः । तथा च तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या
तस्य दोषत्वासम्भवेन प्रसिद्धस्याविशिष्टसाध्यवद्ग्राह्यत्वस्यैव तत्र
दोषतायां आवश्यकत्वमिति भावः ।

अद्रव्यद्रव्यत्वादाविति असमवेतद्रव्यत्वादावित्यर्थः । असम-
वेतत्वस्य ध्वंसादिसाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवाद्विशेषा-
शनिवेशः । अत्राप्यनन्तरमव्याप्तिरित्यनुषज्यते तद्विषयकत्वस्य
पक्षाविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वा-
दिति भावः । ननु केवलं नित्यत्वव्याप्यद्रव्यद्रव्यत्वादिकम् अत्र
न दोषः अपितु पक्षनिष्ठतद्वत्त्वमेव । तादृशविशिष्टविषयकत्वन्तु
प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वत आह पक्षस्येति । तथा च पक्ष-
घटितविशिष्टस्याप्रसिद्धतया पक्षाघटितस्यैव दोषत्वमावश्यक-
मिति भावः । तयोस्तादृशस्थलीययोर्दोषत्वाभिमतयोरुक्तधर्मयोः
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादिविशेष्यकनित्यत्वव्यावृ-
त्तत्वादिज्ञानविषयविशिष्टस्य प्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तेः शङ्कानास्यद-
त्वात् अलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परीहारस्य चात्यन्तासम्भववदुक्ति-
कत्वाद्हेतुपदं सहेतुपरतया व्याचष्टे हेत्वोरिति । सहेत्वोः साध्य-
वद्ग्राह्यत्वरूपासाधारण्यसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वरूपसत्प्रति-
पक्षत्वासम्भवात् असाधारणसत्प्रतिपक्षपदम् अन्यथा व्याचष्टे
असाधारणेति । तथा प्रकृते सत्प्रतिपक्षपदार्थः सहेत्वोर्दुष्टत्व-
रूपत्वाभावादाभासपदम् अन्यथा व्याचष्टे आभासत्वादिति ।
तद्वदुद्देशेरित्यत्र तत्पदस्य हेतुपरत्वं न सम्भवति सत्प्रतिपक्षस्थले

प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानियमाच्चेतुविषयकत्वकथन-
स्याप्रयोजकत्वादबुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामान्यपरत्वं न सम्भवति ।
हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादतस्तत्पदस्य हेतु-
पक्षोभयपरतया बुद्धिपदस्य च साध्यवद्गावृत्तत्वसाध्याभावव्या-
प्यवत्त्वावगाहिबुद्धिपरतया तदबुद्धिपदं हेतुविषयकसाध्यवद्गा-
वृत्तत्वबुद्धिपक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यवत्ताबुद्धिपरत्वेन व्याचष्टे
तदबुद्धेरिति । तयोरलक्ष्यतालाभाय हेत्वोरित्यनन्तरश्रुत एव-
कारोऽन्यत्र योजनीयः । तदर्थमन्तर्भाव्य व्याचष्टे प्रतिबन्धकत्वं
परमायातीति । परं केवलम् अवधारणव्यवच्छेदम् । स्पष्टयति
नन्विति । तद्विषयस्य तादृशबुद्धिविषयस्य दोषत्वं दोषलक्षणल-
क्ष्यत्वम् असत्त्वात् लक्ष्यताप्रयोजकस्यासत्त्वात् प्रतिबन्धकीभूत-
ज्ञानप्रमात्वस्यैव तद्विषयस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वादिति भावः ।
असत्त्वात् विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति तु नार्थः । एकदेशस्या-
व्याप्तेराशङ्किततया विशिष्टस्याप्रसिद्धेस्तदलक्ष्यतानिर्वाहकत्व-
विरहेणानुपयोगात् ।

अन्यथा प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे बाधभ्रमेण
पक्षे साध्याभावभ्रमेण तस्य तद्विषयसाध्याभावादेः नन्वेवमुक्त-
स्थले प्राचां दशाविशेषे हेत्वोर्दुष्टत्वप्रवादो नोपपद्यत इत्यत
आह निर्युक्तिकस्त्विति । उपदर्शितस्थलेऽपि दशाविशेषे हेतो-
र्दुष्टतामङ्गीकुर्वन्सस्तत्साधारण्याय लक्षणमन्यथा व्याचक्षते
तन्मतमुपन्यस्यति यत्त्विति । ज्ञानस्येति षष्ठ्यन्तार्थस्य यत्पदार्थ-
ऽन्वयः । तथा च ज्ञानसम्बन्धित्वविशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्कि-
ञ्चित्सम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यर्थः । तत्रापि
अवच्छेदकत्वमनतिरिक्तावृत्तित्वमुक्तयुक्तेः । तत्पदमुभयत्र तद्रूप-
विशिष्टपरं लक्षणार्थः व्युत्क्रमेण लक्षणयोरर्थः ।

ननु एतावतैव दर्शितसप्रतिपक्षादौ कथं लक्षणसमन्वयः ।

तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविशिष्टविषयकत्वस्याप्रसिद्धेः
कथं व्यभिचारादिकमादाय सव्यभिचारादेरेव वा लक्षणगमनं
व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया व्यभि-
चारादेव तथात्वादित्यत आह तच्चेति तादृशप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वञ्चेत्यर्थः । भ्रमात्मकबाधप्रतिबन्धकतामादाय आपादितायाः
सङ्गेतोर्दुष्टताया असम्भवं स्पष्टीकर्तुमाह बाधे चेति । बाधज्ञा-
ननिष्ठप्रतिबन्धकतायाञ्चेत्यर्थः । अवच्छेदक इति शेषः । पक्षस्य
वास्तवं साध्याभाववत्त्वं निविशते न तु वैज्ञानिकम् इति सूच-
यितुं प्रमितेति । विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह तद्विषयकत्वे-
नेति । तथा च विषयविषयकत्वस्येव विषयस्यापि विषयितया
अवच्छेदकत्वमक्षतमेवेति भावः । विरोधिसामग्रीकालीनत्वा-
दीति विरोधिकोऽनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादेः
प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानः । तथा च तदादायैव सत्यतिपक्षिते
असाधारणे च सङ्गेतौ दशाविशेषे दुष्टत्वमिति भावः ।

ननु ज्ञाननिष्ठं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं
हेतोर्दुष्टत्वं तस्य ज्ञान एव सत्त्वात् इत्याशङ्क्यं परिहरति तद्वत्त्व-
ञ्चेति विषयस्य हेतोरपीति तत्कालनिरूपिताधेयतात्मकस्य तत्-
कालीनत्वस्याधेयभेदेनापि भेदानभ्युपगमादभ्युपगमे वा आधेय-
तासम्बन्धेन तत्कालस्यावच्छेदकतया तमादायैव लक्षणसमन्वय-
सम्भवादिति भावः । नामेदेनेति विवक्षितुं शक्यमिति शेषः ।
साध्याभाववद्भूतित्वादिविशिष्टसाधनरूपदोषस्याभेदेन हेतौ स-
त्त्वान्न तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वविवक्षाया अप्रसक्तिरतो बाधे तदभा-
वादिति । वङ्गभाववद्भूदादिरूपबाधे धूमादिहेत्वभेदासत्त्वादित्यर्थः ।
तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः । अतएव बाधिताव्याप्तेरेव
नाश्रयतया तद्वत्त्वं विवक्षितमिति शेषः । धूमादेर्वङ्गभाववद्भूदा-
नाश्रयत्वादेकज्ञानविषयकत्वादिरूपसम्बन्धस्य चाधारत्वानिर्वा-

हकत्वादिति भावः । अव्याप्तिमुक्त्वा अतिव्याप्तिमप्याह वङ्गव्य-
भिचारोति । ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपविषय एव प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकं न तु तत्तद्विशिष्टद्रव्यत्वादि तदाश्रयश्च न धूमादि-
रित्याशङ्कां निराकरोति साध्याभाववदिति साध्याभाववद्वृत्ति-
हेतोर्ज्ञानस्येति तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः । तथा च वङ्ग-
भाववद्वृत्तिद्रव्यत्वादिकमपि विषयतया अवच्छेदकमिति शेषः ।

ननु धूमादेस्तादृशधर्मवत्त्वेऽपि वङ्गौ साध्ये धूमो दुष्ट इ-
त्यादिष्ववधारस्य नापत्तिसम्भवः । उक्तयुक्त्या तद्धेतुकानुमिति-
विरोधिरूपवत्त्वस्यैव तत्र दुष्टताव्यवहारनियामकत्वात् अन्यथा
तत्राप्यप्रतीकारात् इत्यतोऽन्यत्रातिप्रसङ्गमाह साध्याभ्यादिवि-
षयकत्वस्येति । ज्ञाननिष्ठस्य ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टस्य सत्तादौति
सत्तावान् ज्ञानादित्यादौ ज्ञानहेतुकसत्ताद्यनुमितिप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकं ज्ञानाद्यंशे सत्ताद्यभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वमादाय
सत्त्वे साध्ये ज्ञानं दुष्टमित्यादिव्यवहारापत्तिरित्यर्थः । येन के-
नापि सम्बन्धेन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमित्यपि दूषयति यथाकथ-
ञ्चिदिति । अतिप्रसङ्गकत्वादिति उक्तधर्ममादाय सत्तादिसाध्यक-
ज्ञाने धूमाद्यंशे च यद्वङ्गभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वम् एकज्ञान-
विषयत्वादिसम्बन्धेन तदादाय वङ्गादिसाध्यके धूमादावपि दुष्ट-
त्वव्यवहारापत्तेरित्यर्थः । सत्यतिपक्षादिस्थले विरोधिसामग्री-
कालीनत्वेन प्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वय उपपादितः ।
तत् दूषयति विरोधिसामग्रीति । न स्वसाध्यानुमितिप्रतिबन्धक
इति न स्वजन्यानुमितेः प्रतिबन्धक इत्यर्थः । कारणत्वप्रतिबन्ध-
कत्वयोरेकत्वानभ्युपगमादिति हृदयम् ।

विभिन्नरूपेण तदुभयस्यैकत्रोपगमे प्रतिबन्धिसूचनायाह
मणोति न प्रतिबन्धक इत्यनुषज्यते । तथा च विरोधिकोद्यनु-
मितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादीनामनुमितिप्रतिबन्धकत्वे

मणिसमवहितत्वेन वङ्गादीनामपि दाहप्रतिबन्धकत्वापत्तिः ।
मणिसमवहितत्वापेक्षया लाघवेन मणित्वेनैव प्रतिबन्धकता क-
ल्प्यते इति चेत्तर्हि विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात्
तादृशसामग्रीत्वेन विरोधिपरामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वम् ।
प्रकृतेऽपि कल्पयितुमुचितमिति कथं विरोधिसामग्रीकालीनत्व-
मादाय सङ्गमनीयं तस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति
भावः । कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपं प्रतिबन्धकताव-
च्छेदकत्वमेव वा अत्र विवक्षितं न तु कारणीभूताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वरूपं तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यक्षतमेवे-
त्याह अथेति ।

यद्वर्मेति । यादृशधर्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणत्वव्या-
पकोऽनुमित्यनुत्पादस्तादृशरूपमित्यर्थः । निश्चयत्वनिवेशात्
बाधादिविषयकसंशयसंस्काराद्यव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनु-
मित्यनुत्पादेऽपि न क्षतिः । अत्र लक्षणे प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकमुक्तं प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितं भवति चेति
विरोधिकोऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धक-
समवहिताव्यवहितोत्तरक्षणे कार्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरो-
धिसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया आ-
वश्यकत्वदर्शनाय तथा अवश्यमनुमित्यनुत्पादे विरोधिसामग्र्याः
प्रतिबन्धकत्वं यदुक्तं तदेव दूषयति न वेति न हीत्यर्थः । काला-
दीति घटिता इत्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च कारणसमुदायः
सामग्री सा च क्वचिदपि न प्रतिबन्धिका कालादिसाधारणकार-
णानामपि तदन्तर्निविष्टत्वात्तेषाञ्च प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटी
निवेशस्य निष्फलत्वात् प्रतिबन्धकार्येऽपि तेषामनुगुणत्वादि-
त्यर्थः ।

सप्रतिपक्षस्थले विरोधिकोऽनुमितिसामग्र्यास्तत्कोऽनु-

मितिप्रतिबन्धकत्वम् अत्यन्तासम्भवदुक्तिकमेव तत्फलानुत्पादेन
सामग्र्या एवासत्त्वात् इत्याह विशेषतस्त्वित्यादिना । अत्र सत्यति-
पक्षस्थले सामग्री न प्रतिबन्धकेत्यनुषज्यते तत्सत्त्वे सामग्री-
सत्त्वे कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात् सामग्र्याः कार्योत्पादनियत-
त्वात् इति भावः ।

ननु तर्हि परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादनुमितिः कथं
नोत्पद्यते इत्यत आह किंस्त्विति । विरोधिपरामर्शः साध्याभाव-
व्याप्यवत्तानिश्चयः तथा अनुमितिप्रतिबन्धकः । ननु यत्र वङ्ग-
भावव्याप्यवत्तापरामर्शोवङ्गभावाभाववान् पक्ष इत्यादिबाधनिश्च
यश्च वर्तते तत्र वङ्गव्याप्यवत्ताज्ञानेन वङ्गानुमितिर्जन्यते इत्यनु-
भवसिद्धः । विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्धकहेतुर्नोपपद्यते
इत्यत आह यदि चेति । तत्सत्त्वेऽपि विरोधिपरामर्शसत्त्वेऽपि
तत्साध्यबाधावतारे तादृशपरामर्शानुमेयविरोधिकोटेः पक्षे-
ऽभावनिश्चयदशायां नानुमितिप्रतिबन्धः न प्रकृतसाध्यानु-
मित्यनुत्पादः । अप्रामाण्यग्रहाभावस्येत्यनन्तरं वैशिष्ट्यमित्यनु-
षज्यते । तदभावस्य विरोधिकोटिविरहनिश्चयाभावस्य तत्र विरो-
धिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे निवेश्यतामिति तत्र विप-
रीतकोटिव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां तत्कोटिविरहनिश्चयसत्त्वे
तत्परामर्शे भ्रमत्वग्रहानन्तरमेवानुमितिर्नित्वन्यथेति । भ्रम-
त्वग्रहाभावनिवेशेनैव उपपत्तौ तादृशग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशो
व्यर्थ इत्यनिर्भरसूचनाय यदि चेत्युक्तम् अप्रामाण्यग्रहाभाववैशि-
ष्टस्य दृष्टान्तविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दर्शितम् ।

ननु अस्तु विरोधिपरामर्शमात्रं प्रतिबन्धकं तथापि तदघटित-
विरोधिसामग्रीकालीनज्ञानस्य फलानुत्पादनियतत्वात्तादृशसा-
मग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुरूपपादमेव ।
एवं सति तथाविधविरोधिपरामर्शकालीनत्वमादायापि दशा-

विशेषे सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्दुष्टत्वमुपपद्यते एवं इत्यन्ती वि-
रोधिपरामर्शकालीनत्वमिव बाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सङ्गे-
तावतिप्रसङ्गमाह यथा चेति । तथाविधेति भ्रमप्रमासाधारणे-
त्यर्थः । अपीत्यनन्तरं नानुमिति रित्यनुषज्यते तथा च तादृश-
बाधादिकालीनत्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्ये-
वेति भाव इति । इत्यतः अतिप्रसङ्ग इति बाधादेरनित्यदोषतायाः
केनाप्यनभ्युपगमेन इष्टापत्त्यनवकाशादिति भावः । विरोधि-
परामर्शकालीनत्वमादाय सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोप-
पादयितुं शक्यत इत्याह न चेति न हीत्यर्थः । अतीतादाविति ।
तथा चातीतादिसङ्गेतौ विरोधिपरामर्शदशायां भवन्मतसिद्ध-
सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यत इति भावः । सत्प्रतिपक्षिते सङ्गेतौ
विरोधिव्याप्यवत्प्रसिद्धावपि प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषय-
प्रसिद्धविरुद्धव्याख्यादिरेव दोष इति मतं दूषयति । यदपीति
यद्विषयकत्वेनेति तृतीयार्थः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं न
तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् तथा सति विरोधिव्याख्यादिरूपदोषे-
ऽव्याप्तेः प्रतिबन्धकतायां ज्ञाननिष्ठत्वविशेषणं कामिनीजिज्ञा-
सादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मेऽतिप्रसङ्गवारणाय ।

ननु विरोधिकोटिव्याप्यत्वस्य पर्वतो वङ्गिमान् धूमात् प-
र्वतो न वङ्गिमान् जलत्वादित्यादौ प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषय-
समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्मतायाश्च प्रकृतहेतावभावात्
कथं तस्य दुष्टत्वम् अत आह तद्वत्त्वमपीति विरोधिव्याख्यादि-
मत्त्वमपीत्यर्थः । तज्ज्ञानरूपेति स्वविषयकज्ञानविषयतात्मके-
त्यर्थः सम्बन्धविशेषस्याविवक्षितत्वादिति भावः । तादृशसम्ब-
न्धवत्तां प्रकृतहेतौ उपपादयति तस्येति । विरोधिव्याख्यादिज्ञान-
स्येत्यर्थः । समूहालम्बनतयेति । न च एवं क्रमिकपरामर्शद्वयस्थले
सत्प्रतिपक्षानुपपत्तिरिति वाच्यं तत्रापि तादृशव्याख्यादिप्रकृत-

हेतुविषयकपरमेश्वरज्ञानादिकमादाय तद्वत्त्वोपपत्तेः । साध्या-
भाववत्पक्षविषयकत्वेन साध्याभावप्रकारेण पक्षावगाहित्वेन
साध्याभाववत्पक्षज्ञानेति साध्याभावप्रकारकपक्षज्ञानांशे प्रमा-
त्वविषयकत्वेनेत्यर्थः । मतभेदेन विकल्पः । तस्य तादृशज्ञानस्य
अतिव्याप्तेरिति । साध्यवत्यपि पक्षे साध्यवत्यपि सति पक्षस्य
साध्यवत्त्वे सत्यपि इति यावत् । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ
भ्रमात्मकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपकवह्नि-
भावादेः स्वविषयज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ
सत्त्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं वह्निमान् धूमादित्यादौ वि-
रोधिपरामर्शशून्यकालेऽपि तद्विषयतद्विरोधिव्याप्त्यादिकमादा-
यापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो बोध्यः । तत्रापि पक्षांशे विशिष्टविशे-
षणकसमूहालम्बनज्ञानसम्बन्धेन हेतौ तद्वैशिष्ट्यसम्भवात् ।

अनतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यभिप्रायेण
बाधभ्रमप्रतिबन्धकतामादाय अतिप्रसङ्गस्योद्धारमाशङ्कते विशि-
ष्टेति । साध्याभावविशिष्टपक्षविषयकत्वमेव प्रतिबन्धकतानतिरि-
क्तवृत्ति न, तु साध्याभावादिविषयकत्वमित्यर्थः । विशिष्टश्च सा-
ध्याभावविशिष्टपक्षश्च तत्र बाधस्थले सत्प्रतिपक्षस्थले सर्वत्र
तादृशविशिष्टं प्रसिद्धमेवेत्यभिमानः । भ्रमं निराकरोति तत्कि-
मिति । पक्षावृत्तिसाध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यविशिष्टप-
क्षस्य प्रसिद्धत्वात् । सर्वत्रेति सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षतया भव-
न्मतसिद्ध इति । तथा चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं विव-
क्षितुमशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिदुर्वारैवेति । तद्वत्त्वघटकस-
म्बन्धं वितर्क्यपि दूषयति यथाकथञ्चिदिति । अतिप्रसङ्गं सचेतु-
साधारणं तथा च पर्वतादेर्वह्निगादिसत्त्वे साध्ये धूमादौ दुष्टता-
व्यवहारापत्तिरिति भावः । तादृशतद्वत्त्वस्य धूमादिसचेतुसाधा-
रणत्वं स्फुटयति धूमादेरिति । ज्ञानरूपेण स्वविषयविषयत्वेन

तदाशयाशयत्वादिना स्वाशयद्रव्यत्वाद्याशयत्वादिना आदिना
एककालीनत्वादिपरिग्रहः । व्यभिचारादिमत्त्वात् वङ्गभाववृ-
त्तित्वादिसत्त्वात् ।

ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारतानिरूपितधर्मिविशे-
षताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वं
दुष्टत्वमिति वाच्यम् । एवञ्च स्वरूपसम्बन्धेन साध्याभाववृत्ति-
त्वादिप्रकारतानिरूपितहेतुविशेषताशालित्वेन व्यभिचारज्ञा-
नस्य प्रतिबन्धकतया तेन सम्बन्धेन तस्य हेतोरभावात् नाति-
व्याप्तिरित्याशङ्कां निराकुरुते यादृशेति । सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते
इति ऋदो वङ्गिमान् धूमवत इत्यादिहेतौ व्याप्यताघटकसम्ब-
न्धेन वङ्गभावव्याप्यवत्ताया असत्त्वादिति भावः । ऋदो वङ्गिमान्
धूमादित्यादौ धूमादिरूपहेतौ व्याप्यताघटकसमवायादिसत्त्वेन
वङ्गभावव्याप्यधूमत्वादिसत्तायाः सत्त्वात् सर्वत्रेत्युक्तं क्वचित्-
सङ्घेताविति सङ्घेतुतादशायामपि क्वचिदित्यर्थः । पर्वतो वङ्गि-
मानित्यादौ विरोधिपरामर्शसमवधानदशायामपि प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकप्रकारताशयवङ्गभावव्याप्यवङ्गभावादेः तादृशप्रका-
रतावच्छेदकस्वरूपादिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वादिति भावः ।

यत्तु ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वं विशिष्टव्यवहारा-
द्यनुरोधात् । ज्ञानञ्च कदाचिदेव कस्यचित् सम्बन्धः एवञ्च विरो-
धिव्यात्यादेर्ज्ञानं विरोधिधूमादिपरामर्शदशायाम् एव प्रकृतहेतौ
तत्सम्बन्धः । तदेव तत्र दुष्टताव्यवहारात् साध्याभावादेर्ज्ञानञ्च न
कदाचिदपि तथा परमेश्वरादिसाधारणं साध्याभावादिविशिष्ट-
पक्षादेर्ज्ञानन्तु सर्वदैवेति । तत्तु हास्यास्पदमेव सकलाभियुक्त-
पुरुषसाधारणस्य नियतव्यवहारस्यासिद्धत्वात् वाचनाविशेष-
वतां तादृशव्यवहारस्य विपरीतस्यापि सम्भवात् ज्ञानस्य नियत-
सम्बन्धत्वासाधकत्वादिति । बाधसत्प्रतिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्षशङ्क-

अप्रतिबन्धकत्वमभिधाय बाधसत्प्रतिपक्षयोरनुमितिमात्र-
वृत्तिधर्मावच्छिन्न-प्रयोज्यता-निरूपितप्रयोजकताश्रयाभावप्रति-
योगिज्ञानविषयत्वरूपं लिङ्गासाधारणदोषत्वं न भवतीति
आक्षिप्तं मणिकृता तादृशप्रतिबन्धकतायाश्च युक्तिर्नोक्तेति ।

न्यूनतापरिहाराय युक्तिमाह स्याणुत्वाभावस्येति । स्याणु-
त्वप्रत्यक्षशब्दयोरिति समानधर्मितावच्छेदककस्य स्याणुत्वप्रका-
रकस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यप्रत्यक्षस्य शब्दस्य चेत्यर्थः ।
एवं शब्दबोधतदभावतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्धकत्वे
नरशिरःकपाले शुचित्वानुमापके न तद्वर्त्मिकप्राण्यङ्गत्वपराम-
र्शेन स्वतः फलद्वारा चागमजन्याशौचबोधविरोधः स्यादित्यर्थः ।
स चानुभवविरुद्धस्तत्र प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि शब्दाशौच-
ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । समाधत्ते तत्रेति तादृश-
शौचज्ञानप्राक्काल इत्यर्थः । अनुकूलतर्काभावेन व्याप्तिनिश्चयस्य
बलवत्तरागमविरोधे नानुमितेश्चानुत्पत्तेरिति योजना ।

एवञ्च वास्तवव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेष
विरोधि अपि तु व्याप्यत्वरूपेण अत्र च प्राण्यङ्गत्वस्य ज्ञानेऽपि
व्याप्तिग्राहकतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्कया शौचव्याप्यत्वेन तज्-
ज्ञानं न सम्भवतीति कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्का-
विरहस्तत्र कथञ्चित् व्याप्तिग्रहेऽपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्स-
र्यविषयविरोधिविपरीतविषयत्वेन तत्राप्रामाण्यं गृह्यते । तथा
च तादृशप्राण्यङ्गत्वज्ञानं न शौचानुमितिजनने शब्दाशौच-
ज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति समुदायार्थः । आगमे प्रामाण्यग्रहः
शिष्टपरिग्रहत्वादिनैव भवति । यावच्च तादृशपरामर्शेनाप्रामाण्यं
गृह्यते तावन्न भवत्येवामप्रवृत्तिरिति भावः । यदेत्यादिग्रन्थेन
बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्धकत्वं व्यवस्थाप्य
बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितं तन्न सङ्गच्छते बाधि-

तार्थस्य शाब्दाभ्युपगमेऽनुमितेरपि अनपराधात् तत्रापामाख्य-
ग्राहकतया बाधादिग्रहस्य प्रवृत्त्यादिविरोधित्वोपपत्तेरिति अत्र
कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह यद्दे यादौति ।

ननु बाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षादितः प्रत्य-
क्षोत्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीति
अनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयस्याक्षतम् अतो यद्वि-
षयकनिश्चयत्वेनानुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वस्य लक्ष्य-
ताप्रयोजकाभिप्रायेण । यद्देत्यादिग्रन्थस्य बाधलक्ष्यतोपपादकत्वं
साधु सङ्गच्छत इत्यत आह प्रत्यक्षं प्रतीति । समानेन्द्रियजन्यबा-
धनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेरानुमानिकेति बाधनि-
श्चयविशेषणं शाब्दं प्रतीति तथा च तत्रैव लिङ्गासाधारणदोष-
त्वव्याघात इति भावः । तत्रापि तदप्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते
योग्यतेति अन्यथासिद्धत्वादिति । बाधनिश्चयदशायां योग्यता-
ज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दज्ञानानुत्पादकनिर्वाहत्वादिति
भावः । तदभावो बाधनिश्चयाभावः तत्र शाब्दबुद्धौ यद्यपि यो-
ग्यतासंशयद्वितीयलक्षणे स्मरणाद्यात्मकायोग्यतानिश्चये सति
तद्वितीयलक्षणे शाब्दज्ञानवारणाय तदभावस्य शाब्दधीहेतुत्व-
स्यावश्यकत्वं तथापि बाधादिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिबन्धकत्वेऽपि
निर्वाहादुपनीतभानविशेषप्रतिबन्धकतयैव बाधादेर्लिङ्गासाधार-
णदोषत्वनिर्वाहकत्वासम्भवात् तत्रैव तन्निराकरोति एवमपीति ।
उपनीतभानविशेषं दोषविशेषाजन्योपनीतभानं तत्त्वेन बाध-
निश्चयाद्यभाववत्त्वेन दुर्वारत्वादिति बाधादिनिश्चयदशायामनु-
मितेरिव तादृशोपनीतभानानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धादिति
भावः ।

इति हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तेः गादाधरी विहृतिः

सम्पूर्णा ।

सामान्यनिरुक्तेर्गादाधरीटीकाया वादार्थः ।

प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकप्रकृतलिङ्गकानुमितिनिष्ठकार्यता-
निरूपकसम्बन्धिग्रहनिष्ठ-प्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकताशा-
लियथार्थज्ञानविषयत्वं हेतुविषयत्वमिति कल्पे पर्वतो यङ्गिमान्
ऋदश्च तथा इत्यादिसमूहालम्बनानुमितिमादाय पर्वतपक्षक-
वङ्गिसाध्यकधूमलिङ्गकस्थले वङ्ग्यभाववद्भूदादौ अतिव्याप्तिरिति
भट्टाचार्येणोक्तम् । तत्रेयमाशङ्का । ननु स्वावच्छेदकत्वस्वनि-
रूपितकारणतावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन प्रकृतपक्षकप्रकृत-
साध्यकप्रकृतलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यत्वोपलक्षितं यद्-
विषयित्वं तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालि-
यथार्थज्ञानविषयत्वनिवेशान्नैष दोष इति चेन्न । परामर्शव्यव-
हितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे पक्षादिविषयितायाः प्रयो-
जनविरहेण कार्यतावच्छेदककोटी अनिवेशकल्पे बाधादेर-
संग्रहापत्तेः । एतेन परामर्शजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टविष-
यित्वावच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्य पूर्वदोषवारणमिति परा-
स्तम् । यत्पक्षसाध्यकस्थले एकेनैव लिङ्गेनानुमितिः, तत्र परा-
मर्शव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्यतावच्छेदककोटी अनिवेशेन
व्यभिचारादावव्याप्तेश्च ।

न च प्रकृतपक्षसाध्यकानुमितित्वव्यापकं यत्प्रतिबध्यत्वं यच्च
प्रकृतपक्षसाध्यकप्रकृतलिङ्गकपरामर्शत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वम् ए-
तदन्यतरनिरूपितप्रतिबन्धकताशालि-यथार्थज्ञानविषयत्वनिवे-
शान्न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । व्यापकत्वादेर्द्विधा निवेशे
गौरवात् । इत्यालोच्य प्रकृतपक्षसाध्यकसाध्यव्याप्यप्रकारकस-
मूहालम्बनानुमितित्वव्यापकत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्य कल्पा-

न्तरमनुसृतं दीधितिकृता । न च तत्कल्पेऽपि वङ्गिव्याप्याभाव-
वद्भूदादावतिव्याप्तिः तस्य हेतुमत्त्वग्रहाविरोधितया स्वरूपसि-
द्धानात्मकत्वादिति वाच्यम् । तस्य व्याप्यत्वासिद्धित्वेन लक्ष्य-
तयाऽसिद्धिग्रन्थे मथुरानार्थेन लिखितत्वादत एव पक्षः साध्य-
वान् साध्यव्याप्यो हेतुर्हेतुमान् पक्ष इत्याकारकानुमितिः स्व-
च्छो निवेशनीया, अतो न कोऽपि दोष इति प्रायशोऽनुपा-
देयः, आचार्यमते तादृशानुमितेरप्रसिद्धेश्च ।

अथ यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वम् अनुमिति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टत्वव्यवहारनि-
यामकत्वोपगमे धूमत्ववान् पर्वतो वङ्गिमान् धूमादित्यादौ
धूमादेर्दुष्टतानुपपत्त्या न तादृशशङ्कासम्भवः, स्वरूपसम्बन्धेन
धूमत्वाभावादेर्धूमादावसत्त्वात् ।

नच धूमत्वस्य पर्वतावृत्तित्वप्रकारकज्ञानस्य विरोधितया सम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वादेरभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन धूमे
सत्त्वेन न दुष्टत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तावतापि रूपत्ववान्
पर्वतो वङ्गिमान् तद्रूपादित्यादौ अव्याप्तिः । यदि तत्र रूपत्व-
निष्ठाधेयतायां पर्वतनिरूपितत्वाभावज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्
तमादाय हेतोर्दुष्टत्वोपपत्तिः, तदा पर्वतनिरूपिताधेयत्वनिरू-
पिताधेयत्ववान् पर्वतो वङ्गिमान् पर्वतनिरूपिताधेयत्वात्
इत्यादौ हेतोर्दुष्टत्वानुपपत्तिः, तत्र निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकतादृशपक्षतावच्छेदकाभावस्य पक्षतावच्छेदक-
निष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावस्य तादृशपक्ष-
तावच्छेदकनिष्ठाधेयतायां पक्षनिरूपितत्वाभावस्य च प्रकृत-
हेतोरसत्त्वात् ।

न च तत्रापि पक्षनिष्ठाधारतायां पक्षतावच्छेदकनिरूपित-
त्वाभावस्य तथात्वात् तद्वत्त्वस्य हेतौ सत्त्वात् नानुपपत्तिरिति

वाच्यम् । तावतापि पर्वततादृशाधेयत्वान्यतरस्य पक्षतावच्छेद-
कस्थले प्रकृतहेतौ तादृशान्यतरनिरूपितत्वाभावासत्त्वात् अनु-
पपत्तेरिति चेन्न । रूपत्वाभावव्याप्यः पर्वतवृत्तिरिति ज्ञानप्र-
कारतापन्नपर्वतवृत्तित्वमादाय तद्रूपस्य दुष्टत्वसम्भवात् । एवं
तादृशाधेयत्वनिरूपिताधेयत्वाभावव्याप्यः पर्वतवृत्तिरिति ज्ञान-
प्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वमादाय तत्र दुष्टत्वसम्भवात् ।

न चैवं वङ्गभावव्याप्यः पर्वतवृत्तिरिति पक्षविशेषणक-
ज्ञानमादायापि सङ्घेतोर्दुष्टत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तावता
बाधभ्रमस्थले पक्षविशेषकभ्रममादायैव अतिव्याप्तिर्भवतीति
अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन तथोक्तिसम्भवात् ।
परे तु तादृशतादृशदुष्टस्थले पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षनिष्ठ-
भेदप्रतियोगित्वबुद्धेरपि पक्षतावच्छेदकवत्ताग्रहविरोधितया
तादृशप्रतियोगित्वमादाय दुष्टत्वसम्भवान्नानुपपत्तिरिति ।
परन्तु ईदृशरीत्या साध्यवान् पक्षनिष्ठभेदप्रतियोगीति भ्रम-
मादाय पक्षविशेषणकज्ञानमादाय दोषसम्भवेऽपि अणुरपीत्या-
दिन्यायेन प्रसिद्धबाधस्थले न सम्भवतीति बोध्यम् ।

केचित्तु सङ्घेतुस्थले असङ्घेतुमात्रे च साध्याभावत्वेन गग-
नाभावादेरपि भानसम्भवेन असङ्घेतोर्गगनाभावरूपप्रकारव-
त्त्वमादाय दुष्टत्वसम्भवे ईदृशकुसृष्टिर्ह्येति पर्वतप्रकारकज्ञान-
मादाय स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन कस्यापि धूमे-
ऽसत्त्वेन न पक्षविशेषणकभ्रममादाय दोषप्रसक्तिरिति । भट्टा-
चार्याननुयायिनस्तु पक्षविशेषकभ्रमविषये इत्यत्र एवकारः
ग्रामादिक एव । एवञ्च आदिपदग्राह्यपक्षविशेषणकभ्रमविषयो-
ऽपीति दीधितिकारसम्मतः । अतएव हेतुविशेषकव्यभिचार-
भ्रमविषयस्य संग्रहः । एवञ्च भ्रमपदमपि निश्चयसामान्यपरम्
आदिपदेनैव प्रमाविषयसाध्याभावस्य संग्रहादिति वदन्ति ।

यादृशविशिष्टविषयकत्वेन इत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयक-
त्वेनेत्यर्थः । अथात्र यद्रूपपदेन दोषतावच्छेदकमुपादेयम् । तच्च
यदि वङ्गाभावऋदत्वोभयरूपं तदा एकत्र द्वयमितिरीत्या ऋद-
त्ववङ्गाभावोभयावगाहिज्ञाने वङ्गाभावधर्मितावच्छेदकीभूत-
ऋदत्वावगाहिज्ञाने च यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वसत्त्वात् । तत्र
च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वविरहादसम्भवः । यदि च सामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन वङ्गाभावविशिष्टऋदत्वरूपं तत् तथाहि
ऋदो वङ्गाभाववान् इतिज्ञाने विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्याव-
गाहितया ऋदत्वविशिष्टे वङ्गाभावमाने सामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन ऋदत्वांशेऽपि वङ्गाभावस्य भानं इति यद्रूपावच्छिन्न-
विषयकत्वं तत्राक्षतमिति ब्रूयात्, तदा सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन वङ्गाभावविशिष्टऋदत्वावगाहिवङ्गाभाववत्त्वानितिज्ञाने
यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वसत्त्वेन तत्रच प्रकृतानुमितिप्रतिबन्ध-
कताविरहादसम्भव इति चेत् । अत्र केचित् ऋदत्वावच्छिन्नानु-
योगिताकत्वविशिष्टविशेषणताविशेषेण वङ्गाभावो ऋदत्वं द्वय-
मेव यद्रूपपदेनोपादेयम् तद्वर्माविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावुद्भा-
वेव तद्वर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वं संसर्गांशेभासते नियमादिति
न कोऽपि दोषः ।

परं तु यद्रूपपदेन सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वङ्गाभाव-
विशिष्टऋदत्वमेवोपादेयं यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वञ्च यद्रूपनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितं यत्
यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं तन्निरूपकत्वरूपमिह विवक्षितम् ।
वङ्गाभाववत्त्वानिति ज्ञानीयं यद्वङ्गाभाववद्ऋदत्वावच्छिन्न-
विषयत्वं तस्य न ऋदत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छे-
दकप्रकारतानिरूपितत्वं पारतन्त्रीयप्रकारतयोरेवावच्छेद्याव-
च्छेदकभावस्वीकारात् इति तमादाय न दोषः । नचैवं वङ्गा-

भाववत्त्वान् प्रमेय इति ह्रदत्वविशिष्टानुयोगिकप्रमेयत्ववैशिष्ट्या-
वगाहिज्ञानौयं यद् वङ्गभाववद्भूदत्वावच्छिन्नविषयत्व' तस्य
तादृशप्रकारतानिरूपितत्वसम्भव इति वाच्यम् । अव्यापकी-
भूतविषयिताशून्यत्वदलेनैव तज्ज्ञानवारणात् ।

वस्तुतस्तु यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वपदेन यद्रूपावच्छिन्न-
पर्याप्तिकावच्छेदकताकविषयत्व' विवक्षणीयम् । यद्रूपपदेनेह
ह्रदो वङ्गभाववान् इति ज्ञानीयविषयितानिरूपकतावच्छेद-
कतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं वङ्गभाववद्भूदत्वघटकवृत्ति-
समुदायत्वमुपादेयम् । तद्रूपवत्त्वमित्यनेन च तद्रूपावच्छिन्न-
पर्याप्तिकावच्छेदकताकप्रतियोगितावच्छेदकवत्त्वमेव विवक्ष-
णीयम् । वङ्गभावधर्मितावच्छेदकह्रदत्वावगाहिज्ञाने तादृश-
समुदायत्वावच्छिन्नपर्याप्तिकावच्छेदकविषयित्व' नास्ति । ह्रदो
वङ्गभाववानिति ज्ञानीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यनुयोगितावच्छेदकवङ्गभाववान् ह्रद इति ज्ञानीयविषयता-
निरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकयोर्धीविशेषवि-
षयत्वरूपयोर्वैलक्षण्यात् जातिमान् वङ्गभाववान् इति ज्ञानीय-
विषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य वङ्गभाववद्भूदत्वघटकेतरा-
वृत्तित्वविशिष्टस्य पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं तादृशसमुदायत्व-
मेव नातोऽव्यापकीभूतविषयिताशून्यदलवैयर्थ्यमिति सर्वं चतुर-
स्रम् । इति यद्रूपपदवादायः ।

स्वयधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयतेति गादाधरी ।
स्वावच्छिन्नाभाववद्भूतित्वस्वानिरूपितत्वैतदुभयसम्बन्धेन प्रका-
रताविशिष्टविषयत्वानिरूपकत्वमात्रनिवेशे विशिष्टसत्तावान्
गुण इति चाप्यपि प्रमात्वापत्तिः । स्वावच्छेदकावच्छिन्ना-
भाववद्भूतित्वस्वानिरूपितत्वैतदुभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे गुणो
द्वयमित्याकारकस्वरूपतो द्रव्यत्वप्रकारकभ्रमस्य प्रमात्वा-

पत्तिः । अतः स्वावच्छिन्नाभाववद्भूतित्वस्वनिरूपितत्वैतदु-
भयसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयत्वस्वावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्भूतित्व
स्वनिरूपितत्वैतदुभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन
प्रकारताविशिष्टविषयत्वानिरूपकत्वस्य निवेशेऽपि विशिष्ट-
सत्तावद् द्रव्यमिति ज्ञानस्य विशिष्टसत्तात्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हितया तादृशप्रकारतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितसमवायस्य
प्रकारत्वावच्छिन्नाप्रतियोगिकत्वेन तादृशसम्बन्धेन तादृशप्रका-
रत्वावच्छिन्नाभाववद्भूतित्वस्वनिरूपकत्वैतदुभयसम्बन्धेन प्रका-
रताविशिष्टविषयतावत्त्वात् प्रामाण्यानुपपत्तिः ।

एवं घट इत्याकारज्ञानधर्मिकविषयितया घटवानिति
ज्ञानस्य प्रामाण्यानुपपत्तिः । घट इति ज्ञाने घटत्वेनैव घटस्य
सत्त्वात् प्रकारत्वेन घटस्यासत्त्वात् । एवं प्रकार इत्याकारक-
प्रकारत्वेन घटत्वावगाहिज्ञानधर्मिकस्य इदं ज्ञानं विषयितया
घट इति ज्ञानस्यापि प्रमात्वापत्तिः । घट इति धर्मीभूतज्ञाते
विषयितया प्रकारत्वावच्छिन्नाभावासत्त्वादिति चेन्न । स्वावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्न स्वावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्भूतित्वस्वनिरू-
पितत्वैतदुभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्ट विषयत्वानिरूपकत्वे
सति स्वावच्छिन्नाभाववद्भूतित्वस्वनिरूपितत्वैतदुभयसम्बन्धेन
विषयित्वसम्बन्धानवच्छिन्न निरवच्छिन्न-प्रकारताविशिष्ट-विषय-
त्वानिरूपकत्वे सति स्वाश्रयनिष्ठनिरवच्छिन्नस्वावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वाभाव-वन्निष्ठत्वस्वनिरूपित-
त्वैतदुभयसम्बन्धेन निरवच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविषयत्वानिरू-
पकत्वमेव प्रमात्वमिति निष्कर्षः ।

यादृशविशिष्टविषयनिश्चयत्व' प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकता-
नतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वमिति भट्टाचार्येण व्याख्यातम् ।
अत्रेयमनुपपत्तिः । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्व' प्रकृतानु-

मित्यवृत्ति तादृशत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपो-
वच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति चेन्न । पर्वतस्तद्वक्त्रभाववान्
वक्त्रभावव्याप्यादित्यत्र वक्त्रिमत्पर्वते अतिव्याप्तिः । वक्त्रिमत्-
पर्वतविषयकनिश्चयत्वस्य तादृशसमूहालम्बनात्मकानुमित्या सह
आहार्यत्वेन एकज्ञानासम्भवात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेद-
कत्वनिवेशे वक्त्रिमत्पर्वतविषयकनिश्चयत्वस्य अनुमितिप्रतिबन्ध-
कतानतिरिक्तवृत्तित्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-विशिष्टयादृशविशिष्टविष-
यकनिश्चयत्वम् अनुमित्यवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशे-
नैव सामञ्जस्ये कृतं गुरुतरनिवेशेनेति । न च वक्त्रभाववद्भूद-
त्वादिविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवक्त्रभाववद्भूदत्वविशिष्टविष-
यकनिश्चयत्वस्य प्रकृतानुमित्यवृत्तितया बाधादसम्भव इति
वाच्यम् । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयि-
ताशून्यत्वनिवेशेनैव असम्भववारणसम्भवादिति । न च क्रदो
वक्त्रिमान् वक्त्रिव्याप्यधूमवान् जलवांश्च इति समूहालम्बनानु-
मित्युत्तरं जलवान् वक्त्रभाववान् इति ज्ञानोत्पत्तौ बाधका-
भावेन क्रदो वक्त्रिमान् वक्त्रिव्याप्यधूमवान् जलवान् वक्त्र-
भाववान् इत्यनन्तरञ्च जलवान् क्रद इति ज्ञानोत्पत्तौ
बाधकाभावे, न च वक्त्रभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भूदे अति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टपदेन वक्त्रभाववज्जल-
वद्वृत्तिजलवद्भूदादिकमादाय तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति
चेदत्राहुः ।

क्रदः प्रतियोगित्वाभावव्याप्यवज्जलकालीनवक्त्रिमान् जला-
दित्यत्र वक्त्रिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्ये क्रदो
वक्त्रिमान् जलादित्यत्र वक्त्रिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपा-
साधारण्ये च यादृशविशिष्टपदेन असाधारण्यमादायाव्याप्तिः

अतोऽनुमित्यवृत्तित्वमुपेक्ष्य अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशः । अतएव निश्चयत्वविशिष्टनिश्चयत्वे अनुमित्यवृत्तित्वनिवेशेनापि सामञ्जस्ये गुरुतरनिवेशो व्यर्थ इति परास्तम् । यादृशाङ्कुरविशेष-विषयकसाध्यकस्थले असाधारण्यघटकपदार्थविषयकप्रकृतानुमितिर्न जाता तादृशस्थलीयासाधारण्येऽव्याप्तेः । अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्राक्क्षणेज्ज्ञानावृत्तितादृशविशिष्टाघटितत्वमित्यस्यैव सम्यक्चेन्न अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशो व्यर्थ इति चेत् ऋदो वक्त्रिमान् जलात् इत्यादौ वक्त्रिस्थापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः, तादृशासाधारण्यविषयकज्ञानस्य अनुमितिप्राक्क्षणे कारणविरहेणानुत्पत्त्या तादृशासाधारण्यविषयकनिश्चयत्वस्य तादृशानुमितिप्राक्क्षणावृत्तित्वादिति । एवं प्राक्क्षणाघटितत्वेन तदपेक्षया लाघवानवकाशाच्च ।

अथ विशिष्टान्तराघटितस्य स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानिरूपकतावच्छेदकीभूतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकीभूतं यद्रूपं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमित्यर्थकत्वं भट्टाचार्येणोक्तम् । अत्रेयमनुपपत्तिः । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानिरूपकतावच्छेदकीभूतानुमित्यवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकीभूतं यद्रूपं तदवच्छिन्नाघटितत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये कृतं गुरुतरनिवेशेनेति चेन्न । पर्वतः कपिलवक्त्रिभाववान् वक्त्रिभावव्याप्यात् इत्यत्र कपिलवक्त्रिमत्पर्वतरूपबाधेऽव्याप्तिः । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयितानिरूपकतावच्छेदकीभूतं यद्वक्त्रिमत्पर्वतत्वं तदपि प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकमिति तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य कपिलवक्त्रिमत्पर्वतादावसत्त्वात् । तथा च अनुमितिप्रतिबन्धकतान-

तिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे च वङ्गिमत्पर्वतत्वस्य प्रतिबन्धकतानति-
रिक्तवृत्तित्वविरहात् तज्ज्ञानस्य तादृशसमूहालम्बनानुमित्य-
• प्रतिबन्धकत्वान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

अथ स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वरूपतदितरत्वनिवेशे-
नैव सामञ्जस्ये स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वप-
र्यन्तनिवेशनं, भट्टाचार्यस्य सन्दर्भविरुद्धमिति चेन्न । यत्र स्थल-
विशेषे दोषविषयकज्ञानं नियताङ्कुरविषयकं सदेव जनितं न तु
स्वतन्त्रेण तत्राङ्कुरविशेषस्य च ज्ञानं दोषविषयकं सदेव जनितं न
तु स्वतन्त्रेण च तत्र स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकं यदङ्कुरत्वं
तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य दोषतावच्छे-
दकेऽभावात् तादृशदोषेऽव्याप्तिः, अतः स्वानवच्छिन्नप्रकारताव-
च्छेदकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानिरूपकता-
वच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनं जगदीशेन तादृशस्थलमस्वीकृत्य
तादृशनिवेशनं कृतमिति सुधीभिर्भाव्यम् । इदन्तु चिन्त्यम् ।
स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकं यत् तादृशं तदनवच्छिन्नप्रका-
रतावच्छेदकत्वस्य विशिष्टान्तराघटितत्वार्थकत्वे न दोष इति ।
अत्र कश्चित् व्यभिचारकालीनरुद्धत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तिः । वस्तु-
तस्तु स्वत्वस्य अननुगतत्वेन स्वानवच्छिन्नप्रकारता इत्यत्र स्वाव-
च्छिन्ना या या प्रकारता तत्तद्भेदकूटवत्प्रकारता इत्यर्थो
वाच्यः । एवञ्च एकज्ञानीयनानाप्रकारताभेदनिवेशापेक्षया लाघ-
वात् स्वावच्छिन्नविषयकज्ञानव्यक्तिभेदनिवेश इति ।

अथ अनुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञान-
वृत्ति यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकमनुमितिप्रति-
बन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये कृतं विशिष्टद्वयाघ-
टितत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशेनेति । न चैवं वङ्ग-
भावाद्येकदेशेऽतिव्याप्तिः वङ्गभाववान् हृद इत्यादिज्ञानीय-

वक्त्रभावत्वावच्छिन्नविषयिताया एव तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वेन तस्यास्तादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिति वाच्यम् । वक्त्रभावकालीनजलवान् वक्त्रभाववान् तादृशवक्त्रभाववांश्च हृद इत्यादिज्ञानस्यापि अनुमितिप्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यवक्त्रभावकालीनजलवान् वक्त्रभाववान् इत्यादिज्ञानमपि वक्त्रभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः सत्त्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति चेन्न । वक्त्रभाववज्जलवत्कालीनत्वाभाववद्भेदपक्षकवह्निसाध्यकस्थले वक्त्रभाववज्जलवत्कालीनजलवद्भेदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघाटितत्वस्य एकत्र द्वयमितिरीत्या वक्त्रभावधूमाभाववद्भेदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघाटितत्वस्य सार्थक्यात् ।

न च यत्किञ्चिदतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वविवक्षणेनैव उक्तातिव्याप्तिद्वयस्य वारणं सम्भवतीति वाच्यम् । एवमपि हृदो वह्निमान् धूमात् इत्यादौ वक्त्रभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भेदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघाटितत्वस्य मेयत्वविशिष्टवक्त्रभाववद्भेदादावतिव्याप्तिवारणाय च विशिष्टान्तराघाटितत्वस्यावश्यकत्वात् । वक्त्रभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भेदत्वावच्छिन्नविषयितामात्रस्य मेयत्वाविशिष्टवक्त्रभाववद्भेदत्वावच्छिन्नविषयितामात्रस्य च वक्त्रभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान् धूमाभाववान् तादृशजलवांश्च हृदः मेयत्वविशिष्टवक्त्रभाववान् धूमाभाववान् मेयत्वविशिष्टवक्त्रभाववांश्च हृद इत्यादिज्ञाननिष्ठं यदनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदनवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वात् ।

न च यदतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं तदतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वविवक्षणात् नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा सति गोत्वाभावो गोत्वाभाववान् इत्यादौ बाधप्रतिबन्धक-

तामादाय बाधभ्रमविषये गोत्वाभावे अतिव्याख्यापत्तेः । न च
 खानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयविषयितावच्छेदक-यद्रूपवा-
 च्छिन्नविषयित्वव्यापकं यत् खं तद्रूपवत्त्वमित्युक्तौ नोक्तदोषः,
 उक्तबाधप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयितावच्छेदकं यद्गोत्वा-
 भावत्वं तदवच्छिन्नविषयित्वाव्यापकत्वात् तदप्रतिबन्धकत्वस्येति
 स्वपदम् अनुमितिप्रतिबन्धकतापरमिति वाच्यम् । एवमपि
 हृदो वक्त्रिमान् इत्यादौ एकत्र द्वयमितिरीत्या वङ्गभाववङ्ग-
 भाववङ्गदे बाधप्रतिबन्धकतामादाय अतिव्याख्यापत्तेरिति । अत-
 एव खानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वरूपोभयसम्बन्धेन यद्रूपाव-
 च्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्युक्तावेव साम-
 न्यस्ये विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो व्यर्थ
 इति परास्तम् । वस्तुतो निरवच्छिन्नवङ्गभाववङ्गदस्य दोष-
 त्वेन तत्राव्याप्तेर्न तादृशः कोऽपि प्रकारः साधुरिति चिन्त्यम् ।

अथ तादृशसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानि-
 रूपितप्रतिबन्धकत्वाव्यापकौभूतप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानीययद्रूपा-
 वच्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमि-
 त्युक्तौ नोक्तदोषः । उक्तबाधप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्यैव
 सम्यक्त्वे व्यर्थं विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टान्तराघटितत्वविशे-
 षणेनेति । नच सर्वस्या एव प्रतिबन्धकताया ज्ञानभेदेन भिन्न-
 तथा तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापकत्वेन बाधप्रभृतावसम्भव इति
 वाच्यम् । अव्यापकप्रतिबन्धकतापदेन व्यापकत्वसम्बन्धेन तादृश-
 प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

नच एवमपि वङ्गभावज्जलादिमदृत्तिजलवङ्गदादावति-
 व्याप्तिः वङ्गभावज्जलवदृत्तिजलाभावात्मकविशेषापरबुद्धेः प्रति-
 बन्धकतायाः साध्यवत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकताव्यापकत्वेऽपि वङ्ग-
 भाववज्जलवदृत्तिजलवान् धूमाभाववान् तादृशजलवांस्य हृद

इत्याकारकज्ञानीयहेतुमत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकताव्यापकत्वेन तादृश-
विशिष्टविषयकनिश्चयस्य तादृशाव्यापकप्रतिबन्धकताशून्यत्वात्
इति वाच्यम् । व्यापकतासम्बन्धेन स्वविशिष्टान्यप्रतिबन्धकताशू-
न्यज्ञानीयद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकं स्वं तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य
विवक्षितत्वात् । अत्र स्वपदं अनुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकता-
निरूपितप्रतिबन्धकतापरं तथाचोक्तविशिष्टविषयकनिश्चयस्य
हेतुमत्ताज्ञान-प्रतिबन्धकताविशिष्टान्य-प्रतिबन्धकता-शून्यत्वेऽपि
तादृशप्रतिबन्धकताया उक्तस्वपदार्थाभिमतसाध्यवत्ताज्ञानप्रति-
बन्धकत्वाव्यापकत्वान्नातिव्याप्तिः ।

एतेन मेयत्ववाच्यत्वोभयवद्भूमाभाववद्बुद्धित्वाभाववद्बुद्धिप-
क्षकधूमसाध्यकवक्लिहेतुकस्थले मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽति-
व्याप्तिः तादृशव्यभिचारनिश्चयवृत्तिप्रतिबन्धकतामात्रस्यैव आश्र-
य सिद्धिप्रतिबन्धकताव्यापकत्वात् । एवं ऋदो वक्लिमान् वक्ष्य-
भाववज्जलवद्बुद्धिमेयत्वविशिष्टजलाभावात् इत्यत्र वक्ष्यभाववज्ज-
लादिमद्बुद्धिजलवद्बुद्धेऽतिव्याप्तिः तादृशहृदविषयकनिश्चयनिष्ठ-
प्रतिबन्धकतामात्रस्यैव स्वरूपासिद्धिप्रतिबन्धकताव्यापकत्वात्
अतो नोक्तकल्पः साधीयानित्यपि परास्तम् ।

न च धूमव्यभिचारिवक्लिमदादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानस्य
निर्धर्मितावच्छेदकतया तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वाव्यापक-
प्रतिबन्धकताविरहादिति वाच्यम् । तत्रापि वक्लिहृत्तिरित्या-
कारक-ज्ञान-प्रतिबन्धकतायास्तादृश-प्रतिबन्धकत्वाव्यापिकायाः
सत्त्वेनातिव्याप्तिविरहादिति । मैवम् । द्रव्यं समवेतात् इत्यादौ
द्रव्यत्वाभाववद्बुद्धिसमवेतवदादौ अतिव्याप्यापत्तेः । द्रव्यत्वाभाव-
वद्बुद्धिसमवेतवदित्याकारकज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धक-
त्वाव्यापकीभूतप्रतिबन्धकताशून्यत्वादहृत्तिसमवेतमित्यादिज्ञान-
स्यापि आहार्यत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् । न च द्रव्यत्वाभाववद्बुद्धि-

संभवेतवदिति ज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाप्रतिबन्धकतामादाय न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इच्छात्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
निरूपितप्रतिबन्धकताया एष निवेशनीयत्वात् । अन्यथा बाधा-
दिविषयकतत्तज्ज्ञानान्यज्ञानं जायताम् इत्याकारकेच्छाप्रतिब-
न्धकतामादाय असम्भवापत्तेरिति ध्येयम् । निरवच्छिन्नवद्ब्रह्मभाव-
वद्भूदस्य दोषत्वे तत्राव्याप्तेर्दुर्धरत्वापत्तेरिति तु नव्याः । केचित्तु
व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्राव्या-
प्तेस्तज्ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृश-
प्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतं प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधि-
करणहेत्वभाव-रूपविशेषाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताशून्यत्वाभा-
वादित्याहुः ।

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयिता-
शून्यत्वनिवेशे अभावत्वेन ऋदत्वावगाहिनः, अभाववान् ब्रह्मभा-
ववान्, इत्यादिज्ञानवारणमशक्यम् । अभावत्वावच्छिन्नविषयिता-
त्वस्य ब्रह्मभाववद्भूदविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वात् यद्रूपपदेन अभावत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात् ब्रह्म-
भाववदभावत्वस्य धर्तुं शक्यत्वेऽपि तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्य-
त्वस्य तादृशभ्रमे सत्त्वात् । नच यद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपि-
तयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपित-
तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वं निवेश्यम्, तथाच अभावत्वावच्छि-
न्नविषयितानिरूपितब्रह्मभाववद्भूदत्वावच्छिन्नविषयितात्वं त-
थेति । तादृशविषयिताशून्यत्वं न तत्रास्तीतिवाच्यम् । अभावत्वा-
वच्छिन्नविषयितानिरूपितब्रह्मभाववद्भूदत्वावच्छिन्नविषयिताया
अपि ब्रह्मभाववद्भूदत्वविशिष्टविषयित्वाव्यापकत्वाभावात् ।

न च यद्रूपमात्रावच्छिन्नविषयितानिरूपितयद्रूपावच्छिन्न-
विषयितात्वं तादृशावच्छेदकं तद्रूपमात्रावच्छिन्नविषयितानिरू-
पिततद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वं वक्तव्यं तथा च अभावत्व-
मात्रावच्छिन्न विषयितानिरूपितवक्त्रभाववद्भूदत्वावच्छिन्नविष-
यिताया अव्यापकत्वात् तच्छून्यत्वाभाषास्मासङ्गतिरिति वाच्यम् ।
तथापि वक्त्रभावत्वेन हृदत्वावगाहिभ्रमवारणासम्भवात् न च
भ्रमान्यत्वं विशेषणं देयमिति वाच्यम् । एतत्कल्पे तस्यानु-
पादेयत्वात् ।

न च विशेष्यदले यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वव्यापकमित्यत्र
यद्रूपनिष्ठावच्छेदकत्वं यद्रूपावृत्तिधर्मानवच्छिन्नं ग्राह्यम् तथा
च तस्याव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वेऽपि तावतैव तद्वारण-
मिति वाच्यम् । तथा सति प्रकारौभूतवक्त्रित्वस्याभावत्वेन ज्ञा-
नवारणासम्भवात् । न च यादृशविषयितात्वं तादृशाभावप्रति-
योगितावच्छेदकं तादृशविषयितात्वावच्छिन्नाभाववत्त्वं विशे-
षणं देयमिति वाच्यम् । वक्त्रित्वावच्छिन्नविषयितानिरूपिता-
भावत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविषयितानिरू-
पिताभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वादिरूपस्य तादृशविषयितात्व-
स्यापि तादृशविशिष्टविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वाभावादिति चेन्न, तत्तज्ज्ञानान्यत्वेन स्वतन्त्रविशे-
षणस्यापि देयत्वात् । स्वाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वनिष्ठ-
प्रकारताकत्वस्वाश्रयनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-स्वनिष्ठप्रकारकत्वो-
भयसम्बन्धेन यत् किञ्चिद्धर्मवज्ज्ञानान्यत्वं देयमिति कथञ्चिदनु-
गतोक्तिसम्भवाच्च ।

स्वानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्त्यवच्छे-
दकताकनिरूपकताकविषयित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्न-

विषयिताविशिष्टं यत्किञ्चिद्विषयित्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्ध-
कतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपवत्त्वमिति पर्यवसितोऽर्थ इत्यपि के-
चित् । वस्तुतः अथैवं जातिमान् वङ्गभाववान् इत्यादिग्रन्थ
एव आपाततः विषयितासम्बन्धेन यादृशविशिष्टव्यापकं प्रति-
बन्धकत्वं तादृशत्वमित्येव प्रकृतम् । यत्र स्वरूपतोऽस्वरूपतो वा
यादृशविशेषणघटितयादृशविशिष्टो दोषः, तत्र तादृशविशिष्ट-
निरूपितविषयिताया एव विशिष्टस्य संसर्गता स्वीक्रियते न
त्वन्यविधायाः, इति जातिमद्वङ्गभाववद्भेदरूपविशिष्टनिरूपित-
विषयितायाः स्वरूपतो ह्रदत्वघटितविशिष्टसंसर्गताविरहेण
असम्भासम्भवात् परन्तु यादृशत्वमनुगतमिति ।

एतेन अभावत्वेन ह्रदत्वावगाहिज्ञानवारणाय यथार्थपद-
सार्थक्यसम्भवेन दीधितिकृतां यथार्थपदाघटितद्वितीयलक्षणा-
भासस्य विरोध इति परास्तम् । अतएव अनुमितग्रन्थे परा-
मर्शग्रन्थे च भट्टाचार्येण विशिष्टव्याप्तिप्रसिद्धस्थले खण्डशो
विषयितामनुपादाय विषयितासम्बन्धेन विशिष्टविषयस्यैव ज्ञाने
निवेशः कृतः ।

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं अनुमितिप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकं इत्यत्र सामान्यपदं व्यर्थम् । ह्रदो न वङ्गिमान्
इत्यादिज्ञानीयह्रदत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विषयितायाः स्वरूप-
सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य ह्रदत्वविशिष्टविषयित्व-
समानाधिकणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् वङ्गभावत्वा-
वच्छिन्नविषयितात्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वाभावादेव
वारणसम्भवात् ह्रद इत्यादिज्ञानीयविषयितायाश्च स्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकत्वविरहात् । नच अत्र कल्पे तादृशविशिष्टविष-
यित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं न निवेशनीयं वङ्गभाव-
वङ्गातिमत्त्वावच्छिन्नविषयिताया अपि स्वरूपसम्बन्धरूपाव-

च्छेदकत्वात् जातिमान् वङ्गभाववान् इत्यादिज्ञानकालीनस्य जातिमान् ऋद इत्यादिज्ञानस्य ऋदे वङ्गनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । तावतापि 'ऋदत्वसामानाधिकरण्येन वङ्गभावस्य अदोषत्वापत्तेः, तत्र जातिसामानाधिकरण्येन वङ्गभावविषयितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपरूपावच्छेदकत्वविरहेण तादृशाभ्यापकविषयिताशून्यत्वदलस्यावश्यकत्वात् ।

न च संयोगः संयोगाभाववान् इत्यादौ संयोगः संयोगवान् इत्याकारकभ्रमात्मकबाधज्ञानविषये संयोगेऽतिव्याप्तिः तत्र संयोगत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्य संयोगत्वविशिष्टविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् तादृशरूपावच्छिन्नविषयिताया भ्रमात्मकज्ञाने सत्त्वस्याकिञ्चित्करत्वादिति वाच्यम् । संयोगावच्छिन्नविषयितात्वस्य तादृशतया तादृशविषयिताशून्यत्वस्य संयोगः संयोगवान् इति भ्रमेऽसत्त्वादिति चेन्न । गोत्वाभावो गोत्वाभाववान् इत्यादौ गोत्वाभावो गोत्ववान् इत्याकारकभ्रमात्मकबाधज्ञानविषये गोत्वाभावेऽतिव्याप्तिः तत्र गोत्वाभावत्वविशिष्टविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गोत्वावच्छिन्नविषयित्वादावसत्त्वात् ।

न च यत्संसर्गावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्संसर्गावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेनैव तत्र नातिव्याप्तिः तथा हि गोत्वाभावत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् समवायसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशविषयिताशून्यत्वस्य गोत्वाभावो गोत्ववान् इतिज्ञानेऽसत्त्वात् केवलगोत्वाभाव इति ज्ञानेतु प्रतियोगितासम्बन्धेनैव गोत्वस्य भानादिति वाच्यम् । तथा सत्यपि गोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावपक्षकस्थलेऽतिव्याप्तिः,

जातिमत्त्वावच्छिन्नविषयितायाः संसर्गानवच्छिन्नतया संसर्गा-
वच्छिन्नत्वनिवेशे जातिमान् जातिमान् इत्यादिज्ञानवारणा-
सम्भवाच्च ।

न च यद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयितानिरूपितयद्रूपावच्छि-
न्नविषयित्वं विशिष्टविषयित्वाव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिक-
विषयितानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशे नोक्त-
दोषः, समवायत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयितानिरूपितगोत्ववत्-
समानकालीनगोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयिताया विशिष्टविषयित्वा-
व्यापकतया तच्छून्यत्वस्य गोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावो
गोत्ववान् इति बाधभ्रमेऽसत्त्वादिति वाच्यम् । तावतापि गग-
नत्ववत्कालीनगगनत्वाभावो गगनत्वाभाववान् इत्यत्र गगनत्व-
वत्कालीनगगनत्वाभावो गगनत्ववान् इति बाधभ्रममादाय
गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावेऽतिव्याप्तेः, तत्र स्वरूपत्वा-
वच्छिन्नसांसर्गिकविषयिता-निरूपितगगनत्ववत्कालीनगगनत्वा-
भावत्वावच्छिन्नविषयिताया विशिष्टविषयित्वाव्यापकत्वाभावात् ।

न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्ननिरूपितयद्रूपाव-
च्छिन्नविषयितात्वं तादृशविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्ननिरूपित-
तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वं निवेशनीयं तथा च उक्तबाध-
विषयकज्ञाने गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावत्वावच्छिन्नविष-
यितानिरूपितगगनत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्य तादृशविशिष्ट-
विषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृ-
शाव्यापकीभूतविषयिताशून्योक्तज्ञानीयविषयितायां प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वाभावेन उक्तस्थले नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
एवमपि संयोगवत्संसर्गवत्संयोगाभावस्य साध्यतायां संयोग-
वत्संयोगस्य पक्षतायां संयोगवत्संयोगः संयोगवत्संयोगवत्

संयोगवान् इत्यादिबाधभ्रमविषयीभूतसंयोगवत्संयोगवत्संयो-
गवत्संयोगरूपबाधैकदेशेऽतिव्याप्तेः, साध्यघटकप्रथमसंयोगस्य
वैशिष्ट्यं संयोगसम्बन्धेन, द्वितीयस्य कालिकेन, पक्षघटकसंयो-
गस्य वैशिष्ट्यन्तु कालिकेन, साध्यघटकप्रतियोगित्वन्तु कालि-
कसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् ।

न च यद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितयद्रूपाव-
च्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं विशि-
ष्टविषयत्वाव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपित-
तद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयता-निरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषय-
तात्वावच्छिन्ननिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशेनो-
क्तातिव्याप्तिः, उक्तस्थलीयबाधभ्रमे तादृशाव्यापकीभूतसंयोग-
त्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयितानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषय-
तात्वावच्छिन्ननिरूपित-संयोगत्वावच्छिन्नविषयता-शून्यत्वविरहा-
दिति वाच्यम् । गगनाभाववत्संयोगवत्संयोगपक्षके उक्तसाध्य-
कस्थले बाधभ्रममादाय संयोगवत्संयोगवद्गगनाभाववत्संयो-
गवत्संयोगेऽतिव्याप्तेः । अत्र साध्यघटकप्रथमसंयोगवैशिष्ट्यं
स्वरूपसम्बन्धेन । द्वितीयादिवैशिष्ट्यन्तु पूर्ववत् । तथाच स्वरू-
पत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषय-
तात्वावच्छिन्ननिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषयित्वमपि न विशि-
ष्टविषयित्वाव्यापकमिति ।

तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य तत्तदाहार्यभिन्नत्वस्य च तत्तद-
व्यक्तित्वेन निवेशे गौरवं अतोऽनुगतरूपेण निवेशः । अनुगतत्वञ्च
स्वाभाववत्त्वत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावत्त्वोभय-
सम्बन्धेन अभावविशिष्टान्यत्वम् अतो न संशयान्यत्वरूपनिश्चय-
त्ववैयर्थ्यम् । एवं विशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि वैयर्थ्यं अनयोस्तु
तादृशानुगमतात्पर्यग्राहकत्वात् । सम्बन्धव्यावृत्तिस्तु स्वयमूहः ।

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयक-
निश्चयत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्ट-
द्वयाघटितत्वं इत्यत्र विशिष्टद्वयविषयिताशून्यत्वनिवेशे ऋदो
वह्निमान् धूमादित्यादौ एकत्र द्वयमितिरीत्या ऋदवृत्तित्ववह्नि-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वोभयवज्जलेऽतिव्याप्तिः । उभय-
विषयतानिरूपितजलत्वावच्छिन्नविषयिताया एकत्वेन तादृश-
विशिष्टद्वयविषयिताशून्यप्रतीतिविषयितावच्छेदकीभूतऋदवृत्ति-
त्ववह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलत्ववत्त्वात् । तादृश-
विशिष्टविषयिताशून्यत्वे 'सति तादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्व-
निवेशेऽप्यसाधारण्येऽव्याप्तिः । असाधारण्यस्यापि तादृशवि-
शिष्टद्वयान्तर्गतत्वात् । अतो विशिष्टद्वयविषयिताशून्यत्वमपहाय
तादृशविशिष्टविषयिताविशिष्टतादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वं नि-
वेशनीयम् । अथ ह्रदत्वादिविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्ट-
वह्निभाववद्भ्रदत्वाविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य अनुमितिप्रतिबन्ध-
कतानतिरिक्तवृत्तितया तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वादसम्भवः ।

न च परस्परं यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृश-
विशिष्टविषयकनिश्चयत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति
तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वं निवेश्यत्वमिति न दोष इति
वाच्यम् । वह्निभाववद्भ्रदत्वाविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवह्नि-
भाववद्भ्रदत्वाविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्यापि तादृशतया तादृश-
विशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि बाधादौ सत्त्वादसम्भवादिति चेन्न ।
यादृशविशिष्टविषयक-निश्चयविशिष्ट-यादृशविशिष्ट विषयकनिश्च-
यत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया तादृशवि-
शिष्टद्वयाघटितस्य निवेशनीयत्वात् ।

अथैवमपि वह्निभावज्जलादिमद्वृत्तिजलाभाववद्भ्रदपक्षक-
सत्त्वे तादृशजलवद्भ्रदात्मकाश्रयसिद्ध्यादावव्याप्तिः, तादृशविशिष्ट-

द्वयघटितत्वात् । नच आश्रयसिद्धिविषयिताघटकभिन्नत्वं तादृशविशिष्टद्वयविषयितायां निवेशनीयमिति वाच्यम् । तथा सन्नि तादृशरीत्या साध्याप्रसिद्धादिविषयताघटकविषयताभिन्नत्वस्यापि निवेशनीयतया गौरवात् । अन्यकारस्य सत्प्रतिपक्षविषयिताघटकविषयिताभिन्नत्वमात्रनिवेशानौचित्यात् । नच यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टाघटकत्वं तादृशविशिष्टद्वये निवेशनीयं अतो न दोष इति वाच्यम् । तथा सति तादृशपक्षकस्थले वङ्गभाववज्जलवत्कालीनजलवद्भूदादावपि दोषतापत्तेर्नचेष्टापत्तिः, विशिष्टपक्षग्रहाविरोधितया आश्रयासिद्धानात्मकत्वात् ।

न च वङ्गभाववज्जलवत्कालीनकालीनजलवद्भूदादिरूपविशिष्टद्वयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकविशिष्टाघटकत्वेन तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वान्नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । कालीनत्वादिघटितविशिष्टद्वयस्य धारणासम्भवस्योपरि वक्ष्यमाणत्वादिति चेन्न । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टविषयिताघटकविषयिताभिन्नत्वस्य निरुक्तविशिष्टद्वयविषयितायां निवेशनीयत्वात् । एवञ्च विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे असम्भववारणाय प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वमपि न देयमिति वङ्गभाववद्भूदत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया तादृशविशिष्टविषयिताघटकविषयिताभिन्नत्वस्य निरुक्तविशिष्टविषयितायामभावात् ।

अथात्र क्लृप्तो वङ्गिमान् वङ्गिमज्जलवत्कालीनजलाभाववद्भूदात् इत्यादौ वङ्गभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्भूदेतिव्याप्तिः ।

तत्र ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नं यद्धेतुग्रहप्रतिबन्धकत्वं तदवच्छेद-
कविषयिताभिन्नं यन्निरुक्तविशिष्टद्वयविषयित्वं तच्छून्यप्रतीति-
विषयत्वस्य तादृशविशिष्टे सत्त्वात् । न च अत्र तादृशविशिष्टा-
न्तरं यज्जलवद्देहादितद्वटितत्वात्तद्व्याप्तिरिति वाच्यम् । वि-
शेषगुणवद्घटादिसंग्रहाय अग्रे वक्ष्यमाणस्य यत्किञ्चित्प्रतिबन्ध-
कताघटितस्य विशिष्टान्तराघटितत्वस्य सत्त्वात् । ज्ञानवैशि-
ष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वसम्भवात् ।
मैवम् । स्वव्यापकत्वस्वव्यभिचारित्वैतदुभयसम्बन्धेन प्रतिबन्ध-
कताविशिष्टान्यज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्च-
यत्वं तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वं निवेशनीयम् ।

न च वङ्गाभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलाभाववद्भूदपक्षकस्थले
वङ्गाभाववज्जलवत्कालीनजलवद्भूदेऽतिव्याप्तिः तादृशविशिष्ट-
विषयकज्ञानीयप्रतिबन्धकताद्वयस्यैव आश्रयासिद्धिप्रतिबन्धक-
ताविशिष्टत्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न-
प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतानति-
रिक्तवृत्ति यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविष-
यकनिश्चयत्वं तादृशविशिष्टद्वयविषयिताशून्यप्रतीतिविषयताव-
च्छेदकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकस्य विवक्षितत्वादिति । अपरे तु
स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयितावच्छेदकयादृशविशिष्टविष-
यकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं स्वावच्छिन्नवि-
षयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशविशिष्ट-
द्वयघटितत्वावच्छेदकं यत् तदन्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदके विशेषणी-
यमिति ।

केचित्तु स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामा-
न्यानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकान्यत्वेन यादृशविशिष्टं विशेषणीयं

तादृशयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयक-
निश्चयत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्या-
नतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकं यद् यत् स्वं
तदन्यत्वेन दोषतावच्छेदकं विशेषणीयम् अतो नोक्तदोषः ।
तादृशनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वे स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न-
प्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशान्न प्रागुक्ताश्रया-
सिद्ध्यादौ अस्यासिनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वनिवेशान्न विशिष्टद्वय-
घटितत्वावच्छेदकस्वपदार्थाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषः । निरुक्त-
स्वावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्त-
वृत्तिविषयताकान्यत्वस्य यादृशविशिष्टद्वये प्रवेशान्नासम्भवः ।
अत्रोभयदले प्रतिबन्धकतासामान्यनिवेशाद् वक्लिमज्जलवत्-
कालीनजलाभाववद्द्रवपक्षकस्थले वक्लग्रभाववज्जलवद्वृत्तिजलव-
द्द्रवादौ नातिव्याप्तिरित्याहुः ।

यत्तु, ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूत-
विषयिताशून्यज्ञानीयविषयिताभिन्ना या तादृशविशिष्टद्वयविष-
यिता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकं
विशेषणीयमिति । वक्लग्रभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्द्रवात्मकाश्रया-
सिद्धिज्ञानीयविषयिताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
नवच्छेदकत्वविरहेण तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविष-
यिताशून्यज्ञानीयविषयिताभिन्ना या उदासीनज्ञानीयतादृश-
विशिष्टद्वयविषयिता तच्छून्यप्रतीतिविषयितावच्छेदकत्वस्य
आश्रयसिद्धित्वादौ सत्त्वेन तत्र नाव्याप्तिः । वक्लिमज्जलवज्जलव-
त्कालीनजलाभाववद्द्रवपक्षकस्थले वक्लग्रभाववज्जलवद्वृत्तिजल-
वद्द्रवत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतवृत्तित्वविषयिता-
शून्यजलवान् क्रद इति ज्ञानीयविषयिताभिन्नवक्लग्रभाववज्जल-
वद्वृत्तिजलवान् क्रद इति ज्ञानीयतादृशविशिष्टद्वयविषयिता-

शून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वविरहेण वङ्गभाववज्जलवद्बुद्धि-
जलवद्बुद्धादौ नातिव्याप्तिरिति तन्न समीचीनं भाति । वङ्ग-
भाववज्जलवत्कालीनत्वाभाववज्जलकालीनजलाभाववद्बुद्धपक्षक-
वङ्गिसाध्यकस्थले वङ्गभाववज्जलवत्कालीनजलवद्बुद्धेऽतिव्याप्तिः ।
तज्ज्ञानीयविषयितायां प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वाभावात् ।
उक्तरीत्यैव मेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादिवारणसम्भवे वक्ष्यमाण-
विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः ।

अथ घटो गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनवान् इत्यादौ
गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्घटरूपबाधेऽव्याप्तिः ।
तादृशबाधज्ञानस्य गगनवत्तावुद्धिं प्रति अभाववान् गगना-
भाववान् अभाववांश्च घट इत्याकारकनिश्चयस्य निश्चयविशिष्ट-
निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य अवश्यं कल्पनीयतया गगनाभाववद-
भाववत्कालीनगगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चय-
त्वेन प्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावेन गगनाभाववान् अभाववान्
इत्याकारकनिश्चयविशिष्टाभाववान् घट इत्याकारकनिश्चयत्वस्य
ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्ततया तादृशविशिष्ट-
द्वयविषयित्वस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
तया च गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्घटत्वस्य
तादृशविशिष्टद्वयविषयिताशून्य-प्रतीतिविषयितावच्छेदकत्वाभा-
वादिति ।

नच वङ्गभाववज्जलवद्बुद्धिजलाभाववद्बुद्धपक्षकस्थले वङ्ग-
भाववज्जलवद्बुद्धिजलवद्बुद्धात्मकप्रागुक्ताश्रयासिद्ध्याव्याप्तिवारणाय
विशिष्टद्वयाघटितत्वघटकीभूतज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्न-प्रतिबन्धक-
तायां स्वव्यापकत्वस्य व्यभिचारित्वोभयसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नविष-
यित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तादृशोभय-
सम्बन्धेन तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वाव-

च्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वमेव ' निवेश्यम् ।
तथा च उक्तस्थलीयबाधनिश्चयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रति-
बन्धकत्वान्तरासत्त्वेऽपि प्रकृतसाध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतासत्त्वेन उक्तबाधज्ञानीयवैशिष्ट्याव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबध्यताविशिष्टत्वात् न उक्त-
बाधादावव्याप्तिः ।

न च उक्तस्थले गगनाभाववदभाववत्कालीनघटाभाववद्-
घटादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्य-
ताविशिष्टान्यत्वाभावादिति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नविषयकत्वाव-
च्छिन्नतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्य-
त्वाप्रसिद्धैव उक्तातिव्याप्त्यनवकाशादिति वाच्यम् । ऋदो वक्लि-
मान् वङ्गभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभावव्याप्यात् इत्यत्र वङ्गभाव-
वज्जलवद्वृत्तिजलवद्भूदेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । तज्ज्ञानीयज्ञानवैशि-
ष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितित्वव्यापकतादृशजला-
भावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिता या स्वा-
वच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता तद्विशिष्टत्वादिति चेन्न ।
प्रतिबध्यताविशिष्टान्यविशिष्टद्वयविषयिताशून्यत्वस्य निवेशनीय-
त्वात् । प्रतिबध्यतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकत्वस्वनिरूपितप्रति-
बन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयतादृशानुमितित्वव्याप-
कप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन बो-
ध्यम् ।

स्वनिरूपकप्रतिबन्धकत्वञ्च स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्न-
प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकीभू-
तधर्मावच्छिन्नविधेयताशाल्यनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित-
जनकतावच्छेदकीभूतधर्मानवच्छिन्नत्वे सति ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नत्वेन विशेषणीयम् । अतो ऋदपञ्चकजलाभावव्याप्यसा-

ध्यकस्थले जलाभावव्याप्याभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्बुदादौ नाति-
व्याप्तिः, न वा ऋदपक्षकवह्निसाध्यकस्थले वह्निमान् जलाभा-
भाववान् वह्निमांश्च हृद् इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतामादाय
वज्जलभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्बुदादावतिव्याप्तिरिति । संसर्गघट-
कौभूतानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां स्वनिरूपितप्रतिबन्धक-
ताशालिज्ञानीयत्वनिवेशे हृदो वह्निमान् वज्जलभाववज्जलवद्वृत्ति-
जलाभावव्याप्यात् इत्यत्र वज्जलभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्बुदेऽति-
व्याप्तिः । तज्ज्ञानीयविशिष्टद्वयविषयितायास्तादृशजलाभाव-
व्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वात् । अतः स्वनिरूपित-
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशः ।

न च एवं वह्निमज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्बुदादिहेतुके वज्जल-
भाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्बुदादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयविशिष्ट-
द्वयविषयिताया हेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वादिति वा-
च्यम् । उभयसम्बन्धघटकस्वावच्छेदकत्वपदेन स्वानवच्छेदक-
विषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य विवक्षणात् । एवञ्च जनकतावच्छे-
दकधर्मानवच्छिन्नान्तं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वञ्च अनुपादेयम् ।
अतएव स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताक-
भेदवत्त्वस्वरूपोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्च-
यत्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तद्रूपत्वं लक्षणार्थः ।

तथा च वज्जलभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्बुदविषयकज्ञानस्य
ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशज्ञाने स्वावच्छेदक-
त्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकतायाः सत्त्वेन स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वघटितोभयसम्बन्धेन तादृ-
शविशिष्टविषयकत्वाव्यापकत्वात् तादृशविशिष्टेऽतिव्याप्तिवि-
रहेण विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनम् अनतिप्रयोजनकमिति
परास्मै । गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववदघटा-

तर्कबाधेऽव्याप्तेरिति तादृशबाधविषयकनिश्चयस्य ज्ञानविशिष्ट-
ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकत्वस्य निरुक्तोभय-
सम्बन्धेन तादृशबाधविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वात् ।

अथाभावपक्षकसंयोगेन वङ्गिसाध्यकस्थले संयोगसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकवङ्ग्यभाववङ्गिमदात्मकेऽतिव्याप्तिः । प्रति-
योगितासम्बन्धेन वङ्ग्यवच्छेदेन वङ्ग्यभाववत्तानिश्चयकाले अभा-
वत्वावच्छिन्नविशेष्यकप्रतियोगित्वावच्छिन्नवङ्गित्वावच्छिन्नप्रका-
रंताशालिनिश्चयस्य नैयत्येन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयस्य
ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानाभावात् । तज्-
ज्ञानीयविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानव-
च्छेदकत्वविरहादिति ।

न च प्रागुक्ताव्याप्तिभिर्या विशिष्टद्वयविषयितायां प्रतिबन्ध-
ताविशिष्टान्यत्वनिवेशेनैव वङ्ग्यभाववद्गदादावव्याप्तिवारणसम्भवे
विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्व-
प्रवेश एव नास्तीति वाच्यम् । वङ्ग्यभावव्याप्यवद्गदादावव्याप्ति-
वारणाय तन्निषेधावश्यकत्वादिति चेन्न । तत्तत्प्रतिबन्धकता-
भिन्नत्वेन प्रतिबन्धकतायां विशेषणादिति ।

अत्र केचित् विशिष्टद्वयविषयितायां प्रकृतानुमितिप्रतिब-
न्धतानवच्छेदकत्वविशिष्टप्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितिजनकता-
नवच्छेदकत्वं निवेशनीयम् । न चैवं ह्रदो वङ्गिमान् वङ्गिम-
ज्जलवत्कालीनजलाभाववद्गदात् इत्यादिस्थले वङ्ग्यभाववज्जल-
वद्भृत्तिजलवद्गदादावतिव्याप्तिः तादृशविशिष्टविषयितायां प्रकृता-
नुमितिप्रतिबन्धतानवच्छेदकत्वविशिष्टविरोध्यनुमितिजनकता-
नवच्छेदकत्वस्यासत्त्वादिति वाच्यम् । तादृशविशिष्टविषयक-
निश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतानानुमितीय-
यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धक-

तानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता-
नवच्छेदकत्वविशिष्टविरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वस्य नि-
रुक्तविशिष्टविषयितायां विवक्षितत्वात् । एवञ्च बाधसत्प्रति-
पक्षादिविषयितायां निरुक्तजनकतानवच्छेदकत्वाभावाच्चास-
म्भवः । उक्तस्थलीयवद्भाववद्भिन्नमदात्मकविशिष्टविषयितायाञ्च
तादृशजनकतानवच्छेदकत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः ।

वस्तुतस्तु अभावधर्मिताकवक्त्रिप्रकारकबुद्धिं प्रति वक्त्रिमान्
वक्त्रभावनान् इतिज्ञानविशिष्टवक्त्रिमांश्च अभाव इति ज्ञानमिव
घटवान् वक्त्रभावनानिति निश्चयविशिष्टघटवांश्च अभ्यास इति
नानाविधव्यावर्तकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकतादृशावगाहिज्ञानानां
प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकतया सर्वासामेव अभावधर्मिकतादृशावगा-
हिबुद्धीनां व्यावर्तकधर्ममनिवेश्य लाघवेन ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन
प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् । तथा हि वक्त्राद्यभावत्वावच्छिन्न-
प्रकारताशालिनिश्चयविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनि-
श्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । तादृशनिश्चयवैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधि-
करण्यस्वनिरूपितविशेष्यताविशिष्टधर्तावच्छिन्नप्रकारताकत्वोभ-
यसम्बन्धेन । विशेष्यतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्ब-
न्धेन ग्राह्यम् । विशेष्यता च व्यापकप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्न-
सांसर्गिकविषयितानिरूपितवक्त्रभावनत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरू-
पिता ग्राह्या । अतो न विशेष्यत्वान्तरमादाय कश्चिद् दोषमुपैति
इति नव्या वदन्ति । एतन्मते प्रकृतस्थले नातिव्याप्तिः ।

अत्रेदमवधेयम् । उक्तरीत्या नानाविधनिश्चयसाधारण्यानु-
रोधेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकल्पने अभावो गगन-
त्ववान् आधेयत्वात् इत्यत्र गमनत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोग्या-
धेयत्वेऽव्याप्तिः । असाधारण्यशरीरे व्यापकताघटकतया प-
क्षांशे हेतुमत्त्वस्य निविष्टत्वेन विशिष्टद्वयघटितत्वादिति ।

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्न-
प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशविशिष्टाघटितत्वमेव निवेश्य-
ताम् किं विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेनेति चेदत्र केचित् । ज्ञान-
वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतालाभाय तादृशाभिधानम् । परे तु
यादृशविशिष्टपदेन वङ्गभाववज्जलादिमद्भृत्तिजलवद्भूदादेरिव
वङ्गभाववज्जलवत्कालीनजलवद्भूदादेरपि उपादेयतया तादृश-
तादृशानन्तविशिष्टाघटितत्वमपेक्ष्य तद्वटकविशिष्टद्वयमुपादाय
तादृशविशिष्टपदार्थवारणमेव सम्यगिति लाघवेन तथोक्तिः ।

न च तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वकल्पे वङ्गभाववज्जला-
दिमत्स्वरूपविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टकालीनजलवद्भूदत्ववि-
शिष्टविषयकनिश्चयत्वादेरपि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया
तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशाद् गौरवमिति वाच्यम् । यादृ-
शविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृविशिष्टविशिष्टविषयकनिश्चय-
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तद्वटकत्वाद् वङ्गभाववज्जलवन्नि-
श्चयविशिष्टकालीनत्वविशिष्टजलवद्भूदनिश्चयत्वेन अप्रतिबन्धक-
तया तादृशरूपस्योपादानासम्भवात् ।

वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छे-
दकीभूतविषयिता-शून्यप्रतीतिविषयतानिरूपकताकत्वेन यादृश-
रूपद्वयं विशेषणीयम् । न च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयवैशि-
ष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववद्
यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तादृशविशिष्टविषयिताविशिष्ट-
तादृशविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्च-
यत्वं तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपवत्त्वविवक्ष-
णेनैव उपपत्तौ विशिष्टद्वयाघटितशरीरे अतिरिक्तवृत्तित्वविशे-
षणमपि व्यर्थमिति वाच्यम् । पक्षवृत्ति जलमिति निश्चयविशिष्ट-
वङ्गव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुनिश्चयत्वेन प्रतिब-

न्धकतया जलत्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवह्निव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपविशिष्टविषयितायाः स्वरूपसम्ब-
न्धरूपावच्छेदकत्वेन जलत्वविशिष्टजलरूपविशिष्टवह्निव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपविशिष्टद्वयघटितत्वेन असा-
धारण्याव्याप्तिवारणाय तस्य सार्थक्यात् ।

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविष-
यकनिश्चये प्रत्येकाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं निवेशनीय-
मिति । अन्यथा अनतिरिक्तवृत्तित्वकल्पे जातित्वादिना जल-
त्वावगाहिज्ञानघटितनिश्चयत्वं न तादृशानुमितिप्रतिबन्धकता-
नतिरिक्तवृत्ति इति विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनमकिञ्चित्करं
स्यात् । तथा च असाधारण्येनाव्याप्तिः । जलत्वविशिष्टविष-
यित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यजलमिति निश्चयवैशिष्ट्यावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य असाधारण्य-
विषयितायां विरहादिति किमनतिरिक्तनिवेशनम् । यदि च
प्रथमविशिष्टनिश्चयेऽव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं न प्रवेश्यम् ।
शुद्धजलत्वविशिष्टजलव्यापकताघटितसम्बन्धः शुद्धजलविशिष्ट-
जलधर्मितावच्छेदकज्ञाने भासते इति जातिमद्वयापकताघटित-
सम्बन्धो न वङ्गभाववज्जलवद्रूपविशिष्टघटक इति मन्यते तदापि
असाधारण्येऽव्याप्तिवारणायैव तादृशाव्यापकीभूतविषयिता-
शून्यत्वं देयम् । तावतापि अप्रामाण्यज्ञानाभावाद्यनिवेशेन अन-
तिरिक्तवृत्तित्वापेक्षया लाघवादिति चेत्, एवमपि जलवत्समा-
नकालीनः पर्वतः जलवत्समानकालीनपर्वतकालीनवह्निमान्
जलादित्यादौ जलप्रकारकतादृशपक्षविशेष्यकनिश्चयविशिष्टजल-
वत्समानकालीनपर्वतकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
हेतुनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया तत्रत्यासाधारण्ये जलवत्समान-
कालीनपर्वतकालीनव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरूपेऽव्याप्तिः ।

तत्र तादृशपक्षरूपतादृशासाधारण्यरूपविशिष्टद्वयघटितत्वात् ।
अतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमिति ।

न च प्रतिबन्धकीभूतहेतुमत्पक्षविषयकज्ञाने हेतुतावच्छे-
दकावच्छिन्नविषयितानिरूपिततादृशपक्षविषयिताया अव्यापि-
कायाः शून्यत्वाभावाद् व्यावृत्त्यसङ्गतिरिति वाच्यम् । यत्र स्वरूप-
सम्बन्धेन जलविशिष्टं यत् संयोगसम्बन्धेन जलवज्जलं तस्य
पक्षत्वं स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलकालीन वक्त्रेः साध्यत्वं सकल-
जलवत्त्वं संयोगसम्बन्धेन ग्राह्यम् । स्वरूपवज्जलस्य हेतुत्वं तत्र
तत्स्थलीयासाधारण्ये स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवक्त्रिव्या-
पकीभूताभावप्रतियोगिस्वरूपवज्जलेऽव्याप्तिरिति । अथवा यत्र
जलवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलस्य पक्षत्वं स्वरूपवज्जलवज्जलवज्ज-
लवज्जलकालीन वक्त्रेः साध्यत्वम् । अत्र पक्षघटकप्रथमवैशिष्ट्यं
स्वरूपेण, अन्यजलवैशिष्ट्यन्तु संयोगेन, साध्यघटकसकलजल-
वत्त्वमेव संयोगेन । अत्र स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलकालीन-
वक्त्रिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिस्वरूपवज्जलात्मकविशिष्टस्वरू-
पवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलरूपविशिष्टघटितत्वेनाव्याप्तिः । अतो-
ऽनतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेशः ।

अत्रेदं बोध्यम् । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टस्ववि-
षयिताशून्ययादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिबन्ध-
कतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वनिवेशनेनैव ऋद-
त्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवङ्गाभाववद्भूदत्वविषयकनिश्चयत्व-
मादाय नासम्भवः । एवञ्च मेयत्वविशिष्टवङ्गाभाववद्भूदत्वविशि-
ष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवङ्गाभाववद्भूदत्वविशिष्टविषयकनिश्चय-
त्वमादाय मेयत्वविशिष्टवङ्गाभाववद्भूदेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवे व्यर्थं
स्वतन्त्रविशिष्टान्तराघटितत्वदलेन ।

न च विशेषगुणवद्घटादिरूपाश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिः विशेष-

गुणवद्वटविषयिताशून्यगुणवद्वटविषयकनिश्चयस्य अनुमितिप्रतिबन्धकतया विशिष्टद्वयघटितत्वादिति वाच्यम् । एतन्मतेऽपि तस्य तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वरक्षणाय यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वय इव मन्मतेऽपि स्वविषयिताशून्ययादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं यत् प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्प्रतिबन्धकताभिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदके विविक्षितत्वात् । अत्र केचित् यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टस्वविषयिताशून्ययादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति इति निवेशेऽपि मेयत्वविशिष्टव्यापकसामानाधिकरण्यघटितसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिः तद्वद्वटजलव्यापकवद्ब्रह्मभावविषयिताया जलवद्भूदविषयितायाश्च सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिभयेन भेदस्य अवश्यं निवेशनीयत्वात् । अतो विशिष्टान्तराघटितदलस्य पृथङ्निवेशस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

नव्यास्तु ब्रह्मभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववान् ऋदो वक्त्रिमान् धूमात् इत्यादौ मेयत्वविशिष्टब्रह्मभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भूदेऽतिव्याप्तिः । तादृशजलवद्भूदेऽव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य निश्चयत्वे विवक्षणीयतया तादृशनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वस्य धर्तुमशक्यत्वादिति प्राहुः । वस्तुतो गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्वटाद्यात्मकबाधाव्याप्तिप्रसङ्गात् तादृशबाधनिश्चयस्य निरुक्तप्रतिबन्धकताभिन्नप्रतिबन्धकत्वासत्त्वादिति ध्येयम् ।

अथ पक्षवृत्तित्वाघटितासाधारणानुरोधेन यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः, प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वोभयाभावः, तादृशत्वस्य विवक्षितत्वे ऋदो वक्त्रिमान् जलात् इत्यादौ जलव्यापकवद्ब्रह्मभावेऽतिव्याप्तिः, तादृश-

विषयत्वव्यापकत्वस्य अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वोभयाभावे सत्त्वादिति चेन्न । एतस्मिन्नेव वक्ष्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादेरिव जलव्यापकवङ्क्यभावस्यापि असाधारणताया भट्टाचार्येण सव्यभिचारे लिखितत्वात् ।

अथैवं जलावच्छिन्नधर्मिकवङ्क्यमत्ताबुद्धिं प्रति जलत्वावच्छिन्नधर्मिकवङ्क्यभावव्याप्यत्वज्ञानप्रतिबन्धकतायाः परामर्शग्रन्थे स्वयं भट्टाचार्येण व्यवस्थापितत्वात् जलवान् वङ्किमान् धूमात् इत्यादौ वङ्क्यभावव्याप्यत्वविशिष्टजलेऽतिव्याप्तिः । तस्य च पक्षावृत्तित्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाभावादिति चेन्न । पक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वे सति विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यग्रहविरोधित्वरूपबाधविभाजकस्य तत्र सत्त्वेन बाधमध्ये तस्यान्तर्भावात् तदनन्तर्भावे तु तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदस्य लक्षणे निवेशनीयत्वात् । एतेन वङ्किमान् जलात् इत्यादौ वङ्क्यभाववज्जलवदात्मकेऽतिव्याप्तिः । तद्विषयित्वव्यापकत्वस्य प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मिकहेतुमत्ताकालीनत्वाभावे सत्त्वादिति परास्तम् ।

अथ ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नो दोष इति सानञ्जस्ये किं विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेनेति तन्न साधु । तथा हि तत्र यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं स्वरूपसम्बन्धरूपं तदा हेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिः । तादृशोभयाभाववदसाधारण्यज्ञानप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य हेतुमत्पक्षविषयितायाः सत्त्वात् । यदि चानतिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यते तदा जलं वङ्किमत् जलात् इत्यादिस्थले तादात्म्येन हेतौ वङ्क्यभाववङ्क्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववृत्तितादृशप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारण्यघटितेऽतिव्याप्तिरिति विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनमावश्यकम् ।

एतेन पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानभिन्नज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्न-
प्रतिबन्धकतानिर्वैशम्यमपि न साधु । तत्रापि स्वरूपसम्बन्धरूपा-
वच्छेदकत्वनिवेशे हेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिरिति । अनतिरिक्त-
वृत्तित्वनिवेशे वङ्गभाववज्जलवद्गतिजलवद्देऽतिव्याप्तेः, जल-
हेतुकस्थले जलवद्गदज्ञानविशिष्टवङ्गभाववज्जलवद्विषयकनिश्च-
यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशज्ञानभिन्नज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नतया तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्य तादृशविशिष्टविषयितायां
सत्त्वात् ।

यदपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासां-
धारणविषयताभिन्नत्वोभयाभावेवत् यद्रूपावच्छिन्नविषयिता-
सामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकत्ववत् तद्रूपवत्त्वं वक्तव्यम् । तथा च हेतुमत्पक्षे नाति-
व्याप्तिः, न वा पूर्वोक्तासाधारण्यघटिततादृशविशिष्टद्वयघटिते-
ऽतिव्याप्तिः । तस्य विशिष्टान्तरेण तादृशेन तादृशाप्रतियोगि-
त्ववज्जलरूपेण घटितत्वात् । तदपि न वङ्गभाववद्गदादाव-
व्याप्तेर्वङ्गभाववद्गदविषयितायां अभाववान् वङ्गभाववान्
अभाववांश्च कद इति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छे-
कत्वासाधारण्यविषयिताभिन्नत्वयोः सत्त्वात् ।

यदि च ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वासां-
धारण्यविषयित्वावृत्तित्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकता-
वद् यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तद्रूपवत्त्वं वक्तव्यमित्युच्यते
तदा जलहेतुपक्षकस्थले वङ्गव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलवान्
वङ्गभाववान् जलवृत्तित्तादृशजलमिति ज्ञाननिष्ठज्ञानवैशिष्ट्या-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयित्वावृत्तित्वोभ-
याभाववत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य जलवृत्तित्तादृशजलविष-
यित्वे सत्त्वेन जलवृत्तिवङ्गभाववद्विव्यापकाभावप्रतियोगिजल-

वत्कालीनवज्रिष्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलेऽतिव्याप्तिः । ता-
दृशविशिष्टान्तरेण घटितत्वादसाधारण्यमात्रस्य तत्प्रतिबन्ध-
कताघटिततादृशत्वाभावात् ।

यदि च असाधारण्यविषयिता इत्यत्र असाधारण्यप्रकार-
त्वातिरिक्तप्रकारत्वानिरूपितविषयिता, असाधारण्यविषयित्वा-
व्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयविषयिता वा निवेश्यते तदा स्वरू-
पसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वकल्पेऽपि सम्भवतीति तदपि न सत् ।
वज्रिमज्जलवत्कालीनजलाभाववद्दपक्षकवह्निसाध्यकस्थले वज्र-
भाववज्जलवत्कालीनजलवद्भेदेऽतिव्याप्तेः, तादृशविशिष्टविषये
ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादिति । वस्तुतः
कपिसंयोगाभाववद्भूतादवतिव्याप्तेः, स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
कत्वं न निवेशयितुं शक्यते इत्येव तत्त्वम् ।

अथवा यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टवि-
षयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपा-
वच्छेदकत्वे सति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छे-
दकं तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेनैव सम्यक् अनतिरिक्त-
वृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं व्यर्थमिति चेत् । अनुमितिं प्रति चि-
कीर्षासामग्र्याः प्रतिबन्धकतया कृतिसाध्यपाकत्वविशिष्टविष-
यकनिश्चयविशिष्टेष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य
अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतया ज्ञान-
वैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया च तादृशविशि-
ष्टविषयिताशून्यत्वनिवेशे महागौरवं तदपेक्षया अनतिरिक्तत्व-
वृत्तित्वनिवेशे च कृतिसाध्यपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशि-
ष्टेष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य अनुमित्तास-
मानकालीनतादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टतादृशविशिष्ट-
विषयकनिश्चये फलेच्छाद्यसमानकालीननिश्चये च वृत्तितया

कृतिसाध्यव्यापकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टेष्टसाधनीभूत-
पाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य नानुमितिप्रतिबन्धकतानति-
रिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वम् । अतएव यादृशपदेन कृतिसाध्य-
पाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टेष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्ट-
विषयकनिश्चयत्वस्य धर्तुमशक्यत्वादिति तस्माच्चवमिति कश्चित् ।

अथ अनुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञान-
वृत्ति यद्रूपावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वव्यापकमनुमितिप्र-
तिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमिति किं विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टान्त-
राघटितत्वनिवेशेनेति चेत्, अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वमपि
निष्फलमेव । मैवम् । वङ्गभाववज्जलवत्कालीनत्वाभाववद्ब्रह्म-
पक्षकवङ्गिसाध्यकस्थले वङ्गभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ब्रह्म-
दावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वस्य एकत्र द्वयमिति
रीत्या वङ्गभावधूमाभाववद्ब्रह्मदावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टा-
न्तराघटितत्वस्य एकदेशवारणाय अव्यापकीभूतविषयिताशून्य-
त्वस्य च सार्थक्यात् ।

नच यद्रूपावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चये तादृशयत्किञ्चित्-
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वनिवेशेनैव उक्तस्थले व-
ङ्गभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ब्रह्मदेतिव्याप्तिवारणं सम्भवति
एकदेशेतिव्याप्तिवारणाय वरमव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वमपि
निवेश्यम् । मैवम् । अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशेऽपि
गोत्वाभावपक्षकगोत्वाभावसाध्यकस्थले गोत्वाभावत्वावच्छिन्ना-
व्यापकीभूतविषयिताशून्यगोत्वाभावो गोत्ववान् इत्यादिबाध-
भ्रमविषयीभूतगोत्वाभावेतिव्याख्यापत्तेरिति कृतं पक्षवितेन ।

प्रथमविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
कतानिवेशे असाधारणज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयि-
ताशून्यहेतुमत्पक्षघटितवङ्गभाववज्जलवद्ब्रह्मात्मकबाधेऽव्याप्तिः ।

अतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनम् । स्वावच्छिन्नाविषयकत्वमु-
पेक्ष्य स्वाश्रयाविषयकत्वनिवेशे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावति-
व्याप्तिः, मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाश्रयाविषयकत्वस्य व्यभिचार-
त्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतौ दुर्घटत्वादित्यनेन भट्टाचार्येणाभि-
हिता । सौ च न सङ्गच्छते । व्यभिचारत्वेन पटावगाहिप्रतीते-
रपि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाश्रयाविषयकतया तदीयविष-
यतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारत्वे सुघटत्वात् तदवच्छिन्नाविषयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वेऽसम्भ-
वात् इति ।

अत्र केचित् असम्भवभयेन स्वाश्रयाविषयकप्रतीतिविषय-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव निवे-
श्यम् । तन्निवेशेनैव अतिव्याप्तिसङ्गतिः । परे तु व्यभिचारत्वेन
पटाद्यवगाहिप्रतीतेरपि स्वाश्रयाविषयकत्वं दुर्घटम् । सामाना-
धिकरण्यसम्बन्धेन साध्याभाववृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदक-
स्यैव व्यभिचारत्वपदार्थतया सामानाधिकरण्यघटकतया च
तादृशप्रतीतौ स्वाश्रयमानमप्यावश्यकम्, तथा च यथाश्रुतमेव
सम्यक् । नच स्वाश्रयाविषयकत्वनिवेशे प्रमेयं गगनवत् इत्यादौ
स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिद्ध्या गङ्गाभाववत्प्रमेयात्मकबाधा-
दावव्याप्तिसम्भवेऽतिव्याप्तिदानमसङ्गतमिति वाच्यम् । प्रमेयनि-
ष्ठगङ्गाभावादेरेव तत्र दोषत्वात् ।

स्वाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् तादृशं तदव-
च्छिन्नघटितत्वावच्छेदकं यद् यत् स्वं तदन्यत्वरूपं प्रतियोगि-
निष्ठत्वमन्तर्भाव्य विशिष्टान्तराघटितत्वं निवेश्यापि अव्याप्ति-
वारणसम्भवाच्च । न च एवं स्वपदार्थाप्रसिद्धिर्मेयत्वविशिष्टव्यभि-
चारत्वादेरपि स्वपदेन उपादातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । धूम-
व्यभिचारिवह्नित्वादेरेव स्वपदेन धत्तुं शक्यत्वादिति धीयम् ।

स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् अनुमितिप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितावच्छेदकं तदाश्रयाविषयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशे प्रमेयं गगनवत् वाच्यत्वात्
इत्यादौ व्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं
यद् गगनाभाववत्प्रमेयत्वं तदाश्रयाविषयकप्रतीतेरसिद्धेरिति
भट्टाचार्येणाभिहितम् ।

अत्रेयमनुपपत्तिः । सर्वत्रैव साध्याभावव्याप्यवत् पक्षताव-
च्छेदकादिकं साध्याभाववृत्तित्वव्याप्यवद्देतुतावच्छेदकञ्च आ-
दाय असम्भव एव स्यात् । अत्राहुः । घटो गगनवान् इत्यादौ
गगनाभाववद्घटरूपबाधे लक्षणगमनान्नासम्भवः । तत्र साध्या-
भाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तेः सत्प्रतिपक्षघटकत्वमते सत्प्रतिपक्षा-
भावात् । अवृत्ति गगनादिकमादाय दोषस्तु तदाश्रयनिष्ठमुख्य-
विशेष्यताशून्यत्वनिवेशेनैव वारणसम्भवात् ।

न च एवं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिः तत्र तादृ-
शविशिष्टान्तरं यद् व्यभिचारादिकं तन्निष्ठमुख्यविशेष्यताशून्य-
ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ।
व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशेषितधर्मवद्घटादिकमा-
दाय दोषस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वघटितोभयाभाववत्प्रतिब-
न्धकतानिवेशेनापि वारणात् । अप्रसिद्धिनिबन्धना व्याप्तिर्विच्छि-
न्नाविवददादौ न सम्भवति इति वा तदुपेक्षिता ।

यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्र-
तिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तराघटितत्वमिति
कल्पे स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छे-
दविषयितानिरूपकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविष-
यतावच्छेदकरूपाप्रसिद्ध्या असम्भवं दत्त्वा भट्टाचार्येण दूषि-
तम् । अत्र अवच्छेदकत्वद्वयम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् ।

अन्यथा प्रथमावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपं तदा अभाव-
धान् वङ्गभाववान् अभाववाञ्छं ऋद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धक-
ताया अपि वङ्गभाववद्भूतत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतासामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्त-
वृत्तिविषयित्वावच्छेदकाप्रसिद्ध्या असम्भवापत्तेः । एवं वङ्गभा-
ववद्भूतत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्व-
रूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताश्रयविषयित्वावच्छेदकीभूतविशिष्टा-
न्तरं यद् ऋदत्वादिकं तद्वटितत्वादुक्तदोषतादवस्थम् । अतो
द्वितीयावच्छेदकत्वमपि अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् ।

न च स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद् यद्रूपावच्छिन्नविषयितासां-
मान्यं तादृशविशिष्टान्तरविवक्षणे ऋदत्वादिकमादाय न दोष
इति वाच्यम् । एवमपि धूमव्यभिचारिवक्त्रिमान् धूमवान् वङ्गे-
रित्यादौ धूमाभाववद्भूमव्यभिचारिवक्त्रिमदात्मकबाधाव्याख्या-
पत्तेः । तादृशबाधविषयित्वाव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद्विषयितासामान्यकरूपाप्रसिद्धेः ।
तादृशविषयितासामान्यकरूपाप्रसिद्ध्या ऋदो वक्त्रिमान् वङ्ग-
भावाभाववन्निरूपितत्वाभाववद्भूतित्वकालीनधूमात् इत्यादौ
हेतुविशेषणासिद्धिघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिप्रसङ्गाच्च ।

न च स्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-
ताकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद्-
यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तादृशविशिष्टान्तर्गतवटितत्वमि-
त्युक्तौ नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि धूमव्यभिचारिवक्त्रिमान्
धूमवान् वङ्गेरित्यत्र घटकालीनधूमव्यभिचारिवक्त्रिमदात्मकेति-
व्याप्तिः । घटकालीनधूमव्यभिचारिवक्त्रिमान् धूमाभाववान् इति
बाधज्ञानीयघटकालीनधूमव्यभिचारिवक्त्रिमत्त्वावच्छिन्नविषयि-

तानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकताविषयितासामान्यकं विशिष्टान्तरं यद् धूमा-
भाववद्भूमव्यभिचारिवक्त्रिमदादि तदघटितत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु वक्त्रभाववद्भूदवान् धूमाभाववान् तादृशदवांश्च
द इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि बाधविषयित्वावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया बाधविषयित्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितासामान्यकाप्रसिद्धिरेव स्या-
दिति ध्येयम् । यदि च स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नत्वमित्य-
त्रापि स्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव उक्त-
दोषाणां वारणसम्भवे अनतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेशो व्यर्थ इति म-
न्यते, तदा व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्-
प्रतिपक्षत्वे तत्राव्याप्तिः । निरुक्तविशिष्टान्तरं यज्जलवद्भूदादि
तदघटितत्वादिति तद्वारणाय अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेश इति
ध्येयम् ।

अथ स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-
च्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्वावच्छिन्नाविषयकप्र-
तीतिविषयतावच्छेदकत्वोभयाभावकेवलान्वयिकं यत् स्वं तद्वत्त्वं
हेत्वाभासत्वमित्युक्तौ एतत्कल्पस्य निर्दोषत्वे कथं तत् परित्यक्त-
मिति । न च जातिमान् वक्त्रभाववान् इत्यादिज्ञानमादाय
दोषवारणाय स्वावच्छिन्नविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायाञ्च स्वावच्छि-
न्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्य-
कत्वे बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिः, तत्र बाधविशिष्ट-
व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानी-
यतादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितावच्छेदकत्वघ-
टितनिरुक्तोभयाभावस्य केवलान्वयित्वादिति वाच्यम् । तादृश-

प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविष-
यित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वमनिवेश्य यद्रूपावच्छि-
न्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशेनापि जा-
तिमान् वङ्गभाववान् इत्यादिज्ञानवारणसम्भवेन यद्रूपावच्छिन्न-
विषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषय-
कत्वं तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तत्त्वं स्वावच्छिन्ना-
विषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेतदुभयाभावस्य व्यभिचार-
विशिष्टबाधत्वादावसत्त्वात् केवलान्वयित्वविरहेण बाधविशिष्ट-
व्यभिचारादावतिव्याप्त्यनवकाशादिति चेन्न । ऋदे वङ्गभावः
बहुभाववान् ऋद इत्यादिज्ञानद्वयसाधारणैकरूपेण प्रतिबन्धक-
त्वमते तादृशोभयाभावस्य ऋदवृत्तिवङ्गभावत्वादावसत्त्वेन केव-
लान्वयित्वाभावादसम्भवापत्तेः ।

न च ज्ञानद्वयसाधारणैकप्रतिबन्धकत्वमताश्रयणे भट्टाचा-
र्योक्ते यथाश्रुतकल्पे तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकस्वाव-
च्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य ऋदवृत्तिवङ्गभाव-
त्वादावेव तादृशरूपस्य प्रसिद्धत्वादसम्भवद्वानासङ्गतिरिति वा-
च्यम् । भट्टाचार्योक्तकल्पे तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेद-
कविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्य-
ज्ञानीयत्वनिवेशस्यैव आवश्यकत्वेन ऋदवृत्तिवङ्गभावत्वादेस्ता-
दृशविशिष्टान्तरूपत्वाभावात् । अन्यथा बाधविशिष्टव्यभिचा-
रादावतिव्याप्त्यापत्तेः व्यभिचारविशिष्टबाधत्वादेरेव तादृशरूप-
त्वेन प्रसिद्धत्वात् तदवच्छिन्नाघटितत्वस्य तत्र सत्त्वात् । अतएव
भट्टाचार्योक्तकल्पे स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-
मान्यावच्छेदकविषयितावच्छेदकस्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकनिरूप-
कताकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य तादृशविशिष्टा-
न्तरूपदेन विवक्षणे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तादृशत्वेन

तदवच्छिन्नाघटितत्वस्य व्यभिचारादौ सत्त्वादसम्भवदानासङ्ग-
तिरिति निरस्तम् ।

स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छे-
दकविषयितायाम् उक्तयुक्त्या स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूत-
विषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्य आवश्यकत्वेन मेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारत्वादेरपि तादृशत्वाभावात् । एतेन स्वावच्छिन्नविष-
यित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितावच्छेदकः
स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य विशिष्टान्तरपदेन विवक्षणे
वह्न्यभाववद्भूतत्वादेरेवंतादृशत्वादसम्भवदानमसङ्गतमित्यपि अपा-
स्तम् । स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-
च्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकः कश्चित् स्वावच्छिन्नाविष-
यकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवम्भूतं यत् स्वं मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नाघटितत्वमित्यत्रापि प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वद्वयमेव अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् ।

अन्यथा उभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे ऋदो
वह्निमान् धूमात् इत्यत्र मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववान् धूमाभाव-
वान् तादृशवह्न्यभाववांश्च ऋद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया
अपि मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्भूतत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न-
प्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतासामान्याव-
च्छेदकत्वस्य शुद्धवह्न्यभाववद्भूतत्वावच्छिन्नविषयितायामसत्त्वात्
स्वपदार्थाप्रसिद्धेः स्यादतः प्रथमावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्ति-
रूपम् ।

एवञ्च यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकवह्न्यभाववदभावस्य पक्षत्वं संयोगेन वह्नेर्हेतुत्वं
धूमादेः साध्यत्वं तत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन
वह्निविशिष्टाभावरूपाश्रयासिद्धिघटितवह्न्यभाववदभावरूपस्य-

रूपसिद्धावव्याप्तिः । तदघटकवह्निविशिष्टाभावस्य तादृशस्वरूपासिद्धिविषयिताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूततादृशस्वरूपासिद्धिज्ञानीयविषयतावच्छेदकत्वेन तस्या अपि स्वपदेन धर्तुं शक्यत्वात् । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितामामान्यकत्वविवक्षणे च तत्रैव मेयत्वविशिष्टस्वरूपासिद्धाववित्याप्तिः । मेयत्वविशिष्टतादृशसिद्धिविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितासामान्यकस्य अप्रसिद्ध्या स्वपदेन मेयत्वविशिष्टतादृशसिद्धिं धर्तुं शक्यत्वात् ।

अथवा घटत्वावच्छेदेन अभाववदन्यत्ववैशिष्ट्येन प्रतियोगितासम्बन्धेन वङ्गीयवदन्यत्ववैशिष्ट्येन च घटितपक्षतावच्छेदककाभाववदन्यघटकालीनवङ्गीयवदन्यत्वघटकालीनपर्वतो द्रव्यवान् इत्यादिस्थले आश्रयासिद्धिद्वयघटिते वङ्ग्यभाववद्वटेऽवित्याप्तिः । तादृशविशिष्टविषयिताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य स्वभिन्नविशिष्टविषयितामात्र एव असत्त्वेन स्वपदेन तादृशविशिष्टस्य धर्तुमशक्यत्वात् । एवं यत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन नीलत्वस्य वङ्गेश्व प्रत्येकं दोषत्वं तत्र वङ्गिमनीलपर्वतादाववित्याप्तिः स्यात् । अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमपि अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं वाच्यमिति ।

स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्विषयित्वं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव समुदितार्थ इति कल्पे, न च वङ्ग्यभाववद्ब्रह्मत्वावच्छिन्नविषयितायां वङ्गित्वावच्छिन्नानिरूपितत्वसत्त्वात् तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य वङ्ग्यभाववद्ब्रह्मत्वे सत्त्वादसम्भव इति वाच्यम् । तत्तदवच्छिन्नाविशेष्यकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अथ स्वावच्छिन्नविष-

यकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वमित्यत्र अवच्छेदकत्वम् अनतिरिक्त-
वृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यत्रापि तथा ।
अन्यथा उभयदिशि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वे च पर्वतो वक्लि-
मान् धूमात् इत्यादौ पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतेऽतिव्याप्तिः । नच
स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वमित्यत्र स्वरूपसम्ब-
न्धरूपं प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमित्यत्र अनतिरिक्तवृत्तित्वमेव
निवेश्यम् । तथा च पाषाणमयत्वावच्छिन्नपर्वतत्वावच्छिन्नविष-
यकस्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अनतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूप-
कतावच्छेदकरूपाप्रसिद्ध्या पाषाणमयत्ववत्पर्वते नातिव्याप्ति-
रिति वाच्यम् । क्रदो वक्लिमान् धूमात् इत्यादौ जलवान् वज्र-
भाववान् जलवांश्च क्रद इत्यादिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूत-
जलवद्भूदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-
च्छेदकीभूतवज्रभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भूदत्वावच्छिन्नविषयिताया
जलवद्भूदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वासत्त्वेन उदासीनयादृशयादृश-
धर्मावच्छिन्नानिरूपितत्वं तत्रास्ति तादृशतादृशधर्मावच्छिन्ना-
विषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य जलवद्भूदत्वे सत्त्वात् ।

एवमभाववान् वज्रभाववान् अभाववांश्च क्रद इत्यादिज्ञा-
नीयप्रतिबन्धकताया अपि तादृशप्रतिप्रतिबन्धकतासामान्यान्त-
र्गतत्वेन तदनतिरिक्तवृत्तिविषयितावच्छेदकरूपाप्रसिद्ध्या वज्र-
भाववद्भूदादावव्याप्तिश्च । न च उक्तदोषभिया प्रथमावच्छेदकत्व-
मेव अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं विवक्षितं द्वितीयन्तु स्वरूपसम्बन्ध-
रूपमेवेति वाच्यम् । धूमाभाववद्भूमव्यभिचारिवक्लिमदादावव्याप्तेः
धूमाभाववद्भूमव्यभिचारिवक्लिमत्त्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकप्रति-
बन्धकतासामान्यावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तद्रू-
पाप्रसिद्धेः ।

अथ बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न-

प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकोभूतं न बाधत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नविषयित्वमपि तु बाधविशिष्टव्यभिचारविषयित्वम् । तन्न । बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नानिरूपितमिति बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिरुक्ता तत् कथं सङ्गच्छते । तथा हि बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकोभूतं यत्किञ्चिद्विषयित्वं यद्व्यभिचारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयित्वं तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वान्नातिव्याप्तिरिति ।

न च हृदे वङ्गभावः वङ्गभाववान् हृद इत्यादिज्ञानसाधारणप्रतिबन्धकतया वङ्गभाववद्भूदादावसम्भवः वङ्गभाववद्भूदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकोभूताया हृदे वङ्गभाव इति ज्ञानीयहृदत्वविशिष्टवङ्गभावत्वावच्छिन्नविषयिताया वङ्गभाववद्भूदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वात् अतस्तस्य वारणाय तादृशयत्किञ्चिद्विषयित्वे स्वावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वं स्वावच्छिन्नानिरूपितविषयिताकविशिष्टनिरूपितं वा विशेषणं देयमिति बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । कालिकादिसम्बन्धेन वङ्गभाववत्ताज्ञानस्य अप्रतिबन्धकतया स्वरूपसम्बन्धनिवेशस्य आवश्यकतया स्वरूपस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वोभयसम्बन्धमादाय एकप्रतिबन्धकताया दुर्घटत्वात् ।

न च सप्तम्युक्ते विप्रतीतिस्थले स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधारतानिरूपिताधेयता भासते प्रथमान्तत्वस्थले स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधारता इति हृदत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपितनिरूपितत्वविषयतानिरूपितत्वा-

धारतानिरूपितवङ्गभावत्वावच्छिन्नविषयताकनिश्चयत्वेन एकै-
पेक्ष प्रतिबन्धकतया असम्भवः तद्वारणाय स्वावच्छिन्नविषयित्वा-
व्यापकविषयिताशून्यत्वनिवेशनमावश्यकमिति अतिव्याप्तिसङ्ग-
तिरिति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानानामननुगमेन निश्चयत्वान-
नुगमेन च एकप्रतिबन्धकताया वक्तुमशक्यत्वात् ।

कथञ्चिदप्रामाण्यज्ञानानुगमे एतदग्रन्थस्य एकप्रतिबन्ध-
कपरत्वे व्यभिचारघटितबाधसंग्राहकयद्रूपावच्छिन्नविषयित्वात्वं
स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं
तादृशरूपान्तराघटितत्वकल्पे हृदहृत्तिवङ्गभावादेरेव तादृश-
रूपान्तराघटितत्वसम्भवे असम्भवानवकाशात् तदग्रन्थस्य उक्त-
त्तप्रलपितत्वापत्तेः । यदि च बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिप्र-
सङ्गवारणाय स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानह-
तित्वं यद्रूपावच्छिन्नविषयितायां दीयताम् । एवञ्च असम्भवदानं
सङ्गच्छते एव इत्युच्यते, तदा स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न-
प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपितावच्छेदककः
कश्चित् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यस्य एव-
भूतं यत् यत् स्वं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि, तदवच्छिन्ना-
घटितत्वकल्पे असम्भवस्य प्रसक्तौ धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वमादाय
अव्याप्तिदानस्य सन्दर्भविरोधो वज्रायमाण एव । बाधविशि-
ष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ने अतिव्याप्तिभिर्या स्वावच्छिन्नविषयिता-
व्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वाप्रवेशात् ।

यत्तु ऋदे पक्षे महानसीयवङ्गादेः साध्यत्वे महानसीय-
वङ्गभाववद्भूदो वङ्गभाववद्भूदश्च बाध इति तत्र महानसीयवङ्ग-
भाववद्भूदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-
च्छेदकीभूताया वङ्गभाववद्भूदत्वावच्छिन्नविषयिताया महान-
सीयवङ्गभाववद्भूदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वादिति तद्वारणाय ता-

दृशाव्यापकविषयिताशून्यत्वनिवेशनमावश्यकमिति बाधविशिष्ट-
व्यभिचारे अतिव्याप्तिसङ्कतिः । तन्न । वङ्गसामान्याभावबुद्धे-
र्वङ्गबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वेन तत्साधारणैकप्रति-
बन्धकतायां मानाभावात् ।

न च साक्षात्परम्परासाधारणैकनिरूपितत्वस्य स्वयं दूषि-
तत्वात् बाधादावसम्भवात् वङ्गभाववद्भूतत्वावच्छिन्नविषयक-
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतवङ्गभाववद्भूत-
वत्प्रमेयविषयितायां साक्षात् वङ्गभाववद्भूतादिनिरूपितत्वा-
भावादिति तादृशाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वविशेषणं
यत्किञ्चिद्विषयत्वे आवश्यकमिति अतो बाधविशिष्टव्यभिचारे
अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साक्षात्परम्परासाधारणैकनिरूपित-
त्वासम्भवेऽपि यादृशरूपावच्छिन्नघटितानिरूपितत्वस्यैव निवेश-
नीयतया असम्भववारणस्य अतिव्याप्तिवारणस्य च सम्भवात् ।

यदपि क्लृदो वङ्गभाववान् इति ज्ञानीयवङ्गभावत्वावच्छि-
न्नविषयित्वे वङ्गभाववद्भूताद्यनिरूपितत्वेनासम्भव इति यद्रूपा-
वच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नं प्रति स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्न-
प्रतिबन्धकतासामान्यस्य व्यापकत्वं वाच्यम् । तथा च जाति-
मान् वङ्गभाववान् इति ज्ञानसाधारणवङ्गभाववद्भूतत्वावच्छि-
न्नविषयित्वावच्छिन्नं प्रति स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतासामान्यस्य व्यापकताभङ्गेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं
तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्न-
विषयिताव्यापकत्वं वा वाच्यमिति बाधविशिष्टव्यभिचारे अति-
व्याप्तिरिति तत्तुच्छम् ।

यद्रूपावच्छिन्नविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्य-

त्वमेव विशेषणं देयमिति । न तु दोषतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वमतिव्याप्तिवारणासम्भवंबाधकविशेषणसत्त्वे अतिव्याप्तिसम्पादकासम्भववारकविशेषणदानस्य अनौचित्यात् । दोषतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वनिवेशे वङ्गभाववज्जातिमत्कालीनत्वविशिष्टवङ्गभाववद्भूदे अतिव्याप्तिश्च । वङ्गभाववज्जातिमत्कालीनत्वविशिष्टवङ्गभाववद्भूदत्वरूपदोषतावच्छेदकाभिमतस्वावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं न वङ्गभाववज्जातिमत्त्वावच्छिन्नविषयितात्वम्, किन्तु अन्यत् तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वं जातिमान् वङ्गभाववान् इति ज्ञाने वर्तते इति । वङ्गभाववद्भूदत्वावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नं प्रति दोषतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अव्यापकत्वमिति । वङ्गभाववद्भूदत्वावच्छिन्नविषयित्वं न किञ्चिद्विषयितान्तर्गतं किन्तु वङ्गभाववज्जातिमत्कालीनवङ्गभाववद्भूदत्वावच्छिन्नविषयित्वमेव तच्च तादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपितमेवेति ।

अथ बाधाभावविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतापि सामान्यान्तर्गता इति व्यभिचारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयिता न तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदिकेति नासङ्गतिरिति चेन्न । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ तादृशरीत्या शुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वमपि न किञ्चिद्विषयितान्तर्गतं अपि तु मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिकविषयित्वम् इत्यतिव्याप्तिभिरपि प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्य निवेशनीयत्वात् ।

न च द्रव्यत्वं वङ्गमत् द्रव्यत्वाभाववच्छेदकत्वात् इत्यादिस्थलीयवङ्गभाववद्द्रव्यत्वरूपबाधविशिष्टवङ्गभाववद्भूतिशैवालरूपव्यभिचारे अतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारविशिष्टबाधविषयि-

तायाः तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वाभावा-
दिति वाच्यम् । तत्र द्रव्यत्ववद्द्रव्यभाववद्वृत्तिशैवालविशिष्टवद्द्रव्य-
भाववद्द्रव्यत्वविषयिताया अपि तादृशतया तत्र स्वावच्छिन्नानिरूपि-
तत्वादतिव्याप्तिविरहादिति चेन्न । वक्त्रभाववज्जलाभावव-
द्वक्त्रव्यभिचारिजलं वक्त्रमज्जलादित्यादिस्थलीयवक्त्रभावव-
ज्जलरूपबाधविशिष्टव्यभिचारे वक्त्रभाववद्वृत्तिजलरूपेऽति-
व्याप्तिः । तत्रत्यव्यभिचारविशिष्टबाधविषयितायाः तादृशप्रति-
बन्धकतासामान्यान्तर्गतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षग्रहत्वावच्छिन्न-
प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात् ।

नच तत्र जलत्वविशिष्टे वक्त्रितदभाववगाहिज्ञानस्य आहा-
र्थ्यत्वमिति वाच्यम् । जलत्वसामानाधिकरण्येन वक्त्रितदभावयो-
र्ज्ञानात् । नच तादृशविशिष्टस्य पक्षग्रहविरोधितया लक्ष्यत्वमे-
वेति वाच्यम् । जलत्वव्यापकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन वक्त्र-
भावविशिष्टजलरूपबाधविशिष्टव्यभिचारस्य स्वरूपसम्बन्धघटित-
वक्त्रभाववज्जलविशिष्टव्यभिचारात्मकाश्रयासिद्ध्या अन्तर्गतत्वेन
अलक्ष्यत्वात् । न सोऽपि साधीयान् शुद्धस्वरूपसम्बन्धेन वक्त्रभा-
ववज्जलविशिष्टं यत् वक्त्रव्यभिचारिजलं तद्विशिष्टजलत्वव्यापक-
त्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन बाधस्वरूपं तादृशविशिष्टविषयत्वमपि
स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं
तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारानिरूपितत्वेन अतिव्याप्त्यभावात् ।

स्वरूपसम्बन्धेन वक्त्रभाववज्जलाभावबुद्धिं प्रति स्वरूपसम्ब-
न्धेन वक्त्रभावघटितवद्द्रव्यभाववज्जलवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताया
जलत्वव्यापकत्वविशिष्टस्वरूपशुद्धस्वरूपसाधारणस्वरूपत्वेनैव नि-
वेशात् प्रतिबन्धकताया ऐक्यात् । अन्यथा शैवालधर्मिकद्रव्य-
त्ववत्त्ववद्द्रव्यभाववद्द्रव्यत्वाज्ञानयोरपि प्रतिबन्धकताद्वयापत्त्या
पूर्वस्थलत्यागानौचित्यात् ।

अत्र केचित् प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणतत्वे-
 तुमत्पक्षरूपस्य सत्प्रतिपक्षाभिप्रायकमिदम्, तादृशसत्प्रति-
 पक्षविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं प्रति हेतु-
 व्यापकसाध्याभावसमानकालीनतद्देतुमत्पक्षविषयित्वमपि तत्र
 स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वाभावात् तादृशसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः । अथ
 वा प्रागुक्तगगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्वटात्मकबाधे-
 ऽव्याप्तिः । तादृशबाधविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्या-
 वच्छेदकत्वस्य गगनाभाववदभाववद्वृत्तिगगनाभाववदघटत्वाव-
 च्छिन्नविषयितायामपि सत्त्वेन तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वात् ।
 अतस्तद्वारणाय स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञा-
 नवृत्तित्वस्यापि तादृशयत्किञ्चिद्विषयित्वे विवक्षणीयतया व्यभि-
 चारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयिताया धर्तुमशक्यत्वादति-
 व्याप्तिसङ्गतिवारणाय स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिता-
 शून्यत्वस्य यत्किञ्चिद्विषयित्वे विवक्षणीयतया व्यभिचारविशिष्ट-
 बाधत्वावच्छिन्नविषयिताया धर्तुमशक्यत्वादतिव्याप्तिसङ्गतिः ।
 अतएव बहुप्रभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भेदेऽतिव्याप्तिवारणाय वि-
 शिष्टद्वयाघटितोऽपि सफलः, अन्यथा जलवद्भेदविशिष्टवद्भू-
 भाववज्जलत्वावच्छिन्नविषयितायास्तादृशतया तत्र स्वावच्छिन्ना-
 निरूपितत्वात् तादृशविशेषणमनर्थकम् । परन्तु साध्यवदवृत्ति-
 मत्पक्षस्य सत्प्रतिपक्षतामते एतादृशी रीतिर्न सम्भवति,
 विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि निष्फलः । बाधविशिष्टव्यभि-
 चारादावतिव्याप्तिश्च न सन्दर्भविरुद्ध इति ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वमित्यत्र
 स्ववच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपम् । अनतिरिक्तवृत्तित्वञ्च प्रति-
 बन्धकतायच्छेदकत्वमित्यत्र स्वरूपसम्बन्धरूप एव । प्रथमे
 स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशात् । धूमव्यभिचारिवद्भि-

मान् धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमदा-
त्मकबाधेनाव्याप्तिः । अन्यथा तादृशविषयिताव्यापकप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविषयित्वाप्रसिद्धेः तत्राव्याप्तिः । एवंश्च बाधवि-
शिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं व्याप्ति-
ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमात्रमेव न तु साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्व-
मपि तादृशप्रतिबन्धकत्वे बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविष-
यितानिष्ठ-स्वरूप-सम्बन्धरूपावच्छेदकता-निरूपकत्वाभावात् ।

तथाच बाधविशिष्टव्यभिचारत्वविशिष्टविषयित्वावच्छिन्नव्याप्ति-
ज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतबाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्न-
विषयिताया उदासीनघटत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तादृशधर्मा-
वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य बाधविशिष्टव्यभि-
चारत्वे सत्त्वेनातिव्याप्तिसङ्गतिरिति ।

न च तादृशधूमाभाववद्धदविशिष्टधूमव्यभिचारिवह्नित्वाव-
च्छिन्नविषयित्वावच्छिन्न-व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-व्यभि-
चारत्वावच्छिन्नविषयिताया बाधत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन ता-
दृशबाधत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाध-
विशिष्टव्यभिचारत्वे असत्त्वात् तत्र नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
वह्निधूमवान् वह्नेरित्यादौ एकत्र इयमिति रीत्या धूमाभावधूमा-
भाववद्धवृत्तित्ववद्धक्त्वविशिष्टबाधात्मकव्यभिचारेऽतिव्याप्तेर्ग्रन्थ-
कर्तुरभिप्रेतत्वादिति दिक् । एतेन उभयत्रैव स्वरूपसम्बन्धरूपा-
वच्छेदकत्वनिवेशेऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयि-
त्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतासामान्यविवक्षयैव ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
मादाय जलवद्धदादौ प्रागुक्तदोषस्य वारणसम्भवे एतत्कल्पस्य
निर्दोषत्वमिति प्रलपितमपास्तम् ।

न च प्रथमावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपं द्वितीयन्तु अन-

तिरिक्तवृत्तित्वरूपं ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय
 वङ्गभाववद्ब्रूदादावतिव्याप्तिस्तु प्रतिबन्धकतायां निरुक्तोभया-
 भाववत्त्वविवक्षयैव वारणीया । तथा च वङ्गिधूमवान् वङ्गेरि-
 त्यादौ धूमाभावधूमाभाववद्वृत्तित्ववद्वङ्गित्वावच्छिन्नविषयित्वाव-
 च्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिधूमाभाववद्वङ्गिकाली-
 नधूमाभाववद्वृत्तिवङ्गिमत्त्वावच्छिन्नविषयितायां स्वावच्छिन्ना-
 निरूपितत्वसत्त्वात् उक्तातिव्याप्त्यनवकाशेनैव तत्कल्पस्य निर्दो-
 षत्वमिति वाच्यम् । तथा सति वङ्गिव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
 त्वाभाववज्जलं वङ्गिमज्जलात् इत्यादौ वङ्गिव्यापकीभूताभाव-
 प्रतियोगित्ववज्जलाभाववत् तादृशप्रतियोगित्ववच्च जलमित्या-
 दिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया निरुक्तोभयाभाववत्त्वेन सामान्यान्त-
 र्गततया तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयिताव-
 च्छेदकाप्रसिद्ध्या वङ्गिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपाश्रया-
 सिद्धावस्थापत्तिरिति ध्येयम् ।

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविष-
 यकनिश्चयत्वमित्यत्र शेषांशे निश्चयत्वस्य संशयान्यज्ञानत्वरूपस्य
 विवक्षणीयतया तादृशविशिष्टविषयकस्यापि तादात्म्यसम्बन्धेन
 वैशिष्ट्याभिधानादेव उपपत्तौ प्रथमनिश्चयत्वांशप्रवेशनमनति-
 प्रयोजनकमिति चेन्न । तादात्म्येन वङ्गभाववज्जलवद्विषयकनि-
 श्चयविशिष्टस्य वङ्गभाववज्जलवन्मात्रविषयकनिश्चयस्य तादृशो-
 भयविषयकस्य अप्रसिद्धतया तदुभयविषयकज्ञानस्य तादृशप्रत्ये-
 कविशिष्टविषयकत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वविरहात् यादृ-
 शविशिष्टपदेन वङ्गभाववज्जलवद्रूपविशिष्टस्य जलवद्ब्रूदरूपवि-
 शिष्टस्य च धर्तुमशक्यत्वेन वङ्गभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ब्रूदे
 अतिव्याप्यपत्तेः तादृशविषयित्वाव्यापकीभूतद्वयाप्रसिद्ध्या
 असंभवापत्तेर्वा ।

न च यादृशविशिष्टपदेन वङ्गभाववज्जलवद्बुद्धिजलवद्बुद्ध-
रूपविशिष्ट एव धर्तव्यः । तथा च तादृशविशिष्टविषयित्वाव्या-
पकीभूतविषयिताशून्यवङ्गभाववज्जलवद्बुद्धिजलवद्बुद्ध इत्या-
कारकनिश्चयत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया
नातिव्याप्तिरसम्भवो वेति वाच्यम् । यादृशविषयकनिश्चयत्वं प्र-
कृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति इत्यस्यैव सम्यक्त्वे वैशि-
ष्ट्यप्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्त्या किं तदंशे निश्चयत्वव्यावृत्त्यनुसरणेन
वृत्तित्वादिघटितविशिष्टवारणासम्भवस्य प्रागुक्तत्वाच्च ।

न च यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका सती यादृशविशिष्ट-
विषयित्वाव्यापिका या विषयिता यादृशविशिष्टविषयित्वविशिष्ट-
यादृशविषयित्वाव्यापिका वा या विषयिता तच्छून्यत्वनिवेशात्
न पूर्वोक्तदोषाणामवकाश इति वाच्यम् । ऋदपक्षकजातिम-
ज्जलवत्कालीनवद्विसाध्यकानुमितौ जातिमज्जलवत्कालीनवङ्ग-
भाववज्जलवद्बुद्धिजलवद्बुद्धे अतिव्याख्यापत्तेः । जातिमज्जलवत्का-
लीनवङ्गभाववज्जलवद्रूपविशिष्टविषयित्वाव्यापकत्वस्य जाति-
मज्जलवत्तावच्छिन्नविषयितायामभावात् निरुक्ताव्यापकीभूत-
विषयिताशून्यजलवान् जलवत्कालीनवङ्गभाववान् जातिमांश्च
जलवान् इति निश्चयेऽपि जातिमज्जलवत्कालीनवङ्गभाववज्ज-
लवद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टजलवद्रूपविशिष्टविषयक-
निश्चयत्वस्य सत्त्वेन प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
त्वविरहात् यादृशविशिष्टपदेन निरुक्तविशिष्टद्वयस्य धर्तुमश-
क्यत्वात् ।

एतेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नयप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकीभूतविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वाव-
च्छिन्ननिरूप्यताकत्वमिति समुदितार्थः । स्वावच्छिन्नविषयकत्व-
व्यापकयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकत्वं यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वव्यापक-

तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वमिति निष्कृष्टार्थः । न चात्र स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वं यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतायां निवेशनं व्यर्थमिति वाच्यम् । ऋदो वङ्गि-
मान् धूमात् इत्यत्र बह्व्यभाववद्भूदरूपबाधघटकीभूते शुद्धऋदे
अतिव्याख्यापत्तेः । वङ्गभाववद्भूदत्वावच्छिन्नविषयत्वस्य ऋद-
निरूपितत्वेन तादृशविषयितात्वव्यापकत्वस्य शुद्धऋदनिरूपि-
तत्वे सत्त्वादिति ।

न च स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञान-
वृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकं यत्किञ्चित्प्रतिबन्ध-
कत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूप्यताक-
त्वमिति निष्कृष्टार्थमेव वक्तव्यं किं स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्याप-
कत्वनिवेशेनेति वाच्यम् । वह्न्यभाववज्जातिमद्भूदे अतिव्याख्या-
पत्तेः । वह्न्यभाववज्जातिमद्भूदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूत-
विषयिताशून्यज्ञानवृत्तियद्रूपावच्छिन्नविषयितापदेन वह्न्यभाव-
वद्भूदत्वावच्छिन्नविषयिताया धर्तुर्मशंक्यत्वेन यद्रूपपदेन वह्न्य-
भाववज्जातिमद्भूदत्वावच्छिन्नविषयिताया धर्तव्यतया वह्न्यभाव-
वज्जातिमद्भूदत्वावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकत्वस्य तादृशनिरू-
पितत्वे सत्त्वादिति ।

न च यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्व-
मपि निवेशनीयं तावतापि व्यापकतानिवेशापेक्षया, स्ताव-
मिति वाच्यम् । वह्न्यभाववज्जलवृत्तिजलवद्भूदे अतिव्याख्या-
पत्तेः । न च तत्रातिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वमेव
निवेशनमिति वाच्यम् । व्यापकत्वमपेक्ष्य तादृशनिवेशस्यैव
गुरुत्वात् । न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वं यद्रूपावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तराघटितत्वस्य स्वावच्छिन्न-
विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतविषयि-

तानिरूपकतावच्छेदकं सत् स्वावच्छिन्नविषयिताशून्यप्रतीति-
विषयतानिरूपकतावच्छेदकं यद्रूपं तादृशरूपान्तराघटितत्व-
मिति निष्कृष्टार्थत्वे असम्भवमुक्तं भट्टाचार्य्येण तन्न सङ्गच्छते ।

तथा हि स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामा-
न्यावच्छेदक-विषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्वावच्छिन्नविषयि-
ताशून्य-प्रतीति-विषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वैतदुभयाभावकेव-
लान्वयिकत्वात् स्वं तदवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्यादिति-
चेन्न । ऋदे वङ्गाभाववङ्गाभाववान् ऋद इति ज्ञानद्वयसाधार-
णैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वमते तादृशोभयाभावस्य केवलान्वयि-
त्वाभावात् । न च ज्ञानद्वयसाधारणैकप्रतिबन्धकत्वमते अत्र
कल्पे असम्भव एव नास्ति स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्र-
तिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतविषयतानिरूपकतावच्छेदकं
यत् ऋदवृत्ति वङ्गाभावत्वं तस्यापि वङ्गाभाववद्भूतत्वावच्छिन्न-
विषयिताशून्यप्रतीतिविषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वादिति वा-
च्यम् । बाधविशिष्टव्यभिचारे अतिव्याप्तिवारणाय अव्यापकी-
भूतविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वस्य विषयितायां निवेशनीयत्वा-
दिति ।

तथा च बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकी-
भूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकं यत्
बाधविशिष्टव्यभिचारत्वं तस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्न-
विषयिताशून्यप्रतीतिविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वाभावेन ता-
दृशरूपाप्रसिद्धयैव नातिव्याप्तिः । एवम् असम्भवदानं सङ्गत-
मिति । स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे विशेष्यदले वि-
रोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्यमुक्तं भट्टाचार्य्येण । तन्न सङ्ग-
च्छते । घटादेरपि स्वपदे धर्तुं शक्यत्वात् ।

तथा हि यद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये प्रकृतपक्षे

प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावः तत्त्वं बाधत्वम् । एवंरीत्या व्यभिचारत्वादिकं निर्वाच्यम् । तथा च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ घटविषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ पक्षविषयितानिरूपितसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावादिति । घटादिवारणाय तद्वलसार्थक्यमिति । न च वह्निमत्पर्वतरूपतादृशस्थलीयाश्रयासिद्धसंग्रहः तादृशबाधत्वाश्रयवद्वादिघटितत्वादिति वाच्यम् । असिद्धित्वमादाय लक्षणसमन्वयात् ।

स्ववृत्तिहेत्वाभासविभाजकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मवद्विशिष्टान्तराघटितत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । अन्यथा विशेषगुणवद्वघटादेरसंग्रहापत्तेः । गुणवद्वघटादेराश्रयासिद्धित्वादिना साजात्यविरहेऽपि बाधत्वादिना तत्सत्त्वात् । यत्किञ्चित्त्वनिवेशे चाश्रयासिद्धित्वमादायैव तत्र लक्षणसमन्वयः ।

अथ वस्तुभाववान् क्रदो वह्निमान् इत्यादौ वह्निभाववद्भूदरूपबाधेऽव्याप्तिः । तादृशवह्निभावादिघटितत्वात् तद्वारणाय यद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ सामान्ये विरोधिविषयताप्रयुक्तः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावः तत्त्वं बाधत्वम् इत्यादिरीत्या हेत्वाभासविभाजको निर्वाच्यः । तथा च घटादिवारणाय विरोधिविषयताप्रयुक्तदलवैयर्थ्यमिति चेन्न । तथासति विशेषदलवैयर्थ्यप्रसङ्गेन विरोधिताप्रयुक्तदलवैयर्थ्यनिर्वचनानौचित्यात् । न च सिद्धिविषयवारणाय विशेषदलसार्थकं साजात्यघटितविषयितायां विरोधित्वं न देयम् यथा सन्निवेशे वैयर्थ्याभावादिति वाच्यम् । तथा सति विशेषदले विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्याभावेन असङ्गत्यापत्तेरिति दिक् ।

केचित्तु एवंरीत्या बाधत्वादिनिर्वचने स्ववृत्तिहेत्वाभासविभाजकस्य अन्यत्र असत्त्वादसम्भवापत्तेः तादृशस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात् । परन्तु यद्धर्मावच्छिन्नविषयताप्रयुक्तोभयाभावप्रयो-

जकयत्किञ्चिदभावाधिकरणतायां ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वे सति
स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयद्गर्मावच्छिन्नविष-
यितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वं तद्गर्मावच्छिन्नाविषयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकतद्गर्मवत्त्वमिति स्वसजातीयविशिष्ट-
न्तराघटितदलनिष्कर्षः ।

तथा च वङ्गाभाववद्भूदत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यं यत्
सत्प्रतिपक्षद्वन्द्वविवक्षाभावनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्यनिष्ठस्त-
ब्धवैशिष्ट्याभावाधिकरणत्वं तद्भूद्वत्त्वविवक्षाभावसत्प्रतिपक्षविष-
यिताप्रयोज्यमपीति । सत्प्रतिपक्षादिकमेव विशिष्टान्तरं तद-
घटितत्वञ्च वङ्गाभाववद्भूदत्वावच्छिन्नेऽस्तीति तत्र लक्षणसम-
न्वयः । ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वञ्च अभाववान् वङ्गाभाववान्
अभाववाञ्छ द इति निश्चयीयाभाववद्भूदत्वावच्छिन्नविषयिता-
प्रयुक्तत्वमादाय दोषवारणाय एकदेशविषयितामादाय असम्भव-
वारणाय व्यापकत्वपर्यन्तानुसरणम् । विशेषगुणवद्वटादिसं-
ग्रहाय यत्किञ्चित्त्वनिवेशः । तथा च एकदेशे अतिव्याप्तिवार-
णाय विशेष्यदलम् । परन्तु घटादिविषयत्वप्रयुक्ततादृशाधिकर-
णत्वासिद्ध्या स्वपदेन धर्तुमशक्यत्वात् तद्वारकविरोधिविषयता-
प्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्यमिति प्रतियोगिनि स्वत्वान्तर्भाव इति । धूम-
व्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वङ्गेरित्यादिस्थलीयबाधविषयिता-
प्रयोज्यायां प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकर-
णतायां व्यभिचारविषयित्वाप्रयोज्यत्वान्न तादृशविशिष्टान्तरं
व्यभिचारत्वावच्छिन्नमिति नाव्याप्तिरिति ।

न च एवं व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । यद्गर्मावच्छिन्नविषयितापदेन यद्गर्मावच्छिन्नविषयिता-
न्तःपातिविषयिताविवक्षणात् । व्यभिचारविशिष्टमेयत्वविषयि-
तायास्तादृशाधिकरणत्वाप्रयोजकत्वेऽपि व्यभिचारविषयिताया-

सुथात्वाक्षतेः । यद्धर्मपदेन व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादेरपि धर्तृ-
व्यत्वेन स्वसजातीयविशिष्टान्तरघटितं व्यभिचारविशिष्टमेयत्वा-
दिकमपीति नातिव्याप्तिः । एवञ्च तत्कल्पेऽपि व्यभिचारघटित-
बाधे अव्याप्तिदानमग्रे सङ्गच्छते । बाधविषयतान्तःपातिव्यभि-
चारविषयताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावाप्रयोजकाभावाधिकरणतायां
व्यभिचारविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वेन यद्धर्मपदेन बाधत्वादिसंग्र-
हात् ।

स्ववृत्तियावद्धेत्वाभासविभाजके इत्यादिरपि यद्धर्मावच्छिन्न-
विषयतान्तःपातिविषयताप्रयुक्तं निरुक्तोभयाभावप्रयोजकीभूतं
यद्यदभावाधिकरणत्वं तत्तदधिकरणत्वं तद्धर्मावच्छिन्नस्य विशि-
ष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यं तदघटितत्वमित्यर्थः । न च व्यभिचा-
रविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिवारणाय अन्तःपातिविषयतात्वम-
निवेश्य विशेष्यदले विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमित्यत्र स्वीयविरो-
धिविषयताप्रयुक्तमित्यर्थो वाच्यः तथा च न व्यभिचारघटितबा-
धादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । धूमवान् अहृत्तिवक्त्रेरित्यादिसाध-
नाप्रसिद्धिघटितव्यभिचारात्मकधूमाभाववहृत्तिवक्त्रौ तावताप्य-
व्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । उक्तीत्या घटादावतिव्याप्तिवार-
कतया विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलस्य सार्थक्यासम्भवेऽपि आहा-
र्यस्थले एकदेशे अतिव्याप्तिवारकत्वेनैव सार्थक्यसम्भवेन तद्वैय-
र्थ्याभिधानासङ्गतितादवस्थात् ।

विशिष्टान्तराघटितत्वेन अघटितस्य विशिष्टसाध्यसाधन-
ग्रहाविरोधिज्ञाननिष्ठविषयितासम्बन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक-
तानत्रिरिक्तवृत्तित्वादिरूपस्य व्यभिचारादिविभाजकस्य अत्र
निवेशादिति भट्टाचार्यः । अत्र विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधि-
त्वानिवेशे पर्वतो धूमवान् अहृत्तिसत्त्वात् इत्यत्र धूमाभाववहृ-
त्तिसत्त्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिः उक्तव्यभिचारत्वेन स्वसजातीय-

विशिष्टान्तरं यद्वृत्तिसत्त्वं तद्वटितत्वात् तद्वारणाय यदि विशिष्टसाधनग्रहाविरोधित्वमात्रं निविशते तदा ह्रदः प्रतियोगिता-
नवच्छेदकवह्नित्ववत्वान् जलात् इत्यत्र स्वव्यापकसाध्यसामा-
नाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्रहविरोधिविषयजलसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिः । तस्यापि
उक्तव्यभिचारत्वेन स्वसमातीयविशिष्टान्तरं यत् प्रतियोगिताव-
च्छेदकवह्नित्वं तद्वटितत्वात् । अतो विशिष्टसाध्यग्रहाविरो-
धित्वस्यापि निवेशः ।

न च एतद्विशेषणप्रक्षेपेऽपि उक्तव्यभिचारद्वये अव्याप्तिवा-
रणमशक्यम् उक्तविशिष्टान्तरद्वयस्यैव विशिष्टसाध्यसाधनग्रहा-
विरोधिज्ञाननिष्ठविषयितासम्बन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतान-
तिरिक्तवृत्तित्वादिति वाच्यम् । अभिप्रायापरिज्ञानात् उक्तविशे-
षणेन विशिष्टसाध्यग्रहत्वाव्यापकत्वे सति विशिष्टसाधनग्रहत्वा-
व्यापकत्वे च सति यद्व्याप्तिग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धत्वं तन्निरू-
पितप्रतिबन्धकतायाः शुद्धविषयित्वसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धक-
तातिरिक्तवृत्तित्वेन स्वसाजात्याभावान्नाव्याप्तिरिति ।

न च स्ववृत्तियावद्धेत्वाभासविभाजकरूपेण साजात्यं विव-
क्षणीयं तथा च बाधादिवटकव्यभिचारादौ बाधत्वाद्यसत्त्वात् न
तादृशबाधादिसाजात्यमतस्तत्संग्रहसम्भव इति वाच्यम् । एवं
सति बाधविशिष्टव्यभिचारादौ स्ववृत्तिबाधत्वव्यभिचारत्वादि-
यावद्धर्मेण स्वसजातीयविशिष्टान्तरस्य व्यभिचारविशिष्टबाधादेः
प्रसिद्धावपि तद्वटितत्वादतिव्याप्तेरिति भट्टाचार्यः । ननु स्ववृ-
त्तिहेत्वाभासविभाजकं यदयद्रूपं तत्प्रत्येकाश्रयविशिष्टान्तर-
वटितयदयत्तदन्यत्वस्य प्रकृते विशेषणत्वान्नातिव्याप्तिः । तथा
हि बाधविशिष्टव्यभिचारवृत्ति तादृशरूपं यद्बाधत्वं व्यभिचार-
त्वञ्च तत्प्रत्येकाश्रयो बाधो व्यभिचारश्च तद्वटितत्वात् इत्यनुगमः

ज्ञानवृत्तिहेत्वाभासविभाजकरूपत्वव्यापकभिन्नत्वम् । व्यापक-
त्वन्तु स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन । स्वाश्रयत्वन्तु स्वाविषयकप्रती-
तिविषयत्वाधेयत्वोभयसम्बन्धेन । आधेयत्वन्तु स्वाविषयकप्रती-
त्यविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् । वृत्तित्वन्तु पर्याप्तिसम्बन्धा-
वच्छिन्नाधेयत्वरूपं ग्राह्यम् । तथा च बाधविशिष्टव्यभिचार-
वृत्तिबाधत्वादिरूपत्वव्यापकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारे सत्त्वेन
तत्र तदन्यत्वासत्त्वादिति वाच्यम् । तथापि अवच्छेदावच्छेदेन
बाधादौ लक्षणासम्भवात् नैष सारसिंहः पन्था इति ध्येयम् ।

यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिमामान्ये विरोधि-
विषयताप्रयुक्तप्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वप्रकृतसाध्यव्याप्ति-
विशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वोभयाभावाधिकरणतातद्रूपावच्छि-
न्नत्वं भट्टाचार्येणाभिहितम् । तत्र निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान्
धूमात् इत्यत्र पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतविषयकनिश्चयोत्तरानु-
मितिसामान्ये प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य प्रकृत-
पक्षे प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च
उभयाभावसत्त्वात् ।

एवं स्वविषयिताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्योभया-
भावप्रयोजिका पाषाणमयो न वह्निमान् पर्वतश्च पाषाणमय
इति ज्ञानोत्तरज्ञाननिष्ठा प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहि-
त्वाभावाधिकरणता तत्कत्वमपि पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतेऽस्ति
पाषाणमयत्वावच्छेदेन वज्रभावाप्रसिद्ध्या विशिष्टान्तरविषयि-
त्वाप्रयोज्यत्वस्य तदधिकरणतायामक्षतत्वात् । ततो यद्रूपाव-
च्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये तादृशोभयाभाववत्त्व-
मपहाय विरोधिविषयताप्रयुक्तस्तादृशोभयाभाववत्त्वं निवेशि-
तम् । तथा च प्रतिबन्धकज्ञानोत्तरवर्तिज्ञाननिष्ठोभयाभावप्र-
योजकत्वस्य प्रतिबन्धकज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयि-

तायामेव स्वीकारात् । पाषाणमयो न वज्रिमान् इति ज्ञान-
शून्यकालीनपाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतविषयकज्ञानोत्तरानुमिति-
विरोधिविषयत्वाप्रयुक्तत्वविशिष्टतादृशोभयाभावाधिकरणतायाः
सत्त्वात् इति न पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतविषयकनिश्चयोत्तरानु-
मितित्वव्यापकविरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावाधिकरणताकत्वम्
इति न पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतेऽतिव्याप्तिः । निर्वज्रिः पर्वतो
वज्रिमान् धूमात् इत्यत्र वज्रिमत्पर्वतरूपाश्रयासिद्धिविषयक-
निश्चयोत्तरानुमितिनिष्ठा या तादृशोभयाभावाधिकरणता सापि
निर्वज्रिपर्वतत्वविशिष्टे वज्रिवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकस्य पर्वतत्वा-
वच्छिन्ने वज्रभावावगाहित्वस्य अभावप्रयोजिका या वज्रिमत्पर्व-
तविषयता तत्प्रयोज्या भवति व्यापकाभावप्रयोज्यत्वस्य अवश्यं
व्याप्याभावे सत्त्वात् ।

ननु निर्वज्रिपर्वतत्वविशिष्टे वज्रिवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापिका
न अनाहृत्यज्ञानीयपर्वतत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवज्रभाव-
विषयता निर्वज्रिः पर्वत इति ज्ञानीयवज्रभावप्रकारतानिरूपित-
पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां वज्रिप्रकारत्वानिरूपिततया आहा-
र्यज्ञानावृत्तित्वात् । नच निर्वज्रिः पर्वतो वज्रिमान् इति ज्ञानस्य
प्रत्यक्षरूपतया उपनयसन्निकर्षमर्थ्यादया निर्वज्रिः पर्वतो वज्रि-
मान् निर्वज्रिपर्वतश्च इत्याकारकसमूहालम्बनप्रत्यक्षे बाधका-
भावात् आहार्यज्ञानवृत्तित्वमपि तादृशविषयतायामक्षतमेवेति
वाच्यम् । यत्र च पर्वतो वज्रिमान् इति बाधनिश्चयो वर्तते,
तदुत्तरं निर्वज्रिपर्वतत्वविशिष्टे वज्रिज्ञानं जायतामितीच्छा,
तदुत्तरं निर्वज्रिः पर्वतो वज्रिमान् इत्येव ज्ञानं जायते, न तु
समूहालम्बनतया निर्वज्रिः पर्वतो वज्रिमान् पर्वतश्च निर्वज्रिरिति
ज्ञानं केवलं पर्वतत्वावच्छिन्ने वज्रभाववत्ताबुद्धिं प्रति पर्वतत्वा-
वच्छिन्ने वज्रभावप्रकारकनिश्चयेच्छाविरहविशिष्टपर्वतधर्मिक-

वक्लिमत्तानिश्चयाभावस्य जनकत्वात् तदभावस्य तत्रासत्वात् ।
तथा च निर्वक्लिः पर्वत इति ज्ञानीया या प्रतिबध्यतावच्छेदकी-
भूतविषयता तस्याः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्या-
पकत्वविरहात् कथं वक्लिमत्पर्वतविषयताया व्यापकाभावप्रयो-
जकतया व्याप्याभावप्रयोजकत्वमिति चेन्न । व्यापकतावच्छेद-
कावच्छिन्नाभावप्रयोजकस्य वक्लिमत्पर्वतविषयकत्वस्य एव व्या-
प्याभावप्रयोजकत्वात् । तथा च पर्वतत्वावच्छिन्ने वक्लिभावाव-
गाहितात्वस्य निर्वक्लिपर्वतत्वविशिष्टे वक्लिप्रवगाहिताव्यापकताव-
च्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावप्रयोजकस्य वक्लिमत्पर्वतविषयत्वस्य
निर्वक्लिपर्वतत्वविशिष्टे वक्लिवैशिष्ट्यावगाहित्वघटितोभयाभावप्र-
योजकत्वमक्षतमिति ।

मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणाय स्वविषयताप्र-
योज्यविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्योभयाभावप्रयोजकाभावाधिक-
रणताकत्वं भट्टाचार्य्येण निवेशितम् । उभयाभावप्रयोजकाभावा-
धिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वमात्रोक्तौ यदनुमि-
त्यव्यवहितपूर्वं ऋदे वङ्गनुमितिसामग्री नास्ति वङ्गभाववद्भूदवि-
षयकनिश्चयोऽपि नास्ति तदनुमितिनिष्ठोभयाभावप्रयोजिकाया
अभावाधिकरणताया ऋदधर्मिकवङ्गनुमितिसामग्र्यभावमात्रप्र-
योज्याया विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वात् विशिष्टान्तरविष-
यित्वाप्रयोज्यतदधिकरणताकमेयत्वविशिष्टवङ्गभाववद्भूदे अति-
व्याप्तिर्दुर्वारैव । अतः स्वविषयताप्रयोज्यत्वदलम् । तथा च
अनुमितिसामग्र्यभावमात्रप्रयोज्यायां तादृशाधिकरणतायां मेय-
त्वविशिष्टवङ्गभाववद्भूदविषयित्वाप्रयोज्यत्वान्न स्वपदेन मेयत्व-
विशिष्टवङ्गभाववद्भूदोपादानसम्भवः ।

ननु विषयताप्रयुक्तत्वनिवेशेनैव सामग्र्यभावमात्रप्रयोज्यो-
भयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतामादाय अतिव्याप्तिवारणस-

अवस्वविषयताप्रयोज्यत्वनिवेशनं व्यर्थमिति वाच्यम् । एवमपि पर्वतो धूमवान् वङ्गेरित्यत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन धूमस्य साध्यतायां तत्र पर्वतत्वावच्छेदेन धूमाभावनिश्चयोत्तरानुमिती या तादृशोभयाभावप्रयोजकप्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणता तस्या मेयत्वविशिष्टधूमव्यभिचारिवङ्गित्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद् व्यभिचारित्वं तदवच्छिन्नविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वात् भ्रमीय-बाधविषयताप्रयोज्यत्वाच्च पर्वतत्वावच्छेदेन धूमाभावाप्रसिद्ध्या विशिष्टान्तरपदेन बाधमुपादाय तादृशाधिकरणतायां न विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वसम्भवः । स्वविषयताप्रयोज्यत्वदलनिवेशे च अत्र विषयताप्रयोज्यतादृशाभावाधिकरणतायां न मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयताप्रयोज्यत्वमिति न मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः ।

न च धूमव्यभिचारिवङ्गिधूमवान् वङ्गेरित्यादौ मेयत्वविशिष्टधूमव्यभिचारिवङ्गिविषयताप्रयोज्याया मेयत्ववान् धूमाभाववान् धूमव्यभिचारिवङ्गिश्च मेयत्ववान् इति ज्ञानोत्तरानुमितिनिष्ठायाः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताया मेयत्वावच्छेदेन धूमाभावाप्रसिद्ध्या विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वेन मेयत्वविशिष्टधूमव्यभिचारिवङ्गावतिव्याप्तितादवस्थात् । यद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयताप्रयुक्तयदभावाधिकरणताप्रयुक्तोभयाभावाधिकरणता स्वविषयताप्रयुक्तविशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यतदाभावाधिकरणताकत्वमेव विवक्षणीयम् । तथाच मेयत्वविशिष्टधूमव्यभिचारिवङ्गिविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये पक्षे साध्यव्याप्यहेत्ववगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयुक्त एव निरुक्तोभयाभावः । एवञ्च पर्वतो धूमवान् वङ्गेरित्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन

धूमवत्त्वनिश्चयोत्तरानुमितिनिष्ठायाः प्रकृतपक्षे साध्यवैशिष्ट्याव-
गाहित्वाभावाधिकरणताया विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वेऽपि
मेयत्वविशिष्टधूमव्यभिचारिवह्निविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसा-
मान्ये तादृशोभयाभावो व्याख्यवगाहित्वाभावप्रयुक्त एव । तादृ-
शव्याख्यवगाहित्वाभावाधिकरणतायां विशिष्टान्तरशुद्धव्यभिचार-
विषयत्वाप्रयोज्यत्वविरहेणातिव्याप्तिविरहात् कथं स्वपदोपादा-
नमिति वाच्यम् । एवमपि पर्वतो वङ्गरमाववान् ऋदश्च पर्वत
इतिज्ञानोत्तरानुमितिनिष्ठा या पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वा-
भावाधिकरणता भ्रमीयविषयतामात्रप्रयोज्या तस्या विशिष्टा-
न्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वात् ऋदो वङ्गिमान्
धूमात् इत्यादौ मेयत्वविशिष्टवह्ण्यभाववद्भूदेऽतिव्याप्तिः । अतः
केवलं विषयतामपहाय स्वविषयताप्रयोज्यत्वनिवेशनम् ।

विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्योभयाभावप्र-
योजकाधिकरणतामात्रनिवेशे ऋदो वङ्गिमान् इत्यत्र मेयत्व-
व्याप्यवह्ण्यभाववद्भूदेऽतिव्याप्तिः । वह्ण्यभाववद्भूदो मेयत्वव्याप्य-
वान् इति परामर्शीया या विषयता तत्रयोज्यत्वस्य वह्ण्यभावव-
द्भूदो मेयत्ववान् इत्यनुमितिनिरूपिताया वङ्गरभाववद्भूदविषय-
तायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वेन उभयाभावप्रयोजिका-
यास्तस्याः सत्त्वेन विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वेन च तद्विष-
यत्वाधिकरणत्वस्य मेयत्वव्याप्यविशिष्टवह्ण्यभाववद्भूदेऽपि सत्त्वात् ।

न च यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये
विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपानवच्छिन्ना या विरोधिवि-
षयतानिष्ठप्रयोजकता तन्निरूपितप्रयोज्यत्वविशिष्टं यत् तादृशो-
भयाभावाधिकरणत्वं तद्रूपवत्त्वमेव लक्षणम् । तद्रूपवत्त्वस्यैव
लक्षणे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारवारणं सम्भवति । तथा हि मेय-
त्वविशिष्टव्यभिचारविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिनिष्ठा या तादृशो-

भयाभावाधिकरणता तस्यां विशिष्टान्तरव्यभिचारविषयतात्व-
व्यापकरूपव्यभिचारविषयतात्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविष-
यताप्रयोज्यतया न विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपानव-
च्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वम् ।

एवञ्च स्वतन्त्रविशिष्टान्तरघटितत्वनिवेशनं व्यर्थमेव किन्तु
विरोधिविषयतायां मुख्यविशेष्यतात्मकत्वमवश्यं निवेशनीयम् ।
अन्यथा व्यभिचारविषयिताया धूमाभाववृत्तित्वप्रकारतानिरू-
पितवह्नित्वावच्छिन्नविषयतात्वेनैव वह्नित्वावच्छिन्नविषयतानि-
रूपितधूमाभाववृत्तित्वप्रकारताया अपि वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्य-
तानिरूपितधूमाभाववृत्तित्वप्रकारतात्वेन प्रयोजकतया तादृश-
प्रकारतात्वस्य विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकत्वविरहात् तादृ-
शप्रकारतानिष्ठप्रयोजकताया विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापक-
रूपानवच्छिन्नतया तादृशप्रकारतानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्र-
योज्यत्वं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसा-
मान्यवृत्त्युभयाभावाधिकरणतायां सत्त्वेऽपि न मेयत्वविशिष्टव्य-
भिचारेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यत्र ह्रदत्वावच्छेदेन वह्नेः
साध्यता तत्र ह्रदत्वव्यापकत्वविशिष्टवह्न्यभावप्रतियोगिकविशे-
षणताविशेषेण वह्न्यभाववद्भ्रदस्य दोषत्वम् ।

एवं केवलविशेषणताविशेषसम्बन्धेन वह्न्यभाववद्भ्रदस्यापि
दोषत्वम् । तत्र ह्रदत्वावच्छेदेन वह्न्यभावेऽव्याप्तिः । तथा हि
ह्रदत्वावच्छेदेन वह्न्यभावावगाहनिश्चयोत्तरानुमितिनिष्ठह्र-
दत्वावच्छेदेन वह्न्यवैशिष्ट्यावगाहित्वघटितोभयाभावाधिकरण-
तायां ह्रदत्वावच्छेदेन वह्न्यवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रति-
बध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकं यत् वह्न्यभावप्रकारतानि-
रूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वं तेन रूपेण ह्रदत्वव्यापकवह्न्य-
भावप्रतियोगिकविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावप्रकार-

तानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां हृदत्वावच्छेदेन वक्त्रिवै-
शिष्ट्यावगाहितवघटितोभयाभावप्रयोजकतया न तादृशोभयाभा-
वाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपानवच्छिन्न-
प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वस्य सम्भवः ।

एवं घटो विशेषगुणाभावगुणसामान्याभावोभयवान् इत्यादौ
विशेषगुणवद्घटो बाधः । तत्रानुमितौ विशेषगुणाभावप्रकारक-
बुद्धित्वावच्छिन्ना एवं गुणसामान्याभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्ना
चापरा प्रतिबध्यता । तथा च तादृशप्रतिबध्यताभेदेन प्रतिबन्ध-
कतापि गुणवद्घटविषयकनिश्चये विशेषगुणवद्घटविषयकनिश्चये-
ऽपि भिन्नाभिन्ना भवति इत्युभयस्यैव दोषत्वं तत्र विशेषगुण-
वद्घटेऽव्याप्तिः । विशेषगुणवद्घटविषयकनिश्चयोत्तरानुमिति-
सामान्ये या तादृशोभयाभावाधिकरणता तस्या गुणवद्घटरूप-
विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकगुणत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपित-
घटत्वावच्छिन्नविषयितात्वेनैव अवच्छिन्ना या प्रयोजकता तन्नि-
रूपितप्रयोज्यत्वमेव स्वीक्रियते न तु विशेषगुणत्वावच्छिन्नविष-
यितानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविषयितात्वेन अवच्छिन्ना प्रयोज-
कता तन्निरूपितप्रयोज्यत्वान्तरमपि गौरवात् ।

तथा च विशेषगुणवद्घटविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिनिष्ठो-
भयाभावाधिकरणताया न विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपाव-
च्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वसम्भवः । स्वविषयताप्रयो-
ज्यविशिष्टान्तर-विषयत्वाप्रयोज्योभयाभावाधिकरणताकनिवेशे
च हृदत्वावच्छेदेन वक्त्रिवैशिष्ट्यावगाहितवघटितोभयाभावप्रयो-
जिका यथा हृदत्वव्यापकवक्त्रिप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
वक्त्रिवैशिष्ट्यावगाहितत्वाभावाधिकरणता तथा हृदत्वावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितवक्त्रित्वाव-
च्छिन्नप्रकारताकत्वसामान्याभावेऽपि । एवं विशेषगुणाभावः

गुणाभावोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वघटितोभयाभावप्रयोजिका घट-
विशेष्यगुणाभावप्रकारकत्वसामान्याभावाधिकरणतापि । तयोश्च
प्रत्येकं हृदत्वसामानाधिकरण्येन वङ्गभावरूपविशिष्टान्तरविष-
यितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वहृदत्वावच्छेदेन वङ्गभाव-
प्रयोज्यताया एव गुणवद्घटरूपविशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरू-
पावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वविशेषगुणवद्घटरूपविषयतायाश्च प्रयोज्य-
तायाः सत्त्वात् उक्तस्थले हृदत्वावच्छेदेन वङ्गभावरूपबाधे
विशेषगुणवद्घटरूपबाधे च नाव्याप्तिः ।

स्वविषयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्योभयाभावाधि-
करणताकत्वमात्रनिवेशे धूमवान् धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूम-
वान् वङ्गेरित्यत्र बाधेऽव्याप्तिः । बाधविषयताप्रयोज्याया निरु-
क्तोभयाभावाधिकरणताया व्यभिचाररूपविशिष्टान्तरविषयता-
प्रयोज्यत्वनियमात् । अत उभयाभावप्रयोजिकाभावाधिकरणतायां
स्वविषयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यनिवेशनं भट्टाचा-
र्येण कृतम् । तथा च उभयाभावप्रयोजिका या पक्षे साध्यवै-
शिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणता तस्यां व्यभिचारविषयतात्व-
व्यापकरूपेण व्यभिचारविषयताया अप्रयोज्ययोजकतया व्यभि-
चाररूप-विशिष्टान्तर-विषयतात्व-व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्व
तत्राक्षतमेव ।

न च यत्र धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमाभाववान् इति बाध-
निश्चयोत्तरं धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमव्याप्यवह्निमान् इत्या-
हार्यनिश्चयः तज्ज्ञाननिष्ठा या उभयाभावाधिकरणता तस्याञ्च
न व्यभिचारविषयतायाः प्रयोजकत्वं किन्तु बाधविषयतात्वेनैव
इति तदधिकरणतामादायैव स्वविषयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरवि-
षयित्वाप्रयोज्योभयाभावाधिकरणताकत्वं व्यभिचारघटितबाधे
स्थास्यतीति तादृशोभयाभावप्रयोजिकाभावाधिकरणतापर्यन्त-

निवेशनं विफलमिति वाच्यम् । यादृशव्यभिचारघटितबाधविष-
यकज्ञानान्तरं पक्षे साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहि आहार्यज्ञानं
न जातं तादृशव्यभिचारघटितबाधान्तरज्ञाने निरुक्तोभयाभा-
वाधिकरणताया व्यभिचाररूपविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापक-
रूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वनियमात् तादृशव्यभिचारघटितबाधै
अव्याप्तिवारणार्थमेव उभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्व-
पर्यन्तानुधावनम् । एवं हृदो वक्त्रिमान् धूमात् इत्यत्र हृदत्वा-
वच्छेदेन वक्त्रेः साध्यता यत्र, तत्र हृदत्वावच्छेदेन वक्त्रभावस्य
दोषत्वानुपपत्तिः । हृदत्वावच्छेदेन वक्त्रभावनिस्योत्तरोभया-
भावाधिकरणताया हृदत्वसामानाधिकरण्येन वक्त्रभावरूपवि-
शिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वनियमात् । अतस्तादृशानुधावन-
मिति चिन्त्यम् ।

ननु धूमव्यभिचारिवक्त्रिमान् धूमवान् वक्त्रेरित्यत्र धूमा-
भाववद्धूमव्यभिचारिवक्त्रिमद्विषयकनिस्योत्तरानुमितिनिरुक्तोभया-
भावप्रयोजकाभावाधिकरणताया बाधविषयतान्तःपातित्वेन
विशिष्टान्तरव्यभिचारविषयताप्रयोज्यतया विशिष्टान्तरयत्किञ्चि-
द्विषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वं भट्टाचार्येण निवेशि-
तम् । अत्रेदं बोध्यम् । यद्यपि हृदो वक्त्रिमान् धूमात् इत्यादा-
वपि वक्त्रभाववद्भूदादिरूपबाधविषयिताप्रयोज्योभयाभावप्रयो-
जकाभावाधिकरणतायां वक्त्रभावादिरूपविशिष्टान्तरविषयि-
ताया अपि बाधविषयितान्तःपातिविषयितात्वेन प्रयोजकतया
विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकत्वानिवेशे असम्भव एव दातु-
मुचितः । तत्रापि यद्विषयकनिस्योत्तरानुमितिसामान्ये निरु-
क्तोभयाभावः तादृशविशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वनिवेशे व-
क्त्रभावादिविषयताप्रयोज्यत्वस्य वक्त्रभाववद्भूदविषयिताप्रयोज्य-
त्वस्य च निरुक्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतासंख्येऽपि न

वङ्गाभाववद्भूदादौ लक्षणासङ्गतिः । केवलवङ्गाभावविषयक-
निश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये तादृशोभयाभावविरहात् विशिष्टा-
न्तरपदेन केवलवङ्गाभावस्य धर्तुमशक्यत्वात् । धूमव्यभिचारि-
वङ्गिमान् धूमवान् वङ्गेरित्यत्र धूमव्यभिचारिवङ्गिमद्विषयकनि-
श्चयोत्तरानुमितिसामान्ये एव तादृशोभयाभावसत्त्वात् तादृश-
विशिष्टान्तरपदेन व्यभिचारस्य धर्तुं शक्यतया व्यभिचारादिक-
मादाय धूमाभाववद्भूमव्यभिचारिवङ्गिमति अव्याप्तिवारणार्थं
विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशन-
मावश्यकमिति ।

ननु वङ्गादिधर्मिकव्याप्तिग्रहं प्रति धूनाभाववद्भूतित्वप्र-
कारतानिरूपितवङ्गित्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपित-
विशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धत्वमावश्यकं वाच्यम् । अन्यथा
जातिमान् धूमाभाववद्भूतिरिति ज्ञानोत्तरमपि वङ्गिधर्मिकधूम-
व्याप्तिग्रहानुत्पादप्रसङ्गात् । एवञ्च मेयत्वविशिष्टधूमव्यभिचारि-
वङ्गावतिव्याप्तिवारणं दुःशक्यम् । तथा हि तत्र विशिष्टान्तरं
यत् धूमव्यभिचारिवङ्गादि तद्विषयतात्वव्यापकं न धूमाभाव-
वद्भूतित्वप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नवङ्गित्वनिष्ठावच्छेदकता-
कविशेष्यतात्वम् । जातिमान् धूमाभाववद्भूतिरिति ज्ञानीयविष-
यतायां व्यभिचारात् । किन्तु धूमाभाववद्भूतित्वप्रकारतानिरू-
पितवङ्गित्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वमेव । तादृशञ्च रूपं न शुद्ध-
वङ्गित्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकम् इति
न तदवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रयोज्यत्वस्य व्याप्तिविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां सत्त्वसम्भवः ।

तथा च कथं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारे अतिव्याप्तिवारणमिति
विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयविशिष्टा-
न्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वमेव निवेशनीयम् ।

तथा च धूमाभाववद्वृत्तिवद्विषयविषयितात्वव्यापकी-
भूतविषयिताशून्यं विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्ना-
प्रयोज्यत्वमेव । न जातिमान् धूमाभाववद्वृत्तिरिति ज्ञानं किन्तु
धूमाभाववद्वृत्तिवद्विषयितात्वव्यापकं धूमाभाववद्वृत्तित्वप्रका-
रतानिरूपितवद्वृत्तिवद्विषयितात्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतावशिष्टतात्वा-
मपि । तद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वस्य व्याप्ति-
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां सत्त्वात् न मेयत्व-
विशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिः ।

एवञ्च विशिष्टान्तरविषयताव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानी-
यविषयतानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वस्य अभावविवक्षणे
धूमव्यभिचारिवद्भिमान् धूमवान् वह्नेरित्यत्र बाधेन अव्याप्ति-
रिति व्यभिचाररूपविशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिता-
शून्यज्ञानं धूमव्यभिचारिवद्भिमान् धूमाभाववान् इति बाधविष-
यकज्ञानं किन्तु धूमव्यभिचारिवद्भिरिति केवलव्यभिचारविष-
यकं ज्ञानं तदौयविषयिता तु न प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्या-
वगाहित्यप्रतिबन्धकतावच्छेदिकेति । तन्निष्ठप्रयोजकतानिरू-
पितप्रयोज्यत्वाभावस्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकर-
णतायां सत्त्वात् तादृशयत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतात्वनिवेशन-
मफलम् ।

न चेवं मेयत्वविशिष्टधूमव्यभिचारिवद्भावतिव्याप्तिः मेयत्व-
विशिष्टधूमव्यभिचारिवद्भिरविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिनिष्ठा या
उभयाभावप्रयोजकाधिकरणता धूमव्यभिचारिवद्भिरूपविशिष्टा-
न्तरविषयतात्वव्यापकीभूतविषयताशून्यधूमव्यभिचारवद्भिः इ-
त्याकारकज्ञानीयविषयताया मेयत्वविशिष्टधूमव्यभिचारोक्तिज्ञा-
नादतिव्याप्तिः तादृशविषयताप्रयोज्यत्वात् संपूर्ववर्तिज्ञानीयविष-

यताया एव स्तोत्तरवर्तिज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभाव-
प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । एवमपि विशिष्टान्तरविषयित्वाव्या-
पकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयविषयतावृत्तिरूपपर्याप्त्यवच्छेदक-
ताकप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभावविवक्षणे अतिव्याप्तिवा-
रणं सम्भवति । केवलं धूमव्यभिचारिवङ्गिरितिज्ञानीया या विष-
यता तद्वृत्तियद्भूमाभाववद्वृत्तित्वप्रकारतानिरूपितवङ्गित्वावच्छि-
न्नविषयतात्वं तेन रूपेणैव मेयत्वविशिष्टधूमव्यभिचारिवङ्गिविष-
यतायाः तदनन्तरज्ञाननिष्ठोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतायां
प्रयोजकत्वात् इति चेत् । सामान्यतो विशिष्टान्तरविषयत्वा-
व्यापकीभूतविषयताशून्यग्रहस्यापि विषयताशून्यग्रहस्यापि
प्रसिद्धिरिति विशिष्टान्तरविषयताया घटादिज्ञानेऽपि सत्त्वात् ।
तत्र च व्यभिचारविषयताया अभावत्वात् व्यभिचारविषयताया
अभावात् व्यभिचारविषयताया अपि विशिष्टान्तरविषयत्वाव्या-
पकत्वेन तच्छून्यत्वस्य व्यभिचारविषयकज्ञानेऽप्यभावात् किन्तु
स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्यद्रूपं प्राति-
स्विकरूपेण तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्य-
ज्ञानवृत्तिविषयतानिष्ठधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकताप्रयोजकतानिरूपि-
तप्रयोज्यत्वाभावकूट एव निवेशनीयः ।

तथा च मेयत्वविशिष्टव्यभिचारे नातिव्याप्तिः व्यभिचारवि-
षयत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानवृत्तिविषयतानिष्ठधर्मपर्या-
प्त्यवच्छेदकताकप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वस्य मेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारविषयकज्ञानोत्तरज्ञाननिष्ठोभयाभावप्रयोजकाभावाधि-
करणतायाम् अक्षतत्वात् । एवञ्च घटाभाववद्भूतलविषयत्वा-
प्रयोज्यत्वस्य पटाभाववद्भूतलविषयत्वाप्रयोज्यत्वस्य प्रातिस्विक-
रूपेण निवेशः कर्तव्यः । तदपेक्षया स्वावच्छिन्नविषयत्वाव्याप-
कीभूतविषयताशून्यज्ञानवृत्तिः या स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीति-

विषयतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविषयता तत्प्रयोज्यत्वाभाव
एव निवेशनीयः । तथा च घटाभाववद्भूतलविषयतायाः स्वाव-
च्छिन्नविषयत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानवृत्तित्वविरहात् न
तदप्रयोज्यत्वस्य न तादृशकूटान्तर्गतत्वम् । एवञ्च धूमव्यभि-
चारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचारि-
वह्निमद्विषयत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीया या धूमव्य-
भिचारिवह्नित्वावच्छिन्नविषयता तस्याः साध्यवत्ताग्रहप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकतया पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकर-
णताप्रयोजकत्वेन धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमति अव्याप्तिः ।
अतो व्यापकत्वनिवेशनमिति ।

यत्तु गगनम् अभावाप्रतियोगि गगनात् इत्यादौ अभावा-
प्रतियोगित्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनरूपासाधारण्ये बा-
धघटितेऽव्याप्तिः । तज्ज्ञानानन्तरज्ञाननिष्ठतादृशसाध्यावगाहि-
त्वाभावाधिकरणतायां बाधरूपविशिष्टान्तरविषयित्वप्रयोज्यत्वा-
दिति । तत्तुच्छम् । साध्यवत्ताबुद्धौ अभावप्रतियोगित्वनिश्चय-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तत्र ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन बाधविषयक-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति तस्यालक्ष्यत्वात् स्वान्तरेण दूष-
कत्वाभावेन दोषत्वस्वीकारस्य अयुक्तत्वात् व्यभिचारघटित-
बाधादेश्च स्वातन्त्र्येण दूषकत्वात् तत्संग्रहप्रकारस्य आवश्यक-
त्वात् ।

अथ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरूपासाधारण्येऽ-
व्याप्तिः । पक्षवृत्तिर्हेतुरिति ज्ञानकालीनासाधारणज्ञानोत्तर-
जायमानज्ञाननिष्ठसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां स्वविष-
यिताप्रयोज्यत्वविशिष्टान्तररूपहेतुमत्पक्षविषयिताप्रयोज्यत्वस्य
आवश्यकत्वात् । न च तादृशविशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वं
वक्तव्यम् केवलहेतुमत्पक्षादिकञ्च न तथेति वाच्यम् । जलाभाव-

वद्ब्रूदकालीनवक्त्रेः साध्यतास्थले जलवद्ब्रूदरूपहेतुमत्पक्षस्य तादृ-
शतया तत्र वङ्गव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपे असाधा-
रण्या अस्यासिः । एवं यद्विषयकनिश्चय इत्यादिदलानाक्रान्त-
त्वाच्च न तत्रापि यद्विषयकनिश्चये पक्षधर्मिके हेतुमत्ताज्ञान-
कालीनत्वं देयमिति न दोष इति वाच्यम् । यद्विषयकनिश्चये
अनाहार्यत्वस्य आवश्यकतया स्वरूपासिद्ध्यादावव्याप्तेः । तस्मात्
• पक्षवृत्तित्वाघटितमेव असाधारण्यमित्यस्य विरोध इति चेन्न ।
पक्षवृत्तित्वाघटितमेव असाधारण्यम् । परन्तु तन्निश्चयोत्तरम्
अनाहार्यहेतुमदवगाहिसाध्यावगाहिज्ञानानुत्पत्त्या तादृशानु-
मितौ उभयाभावसत्त्वात् तादृशाधिकरणतायां विरोधिविषयि-
ताप्रयुक्तत्वस्य च सत्त्वात् अनुपपत्त्यभावात् । एतेन विशेष्यदलस-
त्त्वनिराहकं यद्विषयकनिश्चये हेतुमत्पक्षनिश्चयाकालीनत्वासा-
धारण्यविषयकत्वोभयाभावनिवेशनमुपादेयमेवेति निरस्तम् ।

विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वञ्च ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वे
सति यद्विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वं तदभाव इति नासाधा-
रण्यासंग्रहः । एवञ्च वङ्गभाववज्जलादिमहत्तिजलवद्ब्रूदवार-
णाय विशिष्टद्वयाघटितत्वमावश्यकम् । वस्तुतो विशिष्टान्तर-
विषयितात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नविषयितानिष्ठप्रयोजकताकत्व-
निवेशनकल्पे नानुपपत्तिलेशोऽपि । न वा तादृशविशिष्टद्वया-
घटितत्वमपीति । अथात्र कल्पे हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वस्य असाधारण्यादिरूपस्य कथं संग्रहः । साधने
साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वनिश्चयोत्तरपक्षतावच्छेदकमेव
धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य साध्यसाधनोभयप्रकारकानाहार्यज्ञा-
नानुत्पत्त्या निरुक्तासाधारण्यादिविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसा-
मान्यनिरुक्तोभयाभावाधिकरणतासत्त्वेऽपि तन्निश्चयोत्तरानु-
मितिसामान्ये विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वविशिष्टतादृशोभयाभावा

धिकरणताविरहात् स्वपूर्ववर्तिप्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयित्व-
स्यैव प्रयोजकतया हेतुमत्ताज्ञानकालीनतादृशसाधारण्यज्ञान-
विषयिताया अप्रयोजकत्वादिति चेत् हेतुमत्पक्षज्ञानाकाली-
नत्वासाधारण्यविषयकत्वोभयाभाववैशिष्ट्यं यद्विषयकनिश्चये
विशेषणीकृत्य संग्रहात् । असाधारण्यविषयकस्य पक्षधर्मताज्ञा-
नकालीननिश्चयस्य निरुक्तोभयाभाववत्तया तदुत्तरानुमितिसा-
मान्ये विरोधिविषयताप्रयुक्ततादृशावगाहित्वद्वयाभावाधिकरण-
ताकसत्त्वात् इति स्वरूपासिद्धिनिश्चयस्य पक्षधर्मज्ञानकालीन-
स्यापि निरुक्ताभावविशिष्टानाह्वयस्याप्रसिद्ध्या अव्याप्तिवार-
णाय असाधारण्यविषयकत्वमित्यपि मदेकपरिशीलितः पन्थाः ।

न च तथापि निरुक्तासाधारण्यविषयताप्रयुक्तनिरुक्तोभया-
भावप्रयोजकाभावाधिकरणतायां नियमतो हेतुमत्पक्षरूपवि-
शिष्टान्तरविषयिताप्रयुक्तत्वसत्त्वेन विशिष्टान्तराघटितत्वस्य नि-
रुक्तासाधारण्ये विरहात् तत्राव्याप्तिरिति बाध्यम् । असाधार-
ण्यविषयितात्वावच्छिन्नानिरूपितत्वज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्याधिकर-
णतावृत्तित्वोभयाभावस्य विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यतायां नि-
वेशेन सामञ्जस्यात् ।

अथ तादृशाधिकरणतानिष्ठप्रयोज्यत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेद-
कतापर्याप्त्यधिकरणघटकयावद्भिन्निरूपितमेकमेव न तु नाना
कथं विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यतायां तादृशोभयाभावनिवेशेन
असाधारण्यसंग्रह इति चेत् तथा सति तादृशप्रयोज्यतानिरू-
पितहेतुमत्पक्षादिविषयितानिष्ठा च प्रयोजकता नानैव अवच्छे-
दकभेदात् । तासां भिन्नानामपि तत्प्रयोज्यतानिरूपितप्रयोज-
कतात्वेन व्यासज्यवृत्तितया महानसीयवङ्गभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकतावत्पर्याप्तिरैक्येन तावद्भेदेन न प्रयोज्यताभेदः । एवञ्च
ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यत्वनिरूपितत्वासाधारण्यविषयितात्वानवच्छि-

नलोभयाभाववती या विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपाव-
च्छिन्नप्रयोजकता तन्निरूपिते प्रयोज्यताभावस्य विशिष्टान्तरवि-
षयित्वाप्रयोज्य इत्यनेन विवक्षितत्वात् हेतुमत्पक्षविषयितानिष्ठ-
तादृशप्रयोजकतायाश्च तादृशोभयवत्त्वादिति ।

अथ क्रदो वह्निमान् वह्निमदवृत्तिजलात् इत्यादौ साधना-
प्रसिद्धात्मकवह्निमदवृत्तिजलेन घटिते मेयत्वविशिष्टे तत्राति-
व्याप्तिः । वह्निमदवृत्ति जलं प्रमेयं जलवान् क्रद इति ज्ञानोत्तर-
घटाद्यनुमितिनिष्ठप्रमेयत्वविशिष्टतादृशजलविषयिताप्रयुक्तपक्षध-
र्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायास्तदघटकीभूत-
वह्निमदवृत्तिजलविषयिताप्रयोज्यत्वसत्त्वेऽपि तत्प्रयोज्यत्वानि-
रूपिततादृशविषयितानिष्ठप्रयोजकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यता-
निरूपितत्वासाधारण्यादिविषयतात्वानवच्छिन्नलोभयवत्त्वेन ता-
दृशोभयाभाववद्विशिष्टान्तरविषयितानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्र-
योज्यताविरहस्य तादृशाधिकरणतायामक्षतत्वेन तामादाय
विशिष्टान्तराघटितत्वसत्त्वात् ।

एवं क्रदो वह्निमान् धूमात् इत्यादौ वह्निभाववज्जलवद्वृत्ति-
जलवद्भूदेऽतिव्याप्तिः तदघटकीभूतवह्निभाववज्जलादिरूपविशि-
ष्टान्तरविषयितानिष्ठतादृशाधिकरणताप्रयोजकताया उभयव-
त्त्वात् । न च असाधारण्यविषयिताप्रयुक्ताधिकरणताप्रयोजक-
त्वासाधारण्यविषयत्वान्यलोभयाभाव एव विषयितायां निवेश-
नीयः न तु प्रयोजकतायाम् उक्तोभयाभावः तथा च नोक्ताति-
व्याप्तिदयावकाश इति वाच्यम् । क्रदो वह्निमान् धूमात् इत्यादौ
मेयत्वविशिष्टबाधे अतिव्याप्तेः । वह्निभाववान् क्रदः प्रमेयः
वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान् क्रद इति ज्ञानोत्तर-
घटाद्यनुमितिनिष्ठपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिक-
रणतायां बाधासाधारण्यविषयकत्वयोरेव विनिगमनाविरहेण

प्रयोजकतया तादृशोभयवत्त्वादिति । मैवम् । असाधारण्यविषयिताप्रयोज्यतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयितात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववती या विशिष्टान्तरविषयितानिष्ठप्रयोजकता तन्निरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वेत्वेनेन विवक्षणादिति ।

नव्यास्तु असाधारण्यसंग्रहाय वरम् असाधारण्यविषयताभिन्नत्वतादृशोभयाभाववृत्तिभिन्नत्वोभयाभावविशिष्टविषयतावच्छेदकत्वं स्वयतावच्छेदके विशेषणं देयम् । विषयतायां तादृशोभयाभाववृत्तित्वञ्च स्वावच्छेदकावच्छिन्नविषयकानिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकत्वसम्बन्धेन ग्राह्यम् । एवञ्च मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणार्थं तादृशविषयतायां विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणमपि देयम् । तच्च स्वनिष्ठप्रयोजकतानिरूपितत्वस्वभिन्नयत्किञ्चिद्विषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वानिरूपितत्वोभयवत्तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतानिष्ठप्रयोज्यतावत्त्वरूपम् । अतो नानुपपत्तिलेशोऽपीति ध्येयम् ।

अत्रापि धूमाभाववत्पर्वतकालीनः पर्वतो वज्रिमान् धूमात् इत्यादौ आश्रयासिद्ध्यात्मकधूमवत्पर्वते मेयत्वादिविशिष्टेऽतिव्याप्तिः । वज्रिस्थापकीभूताभावप्रतियोगिधूमः धूमवान् पर्वतः प्रमेय इतिज्ञानोत्तरजातघटाद्यनुमितिनिष्ठपर्वतधर्मिकवज्रिवैशिष्ट्याभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वसत्त्वात् धूमवत्पर्वतविषयितानिष्ठतादृशाधिकरणताप्रयोजकताया असाधारण्यविषयितात्वानवच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयिताप्रयोज्यतानिरूपितत्वोभयवत्त्वात् ।

यदि च विशिष्टान्तरविषयितानिष्ठप्रयोजकत्वे स्वविषयितानिष्ठप्रयोजकत्वे च उभयत्रैव असाधारण्यविषयित्वानवच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयिताप्रयोज्यतानिरूपितत्वोभयाभावं निविश्य

विशिष्टान्तरविषयितानिष्ठतादृशोभयाभाववत्प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताशून्यस्वविषयितानिष्ठतादृशोभयाभाववत्प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमित्युच्यते तदा न कोऽपि दोषः । एवञ्च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यतानिरूपितत्वघटितप्रागुपदर्शितोभयाभावस्य उभयप्रयोजकताया निवेशेऽपि साधीयानिति ।

अथात्र प्रागुक्तदोषवारणाय स्वविषयितानिष्ठप्रयोजकतायां विशिष्टान्तरविषयितानिष्ठप्रयोजकतायाञ्च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयित्वानवच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशेन ध्रौव्ये निरुक्तोभयाभावविशिष्टविशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभाववत् निरुक्तोभयाभावविशिष्टस्वविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नस्वविषयितानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावदुभयाभावप्रयोजकीभूताभावाधिकरणताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे विशेष्यदलनिवेशनमफलमिति चेन्न । कपिसंयोगाभाववद्दृक्कः कपिसंयोगी इत्यत्र कपिसंयोगाभाववद्दृक्तेऽतिव्याप्तिः ।

न च यद्विशेष्यकनिश्चयस्य इत्यत्र अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितत्वनिवेशस्य आवश्यकतया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितकपिसंयोगाभाववद्दृक्कविषयकनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकोभयाभावस्य सत्त्वात् तन्निवेशेऽपि तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तित्वभ्रमानास्कन्दितयद्विषयक इत्येव विशेष्यदले निवेश्यतया तत्र अव्याप्यवृत्तित्वभ्रमानास्कन्दिततन्निश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वविशिष्टोभयाभाववत्त्वविरहादिति ध्येयम् ।

प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयावृत्तियद्रूपावच्छिन्नविषयता तद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमि-

तिसामान्ये निरुक्तोभयाभावस्तद्रूपवत्त्वम् इत्यत्र वदन्तीत्यस्य निष्कृष्टार्थो भट्टाचार्येण यत्तु इत्यादिना कृतः । तत्र यद्रूपाव-
न्निच्छविषयतायां तादृशनिश्चयावृत्तित्वरूपविरोधित्वस्य निवे-
शात् निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र घटविषयकनिश्चयोत्तरा-
नुमितिसामान्ये निर्वह्निपर्वतत्वविशिष्टवह्निवैशिष्ट्यावगाहित्व-
घटितोभयाभावस्य सत्त्वेऽपि न घटे तादृशस्थले दोषताप्रसङ्गः ।
निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् घटश्च इति समूहालम्बनज्ञाने घट-
विषयितायाः सत्त्वेन घटविषयितायास्तादृशनिश्चयावृत्तित्वविर-
हात् ।

अत्र च निश्चयपदानुपादाने ऋदो वह्निमान् न वा वह्निव्या-
प्यवान् न वा इति संशयात्मकपक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिसाध्य-
व्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने वह्नीभाववद्भूदविषयताया धूमाभा-
ववद्भूदविषयतायाश्च सत्त्वेन वह्नीभाववद्भूदरूपबाधे स्वरूपासि-
द्धादिदोषे च तादृशलक्षणगमनानिर्वाहः । अतो निश्चयपदम् ।
अथात्र निश्चयत्वं यदि तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकतदभावाप्रकार-
कत्वे सति तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकतत्प्रकारकत्वं तदा निर्वह्निः
पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र पर्वतधर्मिकवह्नीभावप्रकारकपर्वतधर्मि-
कवह्निप्रकारकस्य तादृशाहार्यस्यासंग्रहः । नच तद्वर्मावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नविशेष्यकतदभावप्रकारताकान्यत्वं यत् तदेव निश्चयपदेन
विवक्षणीयम् । तथा च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र वह्नि-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवह्नीभाव-
पर्वतत्वोभयमेव तादृशोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यकवह्नीभावप्रका-
रकान्यत्वं तादृशनिश्चयेऽक्षतमेव ।

अनुगमप्रकारस्तु स्वाश्रयत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदक-
तापर्याप्त्यधिकरणीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छे-

दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारताकत्वैतदुभयसम्बन्धेन
तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टान्यत्वमिति वाच्यम् । एवं सति
नीलङ्गदो वज्रिमान् इत्यत्र ऋदत्वावच्छेदेन वज्रभावस्य बाधतया
तादृशपक्षकधूमसाध्यकहेतौ च ऋदत्वावच्छेदेन धूमाभावस्य च
स्वरूपासिद्धितया तत्राव्याप्तिः । भट्टाचार्य्यमते यथा सामा-
न्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नसामान्याभावकोटिसंशयो ऋदो म-
हानसीयवज्रिमान् वज्रिसामान्याभाववान् वा इत्याकारको
जायते । तथा च सामान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नैककोटिवि-
शिष्टसामान्यधर्मावच्छेदेन चापरकोट्यवगाही नीलङ्गदो वज्रि-
मान् ऋदो वज्रभाववान् वा नीलङ्गदो वज्रिव्याप्यधूमवान्
ऋदो धूमसामान्याभाववान् इत्याकारको जायते ।

तथा च तादृशसंशयस्य वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारकत्वसत्त्वे-
ऽपि वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताप-
र्यास्यधिकरणीभूतनीलत्वद्भ्रदत्वोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरू-
पितवज्रभावप्रकारकत्वाभावात् वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्य
निरुक्तोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य तत्र असत्त्वात् तादृशज्ञानस्य
निरुक्तनिश्चयत्वसत्त्वात् तादृशसंशये च वज्रभाववद्भ्रदत्वावच्छि-
न्नविषयताया वर्तमानत्वात् अतः स्वनिरूपकत्वम् । स्वनिरू-
पितविशेष्यतावच्छेदकतानात्मकस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावप्रकारतानिरूपकत्वैतदुभयसम्बन्धेन प्रकारकतावदन्यथारूप-
निश्चयत्वं निवेशितम् । तथा च निर्वज्रः पर्वतो वज्रिमान् इति
ज्ञाने वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारकत्वेऽपि तादृशप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतावच्छेदकतानात्मकवज्रभावप्रकारतानिरूपकत्वं ना-
स्तीति निरुक्तोभयसम्बन्धेन वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारतावैशिष्ट्या-
न्यत्वं निरुक्ताहार्यनिश्चयेऽस्त्येव ।

न च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इतिज्ञाने वह्निभावे यथा वह्निप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकता वर्तते तथा पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतानात्मकप्रकारता वर्तते इति कथं तादृशाहार्यस्य संग्रह इति वाच्यम् । तत्र धर्मितावच्छेदकत्वप्रकारत्वयोर्भेदमते स्वनिरूपितविशेष्यतानात्मकत्वं विहाय स्वनिरूपिते विशेष्यतावच्छेदकत्वानवच्छिन्नत्वस्य उक्तत्वात् न दोषः ।

न च एवं सति हृदो वह्निमान् धूमात् इत्यत्र हृदविशिष्टवह्निभावेऽव्याप्तिः हृदो वह्निमान् वह्निभावश्च हृदे इति समूहालम्बनाहार्यस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकत्वसत्त्वेऽपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकत्वानवच्छिन्नवह्निभावप्रकारकत्वविरहेण निरुक्तोभयसम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टान्यत्वसत्त्वात् तत्र च हृदविषयतानिरूपितवह्निभावत्वावच्छिन्नविषयताया वर्तमानत्वेन निरुक्ततादृशनिश्चयावृत्तित्वस्य हृदविशिष्टवह्निभावत्वावच्छिन्नविषयतायामसत्त्वात् आहार्यज्ञानीयविषयताया अनाहार्यज्ञानीयविषयतातो निरूपकभेदेन भिन्नतयापि हृदे वह्निभाव इतिज्ञानीयविषयताया हृदो वह्निमान् वह्निभावश्च हृदे इति समूहालम्बनज्ञानीयहृदविशिष्टवह्निभावविषयतातोऽभिन्नतया प्रामाण्यम् । केवलं हृदे वह्निभाव इतिज्ञानीयहृदविशिष्टवह्निभावत्वावच्छिन्नविषयताया अपि तादृशसमूहालम्बननिश्चयवृत्तित्वे बाधकाभावात् । अतएव हृदो वह्निमान् हृदो वह्निभाववान् इतिज्ञानीयविषयतातदप्रयोजकम् आहार्यज्ञानसमानाकारकानाहार्यज्ञानाप्रसिद्धिरिति भट्टाचार्यलिखनं न सङ्गच्छते इति वाच्यम् । स्वनिरूपकत्वस्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन

प्रकारताविशिष्टान्यत्वं निश्चयत्वम् । तथा च ह्रदो वज्रिमान्
वज्रभावश्च ह्रदे इति ज्ञाने ह्रदत्वावच्छिन्नविशेषतानिरूपित-
वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारतावत्त्वं वर्त्तते । एवं तादृशप्रकारताव-
च्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताधेयत्वस-
म्बन्धावच्छिन्नह्रदत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवज्रभावत्वाव-
च्छिन्नविषयताकत्वमपि वर्त्तते इति उभयसम्बन्धेन तादृशप्र-
कारतावत्त्वात् तादृशज्ञानस्य न निरुक्तीभयसम्बन्धेन प्रकारता-
विशिष्टान्यत्वं किन्तु ह्रदो वज्रिमान् इति ज्ञानस्यैव तत्र ह्रद-
विशिष्टवज्रभावत्वावच्छिन्नविषयताया अवर्त्तमानत्वात् यद्रूप-
पदेन ह्रदविशिष्टवज्रभावस्य वारणसम्भवात् ह्रदविशिष्टवज्र-
भावे लक्षणसमन्वयः ।

नच निर्वज्रिः पर्वतो वज्रिमान् इत्यत्र वज्रभावप्रकारतायाः
सत्त्वेऽपि तादृशप्रकारताया आहार्यज्ञानमात्रवृत्तित्वेन स्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यताया अप्रसिद्धत्वेन स्वपदेन तस्य वारणं न सम्भवति
इति निर्वज्रिः पर्वतो वज्रिमान् पर्वतश्च वज्रिमान् इति ज्ञाने
निरुक्तीभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टान्यत्वमस्त्वेवेति तादृश-
ज्ञाने वज्रिमत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताया वर्त्तमानत्वेन वज्रिम-
त्पर्वतस्य वारणासम्भवात् वज्रिमत्पर्वतेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥
स्वनिरूपकत्वस्वविशिष्टप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति-
बन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन प्रकारता-
विशिष्टान्यत्वम् । प्रकारतायां वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्व-
स्वनिरूपितविशेषतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषतानिरूपितत्वं त-
दुभयसम्बन्धेन । तथा च निर्वज्रिः पर्वतो वज्रिमान् पर्वतश्च
वज्रिमान् इति समूहालम्बनज्ञाने निर्वज्रिः पर्वतो वज्रिमान्
इति ज्ञानीया या वज्रभावप्रकारता तन्निरूपकत्वं वर्त्तते । एवं
निरुक्तीभयसम्बन्धेन तादृशप्रकारताविशिष्टा या निर्वज्रिः पर्वतः

इति ज्ञानीयविषयता तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकीभूता पर्वतो वज्रिमान् इति ज्ञानीयविषयतापि वर्तते
इति निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशप्रकारताविशिष्टान्यत्व' तादृश-
समूहालम्बनज्ञाने नास्तीति न वज्रिमत्पर्वतेऽव्याप्तिः ।

न च निर्वज्रिः पर्वतो वज्रिमान् इत्याहार्यज्ञानीयवज्रिम-
त्पर्वतविषयताया वज्रभावाप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेण तादृशज्ञानमपि निरुक्तोभय-
सम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टान्यमेवेति तादृशज्ञानीयवज्रिमत्पर्वत-
त्वावच्छिन्नविषयतायास्तादृशनिश्चयावृत्तित्वेन तथापि वज्रिम-
त्पर्वते अव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । भ्रमान्यवृत्तियद्रूपाव-
च्छिन्नविषयता तादृशनिश्चयावृत्तितद्रूपावच्छिन्नत्वस्य भट्टाचा-
र्येण विवक्षणीयतया निर्वज्रिः पर्वतो वज्रिमान् इति ज्ञानीय-
वज्रिमत्पर्वतविषयताया भ्रमान्यवृत्तित्वविरहेण भ्रमान्यवृत्ति-
यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यस्य तादृशनिश्चयावृत्तित्वाक्षतेः ।

न च एवमपि निर्वज्रिः पर्वतो वज्रिमान् निर्वज्रिश्च वज्र-
भाववान् इति समूहालम्बनज्ञाने या वज्रभाववत्त्वावच्छिन्नविशे-
ष्यतानिरूपितवज्रभावप्रकारता तस्यां प्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
तया तादृशज्ञाने निरुक्तोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टान्यत्व-
मक्षतमेवेति निरुक्तनिश्चयावृत्तित्वस्य वज्रभावविशिष्टवज्रभाव-
वत्त्वावच्छिन्नविषयतायामक्षतत्वात् वज्रभावविशिष्टवज्रभाव-
वति अव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्र वज्रभाववत्त्वावच्छिन्नविशे-
ष्यकवज्रभावप्रकारताकान्यत्वस्य स्वातन्त्र्येण ज्ञाने निवेशात् न
वज्रभावविशिष्टवज्रभाववति अव्याप्तिः ।

एवं वज्रभावस्य आधेयत्वसम्बन्धेन वज्रभाववत्प्रकारका-
न्यत्वमपि तादृशज्ञाने देयमिति । अतो न आधेयतासम्बन्धेन
वज्रभाववद्विशिष्टवज्रभावेऽव्याप्तिः । एवञ्च निर्वज्रिः पर्वतो

वह्निमान् इत्यत्र वह्निविशिष्टपर्वतस्य आधेयतासम्बन्धेन पर्वत-
विशिष्टवह्नादीनां लक्षणसमन्वयार्थं पर्वते वह्न्यभावप्रकारकान्य-
त्वस्य आधेयतासम्बन्धेन वह्नौ पर्वतप्रकारकान्यत्वस्य प्रातिस्विक-
रूपेण निवेशे गौरवात् तेषामनुगतोक्तरूपेणैव निवेशः । वह्न्य-
भावविशिष्टवह्न्यभावादौ च तादृशानुगमप्रकारत्वासम्भवात् अ-
गत्या प्रातिस्विकरूपेण अभावनिवेशः ।

न च निरुक्तोभयाभाववत्त्वनिवेशनं विफलमिति वाच्यम् ।
यादृशस्थलविशेषे यद्व्याप्यवत्ताज्ञानं व्याप्याभावधर्मितावच्छेद-
कं पक्षे तदभावनिश्चयकाले न जायते पक्षे तद्व्याप्यस्य साध्य-
तायां तदभाववत्पक्षे अतिव्याप्तिवारणार्थं तादृशविशिष्टविषयक-
निश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये उभयाभावस्य निवेशनसार्थक्यात् ।
अतएव स्वव्यभिचारिग्रन्थे यद्रूपवत्ताज्ञानं साध्यसन्देहजनकम्
इत्यस्य साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकीभूता या या प्रकारता तत्त-
त्प्रकारतावच्छेदकतापर्यायधिकरणधर्मवत्त्वविवक्षणे व्याप्यसं-
शयस्य पक्षे व्याप्याभावप्रकारकत्वे सति पक्षे व्याप्यप्रकारक-
ज्ञानत्वेन यदि कारणता तदा साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकी-
भूतयावत्प्रकारतान्तर्गतव्याप्याभावप्रकारतावच्छेदकीभूतव्याप्या-
भावत्वस्य व्याप्येऽसत्त्वात् व्याप्येऽतिव्याप्तिर्न सम्भवति । अतः
पक्षे व्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेनैव व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतु-
त्वमते एव व्याप्येऽतिव्याप्तिः ।

एवञ्च व्याप्यवत्तासंशये अप्रामाण्यनिश्चयकाले व्यापकसंश-
यानुत्पत्त्या व्याप्यसंशये अप्रामाण्यसंशयकाले व्यापकसंशयो-
त्पत्त्या अप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैव व्या-
पकसंशयं प्रति हेतुत्वस्य वाच्यतया यत्र सन्दिग्धाप्रामाण्यकपक्षे
व्याप्यवत्तानिश्चयः तदनन्तरमपि पक्षे व्यापकसंशयोत्पत्तिरित्या-
शङ्क्य यादृशस्थलविशेषे पक्षे व्यापकसंशयस्य इतरसकलकारण-

सत्त्वे पक्षे व्याप्यवत्तानिश्चये अप्रामाण्यसंशयो न जातस्तत्रैव व्यापकसंशयं प्रति अप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टव्याप्यवत्तान्नान-
त्वेनैव हेतुत्वस्य वक्तुमशक्यतया तत्रैव व्याप्ये अतिव्याप्तिवारणार्थं
ज्ञानपदं निश्चयपरमित्युक्तं मदाधरेण ।

ननु अत्रापि कल्पे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारे अतिव्याप्तिवार-
णार्थं विशिष्टान्तराघटितत्वमवश्यं निवेशनीयम् । तथासति
धूमव्यभिचारिवद्भिमान् धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमाभाववद्धूमव्य-
भिचारिवद्भिमानद्रूपबाधे धूमव्यभिचारिवद्भिन्नरूपव्यभिचारघ-
टिते अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पक्षविशेषकसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषकसाध्यव्या-
प्यहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वव्यापकं यद्रू-
पावच्छिन्नविशेषकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकत्वं तद्रूपावच्छिन्न-
विशेषकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयावृत्तियद्रूपावच्छिन्नविषय-
तासामान्यं तद्रूपावच्छिन्नविशेषकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चया-
वृत्तिस्त्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदिका यद्धर्मावच्छि-
न्नविषयता तद्धर्माविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकतद्रूपावच्छिन्न-
वत्त्वस्य निवेश्यत्वान्न दोषः । तथा च मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वा-
वच्छिन्नविषयतापक्षविशेषकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिपक्षविशेषक-
साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकं हेतुविशेषकव्याप्तिप्रका-
रकनिश्चयावृत्ति भवति । परन्तु तादृशनिश्चयावृत्तिव्यभिचार-
त्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वावच्छिन्न-
विषयतापि भवति । इति व्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारे असत्त्वात् न मेय-
त्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः ।

स्वनिरूपकत्वस्य विशिष्टविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन

प्रकारताविशिष्टान्यत्वमेव निश्चयत्वम् । स्ववैशिष्ट्यं स्वावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वैतदुभयसम्बन्धेन । तथा च ह्रदो वह्निमान् धूमात्
इत्यत्र ह्रदो वह्निमान् न वा ह्रदो वह्निव्याप्यधूमवान् न वेति
संशये वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतायाः स्वनिरूपकत्वसम्बन्धेन अधि-
करणत्वम् । एवं तादृशप्रकारताया निरूपकत्वसम्बन्धेन आश्र-
यीभूता या वह्नित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नवि-
षयता तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकी-
भूता या समानाकारकज्ञानीयैकविषयिता तदङ्गीकर्तृमते ह्रदो
वह्निमान् न वेति संशयीयवह्निभावप्रकारतानिरूपितह्रदत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यता तद्वत्त्वमपि वर्तते इति न निरुक्तसम्बन्धेन
प्रकारताविशिष्टान्यत्वं तत्रास्तीति न तस्य निश्चयत्वमिति ।
तादृशसंशये वह्निभाववद्भूतत्वावच्छिन्नविषयतायाः सत्त्वेऽपि न
वह्निभाववद्भूतादावसम्भवः । निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र
निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् निर्वह्निः पर्वतो वह्निव्याप्यवांश्च इति
समूहालम्बननिश्चयस्य वह्निभावप्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि
निरुक्तीभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टान्यत्वमक्षतमेवेति तस्य
निश्चयत्वनिर्वाहः ।

न च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र वह्निविशिष्टपर्वत-
रूपाश्रयासिद्धिविषयतायास्तादृशनिश्चयवृत्तितया वह्निविशिष्ट-
पर्वतरूपतादृशाश्रयासिद्धावव्याप्तिरिति वाच्यम् । भ्रमान्यवृत्ति-
यद्रूपावच्छिन्नविषयता तादृशनिश्चयावृत्तितद्रूपावच्छिन्नस्यैव
लक्षणे निवेशनीयतया निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतो वह्नि-
मान् इतिज्ञानीयवह्निमत्पर्वतविषयताया भ्रमान्यवृत्तित्वविर-
हात् । भ्रमान्यवृत्तिर्या केवलं वह्निमान् पर्वत इतिज्ञानीयविष-
यता तस्याश्च तादृशनिश्चयावृत्तितया तत्र लक्षणगमनसम्भवात् ।

न च हृदो वक्त्रिमान् वक्त्रभावात् इत्यत्र हृदो वक्त्रिमा
वक्त्रिव्याप्यवक्त्रभाववांश्च हृद इत्यस्य निश्चयत्वानुपपत्तिः त
हृदो वक्त्रिमान् इतिज्ञानीयवक्त्रित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपव
त्वस्य तादृशप्रकारताविशिष्टा या हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यता तदि
रूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावत्त्वस्य च तत्र सत्त्वादिति
वाच्यम् । वक्त्रभाववदवृत्तित्वरूपवक्त्रिव्याप्यत्वस्य स्वस्मिन् स्वा
वृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानस्येव स्वस्मिन् स्वाधिकरणावृत्तित्वप्रकारव
ज्ञानस्यापि आहार्यतया वक्त्रिव्याप्यत्वावच्छिन्नवक्त्रभावविषय
तायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेद
कीभूतविषयताघटितोभयसम्बन्धेन तादृशविषयताविशिष्टान्य
त्वस्य तत्राक्षतत्वात् ।

न च हृदो वक्त्रिमान् वक्त्रभाववद्भूदकालीनजलात् इत्यत्र
हृदो वक्त्रिमान् वक्त्रिव्याप्यवक्त्रभाववद्भूदकालीनजलवांश्च हृ
इतिज्ञानीयवक्त्रभावप्रकारतानिरूपितहृदविषयतायाः प्रतिबन्ध
कतावच्छेदकतया तादृशज्ञानस्य निश्चयत्वानुपपत्तिरिति वा
च्यम् । हृदधर्मिकवक्त्रभाववत्ताबुद्धिं प्रति हृदधर्मिकवक्त्रिव्या
प्यप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया हृदधर्मिकवक्त्रिव्याप्य
प्रकारकनिश्चयात्मकज्ञानीयवक्त्रभाववद्भूदविषयतायामपि आ
हार्यज्ञानीयत्वेन प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् ।

न च हृदो वक्त्रिव्याप्यवान् इत्यत्र वक्त्रिव्याप्याभाववान्
वक्त्रिव्याप्यवान् हृदो वक्त्रभाववान् वक्त्रिमांश्च इति समूहालम्ब
नज्ञानस्य वक्त्रभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि नि
रुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशप्रकारताविशिष्टा या हृदो वक्त्रभाववान्
इति ज्ञानीयहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यता तदवच्छिन्नप्रतिबन्धता
निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वं नास्ति वक्त्रि
व्याप्याभाववान् हृदो वक्त्रिव्याप्यवान् इति ज्ञानस्य आहार्य

तथा तदीयविषयतायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादिति तत्र समानाकारकज्ञानीयविषयताया ऐक्याङ्गीकर्तृभते ऋदो वङ्ग-
भाववान् इत्याकारकभ्रमान्यवृत्तिवङ्गभाववद्भूतत्वावच्छिन्नविष-
यतायाः तत्र सत्त्वात् ऋदपक्षकवङ्गव्याप्यसाध्यकस्थले वङ्ग-
भाववद्भूदे अतिव्याप्तिर्न सम्भवतीति तादृशनिश्चयोत्तरानुमिति-
सामान्ये इत्यस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । यादृशस्थलवि-
शेषे ऋदो वङ्गभाववान् इति ज्ञानं कदाचिदपि वङ्गव्याप्य-
वान् ऋदो वङ्गभाववान् इत्याकारकाहार्थ्यात्मकं न भवति तत्र
स्थल एव ऋदपक्षकवङ्गव्याप्यसाध्यकस्थले वङ्गभाववद्भूदे अति-
व्याप्तिवारणार्थं सामान्यान्तस्य सार्थक्यसम्भवादिति ।

न च यादृशस्थलविशेषे उदासीनघटादिविषयकं निर्वङ्गिः
पर्वतो वङ्गिमान् इत्याहार्थ्यज्ञानं न जातं तत्र घटादावतिव्याप्तिः
तत्र निर्वङ्गिः पर्वतो वङ्गिमान् इत्याकारकप्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्य-
वैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयावृत्तित्वस्य तादृशोदासीनपदार्थविषयतायां
सत्त्वात् उदासीनपदार्थविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये
निर्वङ्गिपर्वतत्वविशिष्टे वङ्गिवैशिष्ट्यावगाहित्वघटितोभयाभाव-
सत्त्वादिति वाच्यम् । एतादृशसमशीलकल्पमाहृत्य अस्वरसस्य
जगदीशेन दत्तत्वात् । अत्र वदन्तिकल्पे अस्वरस एवतत्स्थले ।

न च घटवद्भूदकालीनऋदो वङ्गिमान् घटाभाववद्भूदकाली-
नधूमात् इत्यत्र प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिप्रकृतसाध्य-
व्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयाप्रसिद्धिः घटत्वावच्छिन्नविषयता-
निरूपिता या हृदत्वावच्छिन्नविषयता तन्निरूपकत्वस्य तदव-
च्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतायां
प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यविषयतावद्भिर्भूतत्वस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसा-
ध्यव्याप्यहेतुविशिष्टविषयतावद्भिर्भूतत्वस्य च निवेशनीयत्वात् ।

घटवद्भूदकालीनऋदो वङ्गिमान् तादृशऋदो वङ्गिव्याप्यघटा-

भाववद्द्रवकालीनधूमवान् इति ज्ञाने घटत्वावच्छिन्नप्रकार-
तानिरूपितद्रवत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायाः सत्त्वेऽपि तादृशविषयता
न प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुविषयतावहिर्भूता । एवं
घटाभावप्रकारतानिरूपितद्रवत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्नप्रति-
बध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नविषयता-
निरूपितद्रवत्वावच्छिन्नविषयतायाः सत्त्वेऽपि तादृशविषयता
न प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यविषयतावहिर्भूता इति न तादृशस्थले
निश्चयत्वानुपपत्तिः ।

न च तादृशज्ञाने घटाभाववद्द्रवविषयतायास्तादृशप्रकृतपक्षे
साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वप्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्याव-
गाहिनिश्चयवृत्तितया घटाभाववद्द्रवस्य दोषत्वानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । भ्रमान्यवृत्तित्वस्य अव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञान-
वृत्तित्वस्य वा यद्रूपावच्छिन्नविषयतायां निवेशनीयतया निरुक्त-
ज्ञाने या घटाभाववद्द्रवविषयता तस्यास्तादृशज्ञानीयत्वविरहात्
तादृशज्ञानीया या ह्रदो घटाभाववान् इतिज्ञानीयविषयता
तस्याश्च तादृशनिश्चयावृत्तित्वे लक्षणसमन्वयसम्भवात् ।

न च भ्रमान्यवृत्तित्वस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयतायां निवेशे-
ऽपि ह्रदो वक्त्रिमान् जातिमान् वक्त्रभावनान् ह्रदो वक्त्रि-
प्यवांश्च इति समूहालम्बनज्ञाने भ्रमान्यद् यज्जातिमान् वक्त्र-
भाववान् इत्याकारकजातिसामानाधिकरण्येन वक्त्रभाववगाहि-
ज्ञानं तदीयविषयतायाः सत्त्वेन वक्त्रभाववद्द्रवादावतिव्याप्तिरिति
अतो यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानवृत्ति-
त्वमेव यद्रूपावच्छिन्नविषयतायां निवेशनीयम् एवं वक्त्रभावनान्
ह्रदो वक्त्रिमान् इत्याहार्यज्ञानीयवक्त्रभाववद्द्रवावच्छिन्नविष-
यताया अव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानवृत्तित्वविरहादेव अव्या-

पक्षीभूतविषयताशून्यज्ञानीयविषयतासामान्ये तादृशनिश्चया-
वृत्तित्वं सम्भवतीति भट्टाचार्योक्तभ्रमान्यवृत्तित्वनिवेशनं निष्प्र-
योजनमिति वाच्यम् । सम्बन्धघटकविशेष्यतायां यत् प्रकारता-
वैशिष्ट्यं तत्र यत् स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं
तत्र निरवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वरूपं न निविष्टमिति । हृद्दो
वह्निमान् इति ज्ञानीया या प्रकारता तद्विशिष्टा जातिमान्
वह्निभाववान् इतिज्ञानीयविशेष्यता भवति इति तदवच्छिन्नप्रति-
बध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयताया जाति-
मान् वह्निभाववान् हृद्दो वह्निभाववान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च
इति समूहालम्बनज्ञाने सत्त्वात् तादृशज्ञानस्य निरुक्तनिश्चय-
त्वाभावादेव अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वस्य निवेशे प्रयोजना-
भावात् ।

न च एवं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र वह्निमत्पर्वत-
रूपाश्रयासिद्धिः तत्र वह्निमज्जातिमिति अतिव्याप्तिः निर्वह्निः
पर्वतो वह्निमान् जातिमांश्च वह्निमान् इतिज्ञाने पर्वतत्वावच्छि-
न्नविशेष्यतानिरूपिता या वह्निभावत्वावच्छिन्ना प्रकारता तद्वि-
शिष्टा या निरुक्तोभयसम्बन्धेन विशेष्यता सा जातिमान् वह्नि-
भाववान् इति ज्ञानीयापि भवति तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वस्य तत्र सत्त्वात् निरु-
क्तसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टान्यत् न तज्ज्ञानं भवति किन्तु वह्नि-
मज्जातिमद्विषयकमेव प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञान-
मेव भवति तत्र च वह्निमज्जातिमद्विषयताया अवर्तमानत्वात्
वह्निमज्जातिमद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये च निर्वह्नि-
पर्वतत्वविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वघटितोभयाभावसत्त्वात्
इति सम्बन्धघटकीभूतविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं विशेष्यता-
वच्छेदकनिविष्टनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वम् विशेष्यतावच्छे-

दकतावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यताकत्वं वा कुत-
चिद्देयम् । तथा च हृदो वक्त्रिमान् धूमात् इत्यत्र हृदो वक्त्रि-
मान् जातिमान् वक्त्रभावनान् इति ज्ञानमपि निरुक्तप्रकारता-
विशिष्टान्यत् जातम् । तत्र वक्त्रभाववद्भूतत्वावच्छिन्नविषयताया
वर्तमानत्वेन असम्भववारणाय अव्यापकौभूतविषयताशून्यज्ञा-
नीयत्वमवश्यं देयमिति भ्रमान्यवृत्तित्वं व्यर्थमेवेति वाच्यम् ।
संयोगवान् इत्यादौ संयोगः संयोगवान् इत्याश्रयासिद्धिभ्रम-
विषयसंयोगत्वावच्छिन्ने अतिव्याप्तिवारणार्थं भ्रमान्यवृत्तित्वस्य
यद्रूपावच्छिन्नविषयतायाम् अव्यापकौभूतविषयताशून्यज्ञानीय-
त्वनिवेशेऽपि अवश्यं निवेशनीयत्वात् । अन्यथा संयोगः संयोग-
वान् इति बाधभ्रमस्यापि संयोत्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकौ-
भूतविषयताशून्यज्ञानीयतया तदीयविषयता अस्मदुक्तप्रकृतपक्षे
प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाही यः पूर्वोक्तनिश्चयः तदवृत्तितया तादृ-
शविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये निरुक्तोभयाभावस-
त्त्वाच्चेति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपाव-
च्छिन्नविषयत्वं प्रकृतहृदावच्छिन्नप्रकारत्वाभावः तद्रूपावच्छिन्न-
त्वस्य विवक्षितत्वात् न तत्र वक्त्रभाववद्भूते दोषः । वक्त्रभाव-
वद्भूतविषयतातद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्या-
पको यः तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितमिति सामान्ये हृदत्व-
विशिष्टे वक्त्रव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावासत्त्वात् तत्रातिव्या-
प्त्यसम्भवादिति कृतं पक्षवितेन ।

इति पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्द

विद्यासागरभट्टाचार्येण सङ्कलितः सामान्यनिरुक्तेर्गादा-

धरीटीकावदर्थः ।

